

FORELÆSNINGER OVER
DEN DANSKE RETSHISTORIE

AF

POUL JOHS. JØRGENSEN
PROFESSOR VED UNIVERSITETET

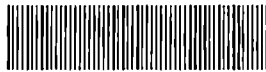

3.—4. HÆFTE

UDGIVET VED
DET RETS- OG STATSVIDENSKABELIGE
STUDENTERRAAD

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

130005200793

STUDENTERRAADETS DUPLIKERINGSINSTITUT
KØBENHAVNS UNIVERSITET
1938

Den senere Middelalder og det 16. og 17.

Aarhundrede indtil Enevælden.

§ 5.

Indledning. Almindelig Oversigt over Udviklingen.

I. En ny Periode i den danske Forfatningsrets Historie kan regnes at begynde med det 13. Aarh. Selve Aaret 1200 danner ganske vist ingen Grænse, og det er heller ikke saaledes, at der i Aarene lige deromkring foregaar en pludselig Omvæltning i Forfatningsforholdene. Mange af de Institutioner, som er ejendommelige for den følgende Tid, var allerede forberedte før Aar 1200, adskillige af dem endog ret længe forud, og omvendt var der blandt de ældre Institutioner, hvis største Betydning ligger i Oldtiden og den tidlige Middelalder, ikke faa, som holdt sig en rum Tid efter det nævnte Aar, om end kun i en mere eller mindre hensygnende Tilstand. Sammenligner man imidlertid Forfatningen, som den var siden Slutningen af det 13. Aarh. med Forfatningen i Begyndelsen af det 12. Aarh., er det klart, at de frembyder en væsentlig Forskel, og spørger man om, naar Vendepunktet i Udviklingen fra den ældre til den nyere Ordning indtraadte, maa det henlægges til Valdemarstiden, der i økonomisk, social og aandelig Henseende var en Gennembrudstid og derfor ogsaa kendetegnet ved store Reformers af Retten. Vel var det først længere ned i det 13. Aarh., at det nye Samfund, som blev Resultatet af de nævnte Forandringer og Reformers, stod fuldt færdigt, men allerede i Valdemarstiden var Nydan- nelserne saa mange og saa stærkt fremtrædende, at de begyndte at give Forfatningen en væsentlig anden Karakter end tidligere.

Som Udgangspunkt for det Tidsafsnit, hvis Forfatningsret skal fremstilles i det følgende, sættes altsaa Tiden ved Aar 1200, dog at enkelte Institutioner, som først kommer til fuld Udfoldelse i nævnte Periode, er forfulgt tilbage til deres Udspring i den foregaaende Tid. Slutningspunktet for Fremstillingen er Enevældens Indførelse 1660. Det er ganske vist saaledes, at der i de mellemliggende halvfemte Hundrede Aar fandt betydelige Forandringer af Forfatningsretten Sted - eksempelvis skal blot nævnes den store Indflydelse, Reformationen fik paa Kir- kens Stilling i retlig Henseende - men Forfatningens almindelige Struk- tur med den gennemførte Stænderadskillelse og Delingen af Magten mellem Kongen og Aristokratiet ændredes dog ikke mere, end at det er muligt at fremstille Udviklingen indenfor hele Perioden under et, i det høje- ste med en Deling af den indenfor enkelte Afsnit, saaledes navnlig Af- snittet om Kirken. Der kunde vel være Spørgsmaal om en mere almindelig Deling med Udgangen af Middelalderen eller Reformationen som Grænse- linie, idet man om Udviklingen i den derefter følgende Tid kan sige, at den i Modsætning til Middelalderen allerede i visse Henseender peger frem mod Enevælden, men da de efter Reformationen indtrædende sociale Forandringer og faktiske Magtforskydninger kun i ringe Grad fandt Ud- tryk i Retsreglerne, vilde der dog i en Fremstilling af disse kun være lidt vundet ved en Deling som den nævnte, der paa den anden Side let vilde føre til en Række Gentagelser.

II. Inden der gaas over til en Fremstilling af de enkelte forfatningsretlige Institutioner i Tiden mellem 1200 og 1660, skal nogle Hovedsider ved Udviklingen i denne Periode fremhæves.

I. Som en saadan maa først nævnes den forandrede sociale Lagdeling af Befolkningen og den dertil svarende nye Stænderadskillelse, som blev Følgen af den ved Kulturens Fremadskriden nødvendiggjorte mere gennemførte Arbejdsdeling. Medens den ældre Tid ikke havde kendt nogen egentlig Sondring af Folket efter Livsgerning, og den da bestaaende Adskillelse af det i forskellige Klasser ikke havde hvilet paa dette Grundlag, blev Forholdet nu et andet. Ikke blot medførte Udviklingen af Handel og Haandværk, at man ved Siden af Landbefolkningen fik en særlig til Købstæderne knyttet Borgerstand, der hovedsagelig levede af disse Erhverv, men heller ikke Landbefolkningen udgjorde længere en Enhed, idet der maatte sondres mellem Bondestanden som besørgede Jordens Dyrkning, og Herremandsstanden eller Adelen, hvis Medlemmer var Godsejere og forsaa vidt ogsaa levede af Jorden, men som lod den dyrke af anre, idet deres særlige Samfundsopgave var at varetage Statstjenesten og sørge for Landets Forsvar, for hvilken sidste Pligt Bønderne til Gengæld til en vis Grad fritoges. Endelig fik man en særlig gejstlig Stand med den Opgave at drage Omsorg for Folkets aandelige Vel. Sondringen mellem de fire Stænder, hvad Livsgerning og Levevis angaar, udviklede sig selvfølgelig først lidt efter lidt til sin fulde Skarphed. Ligesom Agerbrug en Tid lang spillede en Rolle som Erhverv i de fleste Købstæder, saaledes var vistnok Hovedmassen af Herremændene til at begynde med kun Storbønder, der selv tog Del i Dyrkningen af deres Jord, og hvis Levevis ikke var meget forskellig fra Bøndernes.

Da den Livsvirksomhed, som var særlig for Adel og Gejstlighed, efter sin Natur ikke var indtægtgivende, maatte der, for at de paagældende kunde ofre sig for den, paa den anden Maade være sørget for deres Underhold. For Adelen Vedkommende beroede dette væsentligst paa Besiddelsen af faste Ejendomme, hvilken faktisk var en Forudsætning for Optagelse i Standen og for at kunde hævde sig som Medlem af den, og paa tildels samme Maade forholdt det sig med Gejstligheden, der vel fik en betydelig Del af sit Underhold gennem Ydelser, udredede af den øvrige Befolkning, hvoriblandt først og fremmest Tienden, men som ved Siden heraf i meget stor Udstrækning levede af Indtægterne af de Jordegodser, som ved Gave eller paa anden Maade var kommet i dens Besiddelse og i Omfang tilsidst naaede eller endog overgik Adelen. For at vederlægge Adelen den særlige Tjeneste, den paatog sig, og for at støtte Gejstligheden økonomisk i dens samfundsvigtigste Opgave tildelte Kongen imidlertid yderligere disse Stænder Privilegier, hvorved han fritog deres Godser, for alle eller for de fleste af de Byrder, der ellers paahvilede Jorden, og overdrog dem visse andre kongelige Indtægter af Godserne, navnlig saadanne, som stod i Forbindelse med Jurisdiktionen over Beboerne, med hvilke Indtægter da før eller senere tillige fulgte en større eller mindre Del af Øvrighedsmyndigheden og efter Omstændighederne af Retsplejen. Gennem Meddelelsen af Privilegier af denne Art, de saakaldte Immunitetsprivilegier, sattes der retligt Skel mellem Adel og Gejstlighed paa den ene og Borger- og Bondestand paa den anden Side, hvorved Stænderadskillelsen fra at være et blot socialt blev til et retligt Fænomen. For Gejstlighedens Vedkommende fandt nævnte Adskillelse, takket være Kirkens Bestræbelser for at opnaa Uafhængighed af Staten, ogsaa paa anden Maade Udtryk i Retsreglerne, og det samme blev efterhaanden, men dog først ret sent Tilfældet med Adelen. Der fremkom saaledes en Sondring mellem de privilegerede og uprivilegerede Stænder eller som man siden ca. 1400 med særligt Henblik paa

Skattefrihed udtrykte det, mellem fri eller frelse og ufri eller ufrelse Stænder, hvor Ordene fri og frels havde en ganske anden Betydning end i den ældre Ret. Det var dog i det hele kun paa Adelen, at de nævnte Udtryk fandt Anvendelse, og Forholdet med Hensyn til Gejstligheden var ogsaa forsaavidt et særligt, som Immuniteten, af hvilken Skattefriheden udgjorde en Del, var knyttet til Godserne, hvis Indtægter hovedsagelig kom Højgejstligheden tilgode, hvorfor det ogsaa kun var den, som socialt stod paa lige Fod med Adelen og hævdede sig som privilegeret Stand. Da ved Reformationen en meget stor Del af Kirkegodset, og særlig det, der havde tilhørt de store og rige Embeder og Stiftelser, blev inddraget under Kronen, sank Gejstligheden derfor ogsaa som Helhed ned i et lavere Niveau. Skønt den vedblivende opfattedes som en særlig Stand og ogsaa i retlig Henseende tildels indtog en Særstilling, rangerede den nu socialt kun lidet højere end Borgerstanden, og det var fremtidig kun Adelen, der kunde betegnes som egentlig privilegeret.

Hvad de upriviligerede Stænder angaar, var det, der knyttede dem sammen, væsentligst det rent negative, at de ikke var i Besiddelse af lignende Forretigheder som Adel og Gejstlighed. Borgerstanden kunde vel ikke kaldes upriviligeret, idet selve Købstæderne havde Privilegier, der paa forskellig Maade kom Borgerne tilgode, og som endog til en vis Grad lignede Immunitetsprivilegierne, idet de baade kunde gaa ud paa at fiksere og begrænse Borgernes Skattepligt og have til Formaal at værne deres Ret til selv at styre deres Anliggende, men da en Begrænsning af Skattepligten ikke her var væsentlig eller blot regelmæssig Bestanddel af Privilegierne, og Skattefrihed var det, som i Datidens Øjne var det væsentligste for Stillingen som privilegeret Stand, kunde Borgerstanden trods alt ikke opfattes som en saadan. Dog kom den aldrig i noget Afhængighedsforhold til Adel og Gejstlighed, idet Købstæderne bortset fra nogle enkelte, som i Middelalderen havde gejstlige Herrer eller hørte under Fyrstelensmænd, til alle Tider stod direkte under Kronen. Anderledes gik det derimod med Borgerstanden. Skønt Udskillelsen af de privilegerede Stænder ikke i og for sig betød en Forringelse af dens Stilling, maatte den dog før eller senere føre til en saadan. Dels bidrog de nævnte Stænders Skattefrihed, der løstede dem Erhvervelsen af den forhaandenværende Selvejendom, vistnok væsentlig til, at denne efterhaanden afløstes af Fæste, dels medførte Overdragelsen af Øvrighedsmyndigheden til Godsejerne, at disse fik Midler i Hænde til at bringe Fæsternes i et ogsaa personligt Afhængighedsforhold til sig, hvilket i Længden førte til en væsentlig Omdannelse af Jordlejerforholdet. Paa lignende Maade stillede Forholdet sig paa Kronens Gods, og Resultatet af Udviklingen blev derfor overalt en stærk Tilbagegang for Bondestanden i økonomisk Modstandskraft og social Anseelse.

2. I forfatningsmæssig Henseende var Perioden siden Valdemars-tiden først og fremmest karakteriseret ved, at Kongedømmets Betydning stadig voksede. Ogsaa dette hang sammen med Kulturens Udvikling, der stillede Statsmagten overfor nye Opgaver og navnlig efterhaanden nødvendiggjorde en mere omfattende og regelmæssig offentlig Forvaltningsvirksomhed, der, som Forholdene var, naturligt maatte tilfalde Kongen og hans Embedsmænd. Den fra ældre Tid overleverede Ordning, hvorefter Besørgelsen af de offentlige Forretninger hovedsagelig laa hos Tingene og deres ledende Mænd, slog ikke længere til, og selv om heller ikke Kongen foreløbig var i Stand til at løse alle Opgaver, men maatte overlade megen Myndighed til Godsejerne og Købstædernes Selvstyreorganer, for ikke at tale om, at vigtige Forvaltningsanliggender laa helt under Kirken, formaade dog Kongen paa Grund af den faktiske

Magt, han raadede over, og fordi denne Magt gjorde sig gældende i hele Riget og havde Organer i alle Dele af dette, bedre end nogen anden at fyldestgøre de nye Krav, som Udviklingen stillede.

For at være fuldt ud i Stand hertil maatte Kongen udstyres med videregaaende Beføjelser end i ældre Tid, og saadanne Beføjelser indrømmedes ham da ogsaa i betydelig Udstrækning siden Valdemarstiden. Vigtigst i saa Henseende var Anerkendelsen af en almindelig undersaatlig Troskabspligt med den deraf følgende Pligt til at adlyde Kongen. Det var den Befalingsmyndighed, der dannede Modstykket hertil, som for Kongen blev Midlet til virkelig at regere Landet, og som foruden i Forvaltningen ogsaa i Lovgivning og Retspleje gav ham en helt anden Retsstilling end tidligere. Lovgivningsmagten kom han vel ikke ligefrem i Besiddelse af, men idet det var ham som "gav" Loven, betød hans Vilje nu mere end Tingenes, og hans Indflydelse paa disse øgedes derhos ved, at der stilledes kongelige Embedsmænd i Spidsen for dem. Herigennem blev Tingene som Domstole mere og mere Organer for Kongemagten, og dels ad denne Vej og dels ved Oprettelsen af en overordnet kongelig Domstol traadte Kongen tilsidst i Spidsen for hele Retsplejen.

3. Den her omtalte Udvikling af Kongemagten foregik oprindelig med Støtte af de privilegerede Stænder. Navnlig var Kirken fra først af ivrig for den, fordi den praktiske Omsættelse i Lovgivning og Forvaltning af de Ideer, man fra kirkelig Side kæmpede for, kun var mulig med en stærk Kongemagt, men ogsaa Herremandsstandens Opstaaen bidrog til Kongemagtens Vækst. Den, der blev Herremand, traadte i et personligt Troskabs- og Tjenesteforhold til Kongen, der vel i Hovedsagen var af militær Natur, men dog ikke var helt udtømt heri, og Herremændene dannede saaledes en Kreds af Hjælper, der, naar Pligtfølelsen hos dem var levende, ikke blot var af stor Værdi i Krigstid, men ogsaa ved den daglige Styrelse af Landet. At Kongen oprindelig kunde regne med de privilegerede Stænders Støtte, beroede ogsaa paa, at Stænderne var afhængige af ham med Hensyn til deres Privilegier. For Kirkens Vedkommende fremtraadte dette allerede i Formen, idet dens Forrettigheder i Reglen ikke hvilede paa Lov, men paa særlige Privilegier for de enkelte Institutioner, hvis Meddelelse fra Kongens Side var en Naadesag, men ogsaa Adelen, der i højere Grad fik sin Retsstilling ordnet gennem Lovgivningen, maatte til at begynde med føle sig afhængig idet Adelskabet var personligt, og Kongen raadig over, hvem han vilde tilstaa det, og over, om de en Gang optagne skulde bevare det.

Det Forhold, som oprindelig bestod mellem de privilegerede Stænder og Kongen, kunde imidlertid ikke længer bevares uforandret. Fra en anden Side set medførte Privilegierne nemlig en utvivlsom Svækkelse af Kongemagten. Forsaavidt de gik ud paa Skattefrihed, gjorde de et dybt Skaar i Kongens Indtægter, og forsaavidt de gjorde Godsejerne til Øvrigheder paa Godserne, formindskede de i tilsvarende Grad hans offentlige Myndighed. Naar hertil kom, at den af Adelen og Gejstligheden udfoldede Virksomhed faktisk var uundværlig, og at i hvert Fald Adelen kun kunde købes til den ved Indrømmelse af Privilegier, vil det forstaas, at de privilegerede Stænder, hvis Indflydelse allerede i Kraft af deres Godsrigdom var stor, inden længe maatte blive farlige for Kongen, i hvilken Retning det ogsaa virkede, at Riget var et Valgrige, og at der netop i det 13. Aarhundrede udbrød Stridigheder i Kongeslægten.

Deres voksende Magt benyttede de privilegerede Stænder nu ganske naturligt til at søge Privilegierne fæstnede og forøgede, hvad ogsaa forholdsvis lykkedes dem. Ikke blot maatte Kongen efterhaanden anerkende, at Adelskab var arveligt, og at een Gang meddelte Privilegier ikke kunde formindskes eller tilbagkaldes, men han maatte ogsaa

gaa med til stadige Udvidelser af Forrettighederne, hvorved de kom til at række videre, end Formaalet med dem krævede. og til at staa i Misforhold til, hvad der af Indhaverne ydedes til Gavn for Samfundet. Saaledes blev Skattefriheden udstrakt meget videre end fra først af tænkt, og det samme blev Tilfældet med Øvrighedsmyndigheden, der ogsaa i stedse større Omfang overgik til Godsejerne, for de adeliges Vedkommende dog først ret sent. Disse Udvidelser mindskede yderligere Kongens Indtægter og blev ikke mindre farlige for ham, ved at de satte Godsejerne i Stand til at skyde sig ind imellem ham og Fæsterne paa deres Godser, der vel ikke ophørtes med at betragtes som hans Undersaatter, men dog kom til at staa i et temmelig løst Forhold til ham. Staten spaltedes derved saa at sige i to Dele, paa den ene Side Kongens Del, der omfattede Krongodset, Selvejrbønderne og Købstæderne, og paa den anden Side de privilegerede Stænders Del, og naar man talte om Riget i Modsætning til Kongen, var det nærmest kun den sidste Del, man tænkte paa. Kun gennem Godsejernes Troskabs- og Tjenestepligt overfor Kongen holdtes det hele sammen til en Enhed, og Følgen af denne Pligt var i Middelalderen, særlig i det 13. og 14. Aarh., ofte svag.

4. Aristokratiets voksende Magt og Kongens dermed følgende Afhængighed maatte nu før eller senere give sig Udtryk i Forfatningen. De nye Beføjelser, af hvilke Kongen siden Valdemarstiden var i Besiddelse, og hvorved Betydningen af hans Stilling retlig set var øget saa stærkt, skyldte han som ovenfor berørt for en væsentlig Del de privilegerede Stænder. De rummede imidlertid en ikke ringe Fare for disse, hvis deres Udøvelse overlodes til Kongens fri Forgodtbefindende, og da denne Fare meget hurtigt blev aktuel, rejstes der snart fra Stændernes Side Krav om Medbestemmelsesret ved Udøvelsen. Som Organer for denne Medbestemmelsesret opstod da en Række nye politiske Institutioner (Rigsembedsmænd, Rigets bedste Mænd, Danehof og Rigsraad), der ikke traadte i Stedet for, men ved Siden af Tingene. Fra disse adskilte de sig først og fremmest ved deres Sammensætning, der i Modsætning til Tingenes var udpræget aristokratisk. Skønt de gjorde Krav paa at repræsentere hele Riget, bestod de udelukkende af Medlemmer af de privilegerede Stænder, hvis Interesser de ogsaa nærmest varetog, og virkelig Indflydelse havde endda kun de egentlige Stormænd. Endvidere laa en Forskel fra Tingene deri, at de nye politiske Organer var Rigsorganer, og at de blot var raadgivende eller samtykkende, medens Tingene i ældre Tid helt havde udelukket Kongen. Deres Opstaaen berøvede ikke Kongen nogen af de tidligere omtalte Beføjelser, men begrænsede blot hans frie Udøvelse af dem, og hos ham var saaledes stadig Befalings- og Tvangsmyndigheden samlet.

Det var i Slutningen af det 13. Aarhundrede (Erik Klippings Haandfæstning 1282), at den nye forfatningsmæssige Ordning, hvorefter Kongen skulde regere Landet under Medvirken af Stormændene, første Gang fik Udtryk i Lovgivningen. Under vekslende Former holdt den sig dernæst lige indtil Enevælden. Den indre politiske Historie i den mellemliggende Periode former sig væsentligst som en Brydning mellem Kongen og Aristokratiet, en Brydning, hvis politiske Resultat vel til forskellig Tid var forskelligt, men som aldrig førte til, at nogen af de to Faktorer helt blev skudt tilside. I den ældre Del af Perioden gjorde Aristokratiets Indflydelse sig endnu kun meget uregelmæssigt gældende. I enkelte Øjeblikke kunde den være meget stor, til andre Tider yderst ringe, og overordentlig meget beroede stadig paa Kongens Person. Senere hen, navnlig siden Rigsraadets endelige Udformning i det 15. Aarh., ytrede den sig paa en mere regelmæssig Maade, idet Kongen nu forhandlede alle vigtigere Sager med Aristokratiets Repræsen-

tanter, med hvilke han jævnlig rådedes, og disses Indflydelse svarode ogsaa i Almindelighed nogenlunde til, hvad Forfatningen krævede, selv om Kongernes og de handlende Politikeres Personligheder endnu var af stor Betydning for den faktiske Magtfordeling.

5. Ved Siden af Aristokratiet spillede de upriviligerede Stænder kun en underordnet Rolle. Bønderne var paa Grund af deres stadig voksende Afhængighed af Godsejerne ude af Stand til at øve nogen større Indflydelse, og Købstæderne var gennem hele Middelalderen for ubetydelige til, at de formaaede at gøre sig gældende, hvortil det ogsaa bidrog, at deres Sammenhold og Fællesskabsfølelse kun var ringe. Først henimod Reformationen mærkes en Forandring heri, men det Forsøg, Borgerstanden efter Frederik I's Død gjorde paa at gribe ind i Afgørelsen af Kongevalget, endte med et Nederlag og fik ingen Betydning for Fremtiden. Det var herefter kun naturligt, at Landstingene, der var de eneste politiske Forsamlinger, til hvilke Borgere og Bønder havde Adgang, i den senere Middelalder politisk traadte i Baggrunden og ganske stilledes i Skyggen af de aristokratiske Rigsmøder. De privilegerede Stænder, der følte sig tilstrækkeligt repræsenterede ved disse, interesserede sig ikke mere for dem, og som provinsielle Forsamlinger var de heller ikke ret paa deres Plads, efter at Tyngdepunktet politisk var kommet til at ligge i Riget. Visse politiske Funktioner navnlig Kongevalg og Lovgivning, vedblev dog indtil Middelalderens Udgang til en vis Grad at være knyttet til Tingene, hvis Medvirkning ved Udøvelsen af dem var en juridisk Nødvendighed, men dette havde nærmest kun formel Betydning, idet Afgørelserne næsten altid reelt blev truffet andetsteds, og heller ikke betød det synderligt, at Kongen undertiden foretog Henvendelser til Tingene for i vanskelige Situationer at søge Støtte hos dem. Ved Aar 1500 kan Landstingenes politiske Rolle betragtes som definitivt udspillet, men kort forinden var der fremtraadt en ny Art Forsamlinger, de saakaldte Rigsstændermøder, der uden ligefrem at arve deres Retsstilling i visse Henseender kan siges at fortsætte dem, idet de havde en ganske lignende Sammensætning, men blot ikke som Tingene var Provinsmøder. Politisk Indflydelse øvede de dog foreløbig ikke, og deres Fremkomst var derfor heller ikke Udtryk for en Modifikation af Forfatningen, i hvert Fald ikke i højere Grad, end Tingene havde været det.

6. Som allerede berørt under I., er det 16. og det 17. Aarhundrede indtil 1660 ikke karakteriserede ved forfatningsmæssige Nydannelser af principiell Betydning, men der foregik i denne Periode en succesiv Undergravning af den middelalderlige Forfatning, der før eller senere maatte føre til en Reform.

Af de privilegerede Stænder var Gejstligheden allerede i Slutningen af Middelalderen i betydelig Tilbagegang, og dens Magt blev helt brudt ved Reformationen, der berøvede Kirken Størstedelen af dens Gods og trængte Højgejstligheden ud af dens verdslige Stillinger. Adelen, der arvede disse og kom i Besiddelse af noget af det tidligere Kirkegods, gik derimod nærmest styrket ud af Reformationen, og det 16. Aarhundrede med dets stigende Priser paa Landbrugsprodukter var ogsaa økonomisk i en vis Henseende gunstig for den, men andre Kræfter, der virkede svækkende, var samtidig i Virksomhed. Vigtigst i saa Henseende var det, at forandrede militære Krav efterhaanden formindskede Adelens Eksistensberettigelse som privilegeret Stand. Dem militære Værdi af det pansrede Rytteri, som det var dens Sag at stille, blev stadig mindre, idet Tyngdepunktet flyttedes til Artilleriet og det med Skydevaaben udstyrede Fodfolk, og disse nye Vaabenarter kunde ikke tilvejebringes af Adelen, men maatte fremskaffes ved Hvervning eller ved Skabelse af en paa bredere Basis hvilende national Hær. Med

Hensyn til Varetagelsen af Statstjenesten, som var Adelen anden Hovedfunktion, var dens Stilling vel forsaavidt bedre, som der her stadig ikke kunde være Tale om at undvære den, men den Trang til egentlig faglærte Embedsmænd, som stedse stærkere gjorde sig gældende, kunde Adelen trods den forandrede Uddannelsesmaade, som nu blev almindelig, ikke helt fyldestgøre, og ved Midten af det 17. Aarhundrede var det klart, at en virkelig effektiv Reform af Forvaltningen krævede Inddragelse i denne af borgerlige Elementer, og det navnlig ogsaa i de højere Stillinger. Et andet Moment, der virkede svækkende paa Adelen, var dens Faatallighed, der beroede paa, at den efter Reformationen, paa Grund af den stedse stærkere udviklede Standsfølelse saa at sige ikke fornyedes nedefra, samt paa at adskillige Slægter uddøde og mange andre, der tilhørte Lavadelen, igen sank ned i Bondestanden, fordi de ikke økonomisk kunde følge med, efter at Adelen Livsførelse i det 16. Aarhundrede havde ændret sig og var blevet meget mere kostbar end tidligere. I det 17. Aarh. kom hertil, at Sammenholdet indenfor Adelen kun var daarligt. De indvandrede Adelsmænd, der var den eneste Rekruttering, Adelen fik, følte sig ikke altid fuldt solidariske med deres danske Standsfæller, men var ofte villige til at gaa Kongens Erinde, naar de derved kunde opnaa personlige Fordele, og ogsaa indenfor den indenlandske Adel opstod der en vis Spaltning mellem de Slægter, af hvilke Rigsraadets Medlemmer toges, og den øvrige Del af Standen. Endelig tog ogsaa Adelen økonomiske Forhold en uheldig Vending. Det 16. Arh. havde ganske vist som nævnt i denne Henseende frembudt Lyspunkter, men selv de gode Indtægter, som i lang Tid tilflød Adelen, dækkede kun daarligt de stærkt stigende Udgifter, som krævedes til Opretholdelse af den nye Livsførelse, og da økonomiske Ulykker i det følgende Aarhundrede brød ind over Landet, kom Adelen derfor i store Vanskeligheder og nødsagedes til i udstrakt Grad at stifte Gæld.

Den Tilbagegang i faktisk Betydning, som for Adelen blev Følgen af de omtalte Forhold, kom kun i ringe Grad de upriviligerede Stænder tilgode, dette gælder i hvert Fald fuldtud om Bondestanden, hvis Stilling stadig blev daarligere, og som knap nok mere regnedes med til Rigets Stænder, hvad bl. a. viser sig i, at man i det 17. Aarh. op-hørte med at indkalde den til Stændermøderne, hvor den nu kun var repræsenteret af Godsejerne. Noget anderledes stillede Sagen sig derimod med Hensyn til Borgerstanden, for hvem det 16. og tildels det 17. Aarh. i det hele var en økonomisk Opgangstid, og som ogsaa i sine Bestræbelser for at vinde økonomisk frem blev virksomt støttet af Kongemagten. Med de bedre ydre Kaar for Borgerne fulgte en voksende fælles Standsfølelse og en større Lyst end tidligere til at gøre sig gældende, men de politiske Muligheder, som laa gemt heri, blev ikke udnyttede af Kongerne, der ikke synes at have tænkt paa at bruge Borgerstanden mod Adelen, og af sig selv formaadede Borgerne saa lidt som Gejstligheden at hidføre en Ændring i Forfatningen, men maatte indskrænke sig til at give deres Misfornøjelse med Adelen privilegerede Stilling Luft, hvad ogsaa skete ved flere Lejligheder i Kristian IV's senere Regeringsaar. Dette var vel et Forvarsel for Fremtiden, men i sig selv uden større politisk Betydning, og langt vigtigere var det i hvert Fald, at Borgerstanden nu i Kraft af sine økonomiske Kaar og voksende Dannelse stod rede til at afløse Adelen i en væsentlig Del af dens Funktioner.

I første Linie var det saaledes Kongen, der høstede Fordel af de ændrede Forhold. Baade paa Udenrigsstyret og Militærvæsenets, paa Finansvæsenets og Retslivets Omraader blev der siden Reformationen stillet Forvaltningen nye Opgaver, der i Længden kun kunde løses af Kongen i Samvirken med et Bureaukrati og i det mindste i den daglige Styrelse maatte Kongens Stilling af denne Grund stadig blive stærkere.

Desuden blev det til Gavn for ham, at den protestantiske Teologi i Modsætning til Katholicismen lod Kongemagten være afledet direkte fra Gud, hvormed fulgte en stærk Betonning af Lydighedspligten, samt at Udviklingen i det øvrige Europa nu afgjort tenderede mod Enevalden. Ogsaa i økonomisk Henseende var Tiden efter Reformationen gunstig for Kongemagten, idet Inddragelsen af Størstedelen af Kirkegodset betød en væsentlig økonomisk Styrkelse af den, men de Indtægter, som ordinært stod til Kongens Raadighed var dog langt fra tilstrækkelige, og Nødvendigheden af at supplere dem med ekstraordinære Skatter gjorde Kongen afhængig af Rigsraad og Stændermøder. Den i Periodens Slutning indtrædende finansielle Misere borttog dog samtidig Grunden under Adelen Skattefrihed og slog i Virkeligheden faktisk en Breche i dens Privilegier.

Som det vil ses, var Forfatningsændringen i 1660 paa mange Maader forberedt ved den foregaaende Udvikling, og dog syntes denne i det 17. Aarhundrede en Tid lang at bære i en anden Retning. Kristian IV's sidste Aar var Vidne til en stærk Svækkelse af Kongens Stilling, hvad retligt besegledes ved Hdf. 1648, og samtidig kom der forøget Liv i Stændermøderne, der saa ud til at skulle tilkæmpe sig en fastere Plads i Forfatningen med bestemte konstitutionelle Beføjelser, særlig Ret til at vælge Konge og bevilge ekstraordinære Skatter. Udviklingens Resultat kunde saaledes synes at skulle blive et noget lignende som det, man havnede i i Sverige, d.v.s. en indskrænket Kongemagt begrænset ved en Stænderrigsdag under samtidig Tilbage trængen af Rigsraadet. Kongemagts Svækkelse skyldtes dog kun mere tilfældige Aarsager og var af forbigaaende Natur, hvorfor Hdf. 1648 ikke gav et sandt Udtryk for Magtforholdene, og heller ikke Stænderrøret i den sidste Del af Kristian IV's Tid bundede saa dybt, som det kunde se ud til, og var navnlig ikke i tilstrækkelig Grad udsprunget af en Vilje hos Stænderne til at skaffe sig politisk Indflydelse, men mere foranlediget ved den øjeblikkelige Finanssituation med de dertil hørende tunge Skattebyrder, der gjorde en Henvendelse til Stænderne praktisk ønskelig, og ved andre Forhold af mere forbigaaende Art. Kun Adelen betød politisk noget som Stand, og for den var Stændermøderne ikke ubetinget en Fordeel, idet den dobbelte Repræsentation, gennem disse Møder og gennem Rigsraadet, snarest virkede splittende.

§ 6.

Kongemagts Udvikling i senere Tid.

I.1. Den ejendommelige Blanding af Arverige og Valgrige, der er omtalt ovenfor, vedblev at bestaa hele Perioden ud. Formelt blev Kongerne stadig valgte, men kun i sjældnere Tilfælde havde dette Valg reel Betydning. Det var fremdeles Reglen, at Søn fulgte efter Fader, og hyppig fik Faderen endnu medens han levede, Stormændene til at aflægge Troskabsed til Sønnen, hvorved de maatte anses for forpligtede til til sin Tid at støtte hans Valg, eller han fik endog - og dette var det almindelige under det oldenborgske Dynasti - Sønnen formelig valgt til sin Efterfølger. Det er dog umiskendeligt, at Modsætningen mellem Arverige og Valgrige med Tiden traadte skarpere frem, hvad navnlig var Tilfældet siden Unionstiden, hvor Valgretten ogsaa flere Gange fik virkelig Betydning. Fra Rigsraadets Side hævdedes nu Rigets Karakter af Valgrige med stor Bestemthed. Dette fandt Udtryk i de

senere Haandfæstningers Bestemmelse om, at Danmark var et frit Kongerige, og i Raadets Bestræbelser for at forebygge, at Kongen i levende Live fik sin Søn valgt til sin Efterfølger eller fik Lensbrevene affattet saaledes, at Sønnen straks ved Tronskiftet kunde kræve Lydighed af Befalingsmændene paa de kongelige Slotte. De hertil sigtende Bestemmelser i Haandfæstningerne fik dog ikke altid praktisk Betydning og efter at det ved Frederik I's Død havde vist sig, at det kunde være uheldigt ikke at have Tronfølgen ordnet paa Forhaand, gik Rigsraadet i 1536 endog meget vidt i modsat Retning. Naar Rigsraadet holdt paa Valgretten, var det ogsaa mindre, fordi man tænkte paa at fravige den sædvanlige Arvefølge, end fordi man af Hensyn til Kongens Pligt til at udstede en Haandfæstning ønskede at være frit stillet overfor ham, saa at man kunde diktere ham dens Indhold, og fordi man i det hele satte den gældende Forfatningsform med den begrænsede Kongemagt i Forbindelse med Valgretten, jfr. Udtrykket frit Kaarerige. Muligvis har ogsaa den Opfattelse, at Rigets Udelelighed kun var tilstrækkeligt betrygget, saalænge Valgretten anerkendtes, lejlighedsvis spillet en Rolle, hvilket navnlig fik Udtryk i den Erklæring om Rigets Udelelighed, som udstedtes paa et Stændermøde i Kalundborg 1494 i Anledning af Hertug Frederiks Krav paa Forørgelse af Rigets Lande og Len, og hvor Udeleligheden begrundedes med, at Riget var et Kaarerige.

2. Med Hensyn til Foretagelsen af Kongevalget forblev Forholdet i det hele uforandret indtil Midten af det 15. Aarh. Den formelt (juridisk) afgørende Valghandling fandt stadig Sted paa Landstingene, hvorimod det var Stormændene eller siden Olufs Valg Rigsraadet, som i Realiteten traf Afgørelsen. Efter at Raadet paa egen Haand havde afsat Erik af Pommern og indkaldt hans Efterfølger og nogle Aar senere igen Kristiern I, var dets Ret til at afgøre Kongevalget imidlertid saa fæstnet, at det betragtedes som den egentlige Indehaver af Valgretten, medens Landstingenes Medvirkning efterhaanden ansaas for unødvendig. Som Indehaver af Valgretten omtales Rigsraadet ved adskillige Lejligheder, men undertiden forudsættes dog videre Kredse at skulle være med, og den Opfattelse, at Kongevalget var noget, som hele Folket skulde have Indflydelse paa, var ogsaa saa rodfæstet, at Raadet jævnlig søgte Tilslutning til sit Valg hos andre, hvoraf da tilsidst den Ordning udviklede sig, at Valget foretoges af et Stændermøde. Et saadant blev allerede sammenkaldt 1482, men kom af politiske Grunde ikke til at foretage det paatænkte Valg. Derimod blev Raadets Valg i 1536 af den senere Frederik II tiltraadt af Adelen, og i 1608 indkaldtes der i Anledning af Valget af Kristian IV's ældste Søn, Prins Kristian, paany et egentligt Stændermøde. Samme Fremgangsmaade fulgtes ved de to sidste Valg før 1660, og der kan ingen Tvivl være om, at man nu ansaa et Stændermødes Medvirkning ved Kongevalget som nødvendigt, hvad Rigsraadet iøvrigt selv tidligere havde anerkendt ved et Par Lejligheder, hvor det politisk passede det.

Landstingene havde i ældre Tid ikke blot foretaget Kongevalget, men ogsaa været det Sted, hvor Kongerne aflagde deres Løfter til Folket og til Gengæld modtog dettes Troskabsed. Medens Kongeløfterne ikke holdt sig ud over den Tid, da Tingene deltog i selve Valget, vedblev Kongerne personligt at modtage Troskabseden paa Tinge. Den Akt, hvorved dette skete, kaldtes for Hyldningen, hvilken altsaa nu fremtraadte som noget fra Valget forskelligt, medens den tidligere havde sluttet sig umiddelbart dertil. Hylningens møderne havde siden Udgangen af Middelalderen Karakter af Provinsstændermøder og kaldtes tilsidst ikke mere for Landsting, selv om de holdtes i Landstingsbyerne, en Regel, som der først gjordes Brud paa i det 17. Aarh., hvor man i 1648 endog lod Hyldningen foregaa i København for hele Riget

under eet.

3. Som Følge af Kongens Pligt til at udstede en Haandfæstning, var Valget ikke tilstrækkeligt til, at han kunde udøve Kongemagten. Først naar Haandfæstningen var i Orden, overtog han Regeringen.

II. Blandt de kongelige Indtægter vedblev de, der hidrørte fra de faste Ejendomme, at spille en væsentlig Rolle, og Kongerne stræbte derfor ogsaa efter at forøge Krongodserne saa meget som muligt. Valdemar Atterdag og Dronning Margrethe erhvervede saaledes meget nyt Gods, og siden deres Tid forsvandt den tidligere omtalte Modsætning mellem konunglef og patrimonium, idet alle de Ejendomme, som var bestemt til Kongens Underhold, for Fremtiden betragtedes som tilhørende ikke ham personlig, men Kronen eller Riget. En vældig Forøgelse fik Krongodset dernæst ved Reformationen, idet Bispestolenes og faktisk ogsaa Hensklostrenes Ejendomme inddroges under det; men iøvrigt dannede den i Slutningen af det 15. Aarh., opstillede Regel om, at Kongen ikke maatte købe eller pante frit Jordegods i senere Tid en væsentlig Hindring for dets Udvidelse. I Periodens Slutning sank Godsindtægternes Betydning for Statens Økonomi, idet de i stedse ringere Grad var i Stand til at dække de voksende Udgifter, hvortil kom, at man i Frederik III's Tid maatte udlægge meget Krongods til Statens Kreditorer.

De Indtægter, som Kongen havde af de faste Grundskatter (Studen og Ledingsafløsningen androg vistnok paa Valdemarernes Tid store Beløb, men gik senere hen for Størstedelen tabt, idet ikke blot de privilegerede Stænder og deres Fæstere, men endogsaa Kronens egne Fæstere opnaaede Fritagelse for dem. Kun de efterhaanden faatallige Selvejerbønder var endnu skattepligtige, og for deres Vedkommende opfattedes de gamle Skatter halvvejs som privatretlige Ydelser. Af ringe økonomisk Betydning var endvidere de faste Afgifter af Købstæderne, der siden Begyndelsen af det 15. Aarh. var samlede til den saakaldte Byskat, og fremdeles Sagefaldet (Bøder og forbrudt Gods), der ligesom de gamle Skatter for en stor Del overlodes de privilegerede Stænder. En vigtig Indtægtskilde fik Kongen derimod efterhaanden i Tolden; af særlig Betydning var i Middelalderen Tolden af Skaanemarkederne og senere hen Øresundstolden. Sammen med Bispegodset inddroges efter Reformationen ogsaa Bispetienden, der fra nu af under Navn af Kongetiende blev en kongelig Indtægt.

Foruden de nævnte Indtægter, der kunde kaldes ordinære, fordi de oppebares i Henhold til Normer af ikke tidsbegrænset Gyldighed, kunde Kongen have Indtægter af ekstraordinære Skatter, som i hvert enkelt Tilfælde blev paalagt eller bevilgede. Saadanne Skatter (Landskatter, Landehjælp eller, naar de bevilgedes af Stænderne, Kontributioner) var allerede kendte i Middelalderen, men forekom da sjældnere, hvorimod de efter Reformationen i Perioder havde større Betydning end de ordinære Indtægter. De bares normalt mest af Bønderne; men om de privilegerede Stænders Forhold til dem vil senere blive talt.

III. Den ældre Ret havde ikke anerkendt nogen almindelig undersaatlig Troskabspligt overfor Kongen. Den Troskabspligt, der dannede Baggrunden for Landsforrædderiforbrydelsen, blev nærmest opfattet som en Pligt mod Folket, og det var kun de Hirdmænd, der tjente Kongen, der stod i et Troskabsforhold til ham. Paa hvilket Tidspunkt disse Regler ændredes, saaledes at alle kom til at skylde Kongen Troskab, lader sig ikke angive, og navnlig ved man ikke, hvornaar det blev Skik, at Folket ved Kongevalget aflagde Troskabsed til Kongen. Dog maa Kongen i hvert Fald siden det 12. Aarh. have hævdet en almindelig undersaatlig Troskabspligt, idet det er denne, som danner Grundlaget for den samtidig fremtrædende Lydighedspligt. Ved Siden af Pligten overfor Kongen, blev der ikke Plads for en tilsvarende Pligt overfor Folket, og Landsforrædderi opfattedes derfor senerehen, som det synes siden Valdemarstiden, som rettet mod Kongen.

Troskabspligten krænkedes først og fremmest ved Anslag mod Kongens og hans nærmestes Liv, men ogsaa Oprør og anden væbnet Modstand mod Kongen eller hans Embedsmænd stred selvfølgelig mod den, hvorhos det samme som nævnt var Tilfældet med Landsforræderi. Troskabspligten var imidlertid ikke udtømt i det rent negative ikke at skade Kongen, men rummede ogsaa positive Pligter, og Hyldningseden gik da ogsaa i senere Tid bl. a. ud paa, at de paagældende vilde tjene Kongen tro. Troskabsforholdet blev saaledes det almindelige Udtryk for Befolkningens Pligtforhold overfor Kongen, og de mere specielle undersaatlige Pligter, derunder ogsaa Lydighedspligten, kun forskellige særlige Sider ved det. Befolkningens Forhold til Kongen var ikke længere væsensforskelligt fra Hirdmændenes. Skønt Troskabsforholdet sikkert var ældre end Troskabseden, opfattedes Eden dog næsten som et nødvendigt konkret Udtryk for det, hvorfor Kongen ved sin Tronbestigelse maatte hyldes af Folket.

Vederloven kalder den Hirdmand, som bryder sin Troskabspligt, for Trosviger og betegner Handlingen som Judasværk, hvilket Svend Aggesen og Saxo gengiver med det fra Romertiden laante crimen læsæ majestatis. Ogsaa Brud paa den almindelige undersaatlige Troskabspligt betegnes siden Valdemarstiden i latinske Kilder saaledes, men Landskabslovene kender endnu ikke Begrebet, og selv Rigslovene om Majestætsforbrydelse fra det 13. Aarh. behandler nærmest Forbrydelsen med Henblik paa de af Hirden fremgaaende Herremænd.

Den Hirdmand, som sveg sin Tro, havde efter Vederloven forgjort sig selv og alt det, han ejede, og i Lighed hermed fastsattes Straffen i de nysnævnte Rigslove til Tab af Liv og Gods, rørligt og urørligt, hvilket ogsaa fra gammel Tid var Straffen for Landsforræderi. Efterhaanden som man lagde mere og mere ind i Troskabspligten, fandt man det dog urimeligt altid at anvende saa strenge Straffe, og det blev da Opfattelsen, at Vedkommende egentlig havde forskyldt dem, men at det ahang af Kongen, om de skulde fuldbyrdes, hvilket betød Anerkendelsen af en arbitrær Straffemyndighed for Kongen med Hensyn til alle Tilfælde af Troskabsbrud. Den skyldige sagdes at være i Kongens Magt (in potestate regis) eller i Kongens Naade eller Unaade. Kongen kunde lade ham henrette og konfiskere alt hans Gods, men kunde ogsaa lade ham slippe med en Friheds- eller Formuestraf, og faktisk var det Formuestraffe, som spillede Hovedrollen ved de lettere Tilfælde af Troskabsbrud. Paa Grund af den vide Udstrækning, man gav Troskabspligten, fik Kongens arbitrære Straffemyndighed stor praktisk Betydning.

IV. 1. Af de forskellige positive Pligter, som ansaas for indbefattede under Troskabspligten, knytter der sig en særlig Interesse til den undersaatlige Lydighedspligt, idet Anerkendelsen af denne tiligemed dens nødvendige Modstykke, en Ret for Kongen til at byde og forbyde under Trusel om Straf mere end noget andet bidrog til retlig set at omforme den ældre Tids Kongedømme.

Kilderne fra ældre Tid mangler en teknisk Betegnelse for den kongelige Befalingsmyndighed. I Tyskland brugtes Bann om de af Kongen eller hans Embedsmænd udstedte Befalinger, men i Danmark ses det tilsvarende Ord ikke anvendt i en saa almindelig Betydning. Ban eller Band betød her nærmest Forbud og brugtes især om den af Kirken som Straffe- og Tvangsmiddel anvendte Ekskommunikation eller Udstødelse af Kirkesamfundet. Ved siden heraf forekommer Ordet kun i nogle Sammensætninger, saaledes i Madban (matban), en Slags begrænset Fredløshed bestaaende i et Forbud mod, at vedkommende modtoges af andre. I nyere Tid kaldtes Befalingsmyndigheden Øvrighedsmyndighed, og Øvrighed brugtes allerede i det 16. Aarh. om dem, der udøvede den, baade om Kongen og om de ham underordnede Embedsmænd.

2. Kongen havde fra gammel Tid været i Besiddelse af Myndighed til at byde, naar han optraadte som Folkets Hærfører, og under Heden- skabet

havde hans præstelige Funktioner uden Tvivl ogsaa forlenet ham med en vis Autoritet. Ved Hedenskabets Ophør bortfaldt imidlertid Grundlaget for denne, og den ældre Middelalder blev derfor en Periode med et svagt Kongedømme, saa at den senere Kongemagt igen maatte genopbygges væsentligt fra ny. Forbillederne herved søgtes i det sydlige og vestlige Udland, og det var sikkert Kirken, som for en stor Del formidlede dem og i særlig Grad var virksom for en Styrkelse af Kongemagten, der, indtil Kirkens Magtstilling befæstedes, i høj Grad var stemmende med dens Interesser (se Udsigt 1 S. 37 ffg). At Kirken har virket for Anerkendelsen af en almindelig kongelig Bandret, bestyrkes særlig ved, at Kongen lejlighedsvis udtaler, at han udsteder sine Befalinger i Kraft af en ham af Gud overdragen Myndighed, samt ved, at det er til Fordel for Kirken, at man tidligst ser Bandretten udøvet. Det første kendte Eksempel paa dens Anvendelse er Knud den helliges af Ælnod omtalte Paabud om Overholdelse af de kirkelige Højtidsdage og Fastetider (Udsigt 1 S. 37), men af hvad Ælnod andetsteds udtaler, kan vistnok sluttes, at Befolkningen paa den Tid endnu ikke var villig til at anerkende den. Der gaar derefter et halvt Aarhundrede, uden at der findes Spor af den, og først under den kirkeligsindede Erik Lam møder man den igen, dels i et Par udaterede Brevudtog, hvori Kongen under Trusel om Straf paalægger forskellige Personer at afstaa fra Forurettelser af et Kloster, dels i nogle kirkelige Gave- og Privilegiebreve, deriblandt et Privilegium af 1140, hvor den, der gør Indgreb i Kongens Gave til vedkommende Kloster eller dets senere Erhvervelser trues med at skulle være hjemfalden til Kongens Straf. Ogsaa de ældre Gave og Privilegiebreve til Kirker og Klostre havde indeholdt en Trusel mod dem, der gjorde Indgreb i Gaverne eller Begunstigelserne, men det, der før 1140 truedes med, var ikke verdslig Straf, men det store Kirkeband (anathema). Dette nævnes ogsaa i Brevet af 1140 ved Siden af Kongens Straf, hvad ligeledes gælder en Række senere Breve, men siden 1140 bliver de verdslige Straffetrusler stadig hyppigere og fortrænger tilsidst helt de kirkelige.

Der kan herefter ingen Tvivl være om, at den danske Konge i det mindste siden Erik Lams Tid tillagde sig en Ret til at byde og forbyde under Trussel om Straf, men foreløbig var dette dog en blot Prætention uden retlig Hjemmel. Valdemarstiden var imidlertid meget gunstig for en videre Udvikling af Kongemagten, og ved Overgangen fra det 12 til det 13. Aarh. synes man endog i Kongens Omgivelser at have næret meget højtspændte Forestillinger om Kongens Myndighed, hvad bl. a. viser sig i, at L. 28 Dec. 1200 i hvert Fald i et vist Omfang vilde tillægge ham Ret til at give og forandre Lovene. Valdemarstiden endte ogsaa med en formelig Anerkendelse af Befolkningens Lydighedspligt, idet J.L.s Fortale paalagde alle at være Kongen hørige, lydige, underdanige og tjenstagtige. Lydighedspligten var dog ikke af J.L. tænkt som uindskrænket. Den fra gammel Tid nedarvede Opfattelse, at Kongen stod under og var bunden ved gældende Lov og Ret, fastholdtes stadig og det nye bestod altsaa blot i, at der indenfor denne Ramme var begrundet et almindeligt Undersaatsforhold for Befolkningen overfor Kongen, der ikke længere blot var den første blandt Ligemænd, men som den højeste Øvrighed stillet over alle andre. Ogsaa Begrænsningen af Bandretten fandt Udtryk i J.L.'s Fortale, i Sætningen om, at den Lov, Kongen giver og Landet vedtager, ikke maa tilsidesættes eller ændres af ham uden Landets Vilje, og den hjemledes desuden for hver ny Konge ved hans Kongeløfte ligesom ved forskellige Bestemmelser i Haandfæstningen.

3. Den Lov og Ret, Kongen var bunden ved, var ikke blot den positive Lovgivning, men hele den overleverede Retsordning og Retstilstand derunder ogsaa de enkeltes Privilegier og Friheder og i det hele vel- erhvervede private Rettigheder, der udenfor Nødstilfælde kun maatte tilsidesættes med Samtykke af de berettigede eller dog af en Repræ- sentation for disse. Af denne Grund kunde Befalingsmyndigheden f. Eks. ikke benyttes til egenmægtige Skattepaalæg. En Undtagelse fra Kongens Bundethed ved Lov og Ret gjaldt i Middelalderen efter Kirkens Lære, hvor den verdslige Lov stred mod Guds Lov, og der var heller intet til Hinder for, at Kongen i Kraft af sin Befalingsmyndighed udstedte almindelige Anordninger, naar disse kun indskærpede, hvad der forud var gældende Ret, eller hvad der dog stemmede med den herskende Rets- opfattelse (se Udsigt 1 S. 40-41).

4. Hvis Kongen udstedte Paabud, som stred mod Lov og Ret, var Paabudene ugyldige, og der var intet til Hinder for, at dette udtal- tes af Domstolene, baade af Kongens Retterting og af de underordnede Ting, men de sidste vilde dog som Regel vise den Slags Spørgsmaal fra sig og ind for højere Ret. Det var ikke blot, hvor Gyldigheden af en kongelig Beslutning var Incidenspunkt i en Sag mellem private, at Domstolene kunde udtale sig om den. Alle Haandfæstninger siden 1483 indeholdt Bestemmelser om, at Kongen skulde staa hver Mand til Rette for Rigsraadet, om nogen havde Tiltale til ham, og ikke maatte tage Sagsøgeren et saadant Sagsanlæg ilde op, og gav saaledes alle og enhver Ret til direkte at sagsøge Kongen, og siden 1536 kom hertil endnu en Forskrift (dens Forhold til den foregaaende er ikke ganske klart), der ligeledes aabner Adgang til at faa Klager over Kongens paakendte af en Domstol. Maaske som Erstatning for, at Bestemmelsen om den neden- for omtalte Modstandsret fra nu af udgik af Haandfæstningen, fastsattes det nemlig i Reces 1536, at den, der forment, at Kongen gjorde ham Uret, skulde give det til Kende for Rigsebedsmændene (Hofmesteren, Kansleren og Marsken), og at Kongen hvis han ikke vilde lade sig un- dervise af dem, skulde opnævne Klageren en Rettens Dag, paa hvilken han skulde pleje hans Ret for Rigsraadet og nogle af Adelen. Denne Bestemmelse gik senere over i Haandfæstningerne, men som Garanti mod lovstridig Adfærd fra Kongens Side betød hverken den eller den førstnævnte Bestemmelse noget synderligt (at drage Kongen personligt til Ansvar var altid en vovelig Sag), og nogen anden brugbar Garanti havde man ikke, navnlig ikke den Garanti, der i Nutiden ligger i Mi- nisteransvarligheden. Kongen førte personligt Regeringen, og hans Be- slutninger behøvede ikke for at være gyldige Modbesegling eller Kon- trasignatur af Rigsebedsmændene eller Rigsraader.

Som et yderst Nødmiddel overfor den Konge, som handlede lovstri- digt, stod imidlertid Adgangen til at gøre væbnet Modstand imod ham. Folket skyldte nok Kongen Troskab og Lydighed, men kun saa længe han opfyldte sine Pligter. Gjorde han ikke det, kunde Undersaatterne fri- gøre sig for deres Trokabspligt og sætte sig til Modværge, og hvis Kongen da ikke viste sig at være den stærkeste, kunde - og vilde som Regel - Resultatet blive hans Afsættelse og Valg af en anden Konge. Ogsaa efter Kirkens Opfattelse kunde Kongen forbryde sin Ret til Tro- nen. Han var vel Konge af Guds Naade, en Betegnelse, som forekommer siden tidlig i det 12. Aarh. og havde som den af Gud indsatte Øvrig- hed Krav paa Lydighed, men hans Magt var kun et Embede, for hvis For- valtning han stod Gud til Ansvar, og som Kirken kunde erklære for- brudt, naar han ikke holdt sig Guds Lov efterrettelig. Folkets Mod- standsret havde sikkert været anerkendt fra gammel Tid af, og den fik positivt Udtryk i Haandfæstningerne fra Slutningen af

Middelalderen. I Hdf. 1513 hed det endnu kun, at hvis Kongen handlede mod Haandfæstningen og ikke vilde lade sig undervise af Rigsraadet, skulde alle Rigets Indbyggere troligt tilhjelpe og afværge det og intet dermed have forbrudt mod deres Ed til Kongen, men i Hdf. 1523, hvor det gjaldt at retfærdiggøre Oprøret mod Kristiern 11, sagdes det rent ud, at Undersaatterne under den angivne Forudsætning ikke skyldte Kongen Huldskab, Ed eller tro Tjeneste. Efter Reformationen gentoges denne Bestemmelse ikke, idet Grevens Fejde maaske har vakt Betænkkelighed ved saaledes ligefrem at anerkende en Ret til at gøre Oprør, men dette betød ikke, at Tanken om Folkets Modstandsret var opgivet. Denne fandt stadig Forsvarere f. Eks. Arild Huitfeldt, men den var dog nu i Teorien om - stridt, idet de i Udlandet fremtrædende Tendenser, der pegede mod et kongeligt Enevælde, begyndte at gøre deres Indflydelse gældende. Enkelte vilde nok anerkende Modstandsretten, men saaledes at den kun kunde gøres gældende af Rigsraadet, og det var nærmest dette Standpunkt, som fik Udtryk i Lovgivningen, da den i Hdf. 1648 paany tog Stilling til Spørgsmaalet. Det bestemtes nemlig her, at hvis Kongen handlede mod Haandfæstningen, og ikke vilde lade sig raade og sige af Rigsraadet, skulde det staa dette frit for efter Lands Lov og Ret at statuere og forordne, hvad Ret og billigt var, hvormed Kongen skulde lade sig nøje.

5. Naar Kongen ved Udøvelsen af sin Befalingsmyndighed holdt sig indenfor Lov og Ret, kunde han iøvrigt bruge den til de forskelligste Formaal. Foruden at han i Kraft af den kunde udstede almindelige Paabud, hvormed gældende Ret indskærpedes, var den Midlet for ham til at haandhæve de af ham udstedte Privilegie- og Værnebreve, og det var paa den, at hele hans Magtstilling i Forvaltning og Retspleje beroede. Hvad særlig Retsplejen angaar viser de to ovenfor omtalte Brevudtog fra Erik Lams Tid, at Kongen allerede dengang benyttede sin Myndighed til at hjælpe private til deres Ret; idet han, naar en Person forurettedes af en anden, under Trussel om Straf paalagde denne at ophøre dermed, og denne Anvendelse af Befalingsmyndigheden blev vistnok i den følgende Tid og navnlig i det 13. Aarhundrede meget almindelig. Naar Kongen saaledes greb ind i private Retstrætter og efter den ene Parts Begæring paalagde den anden at rette for sig, skete det rimeligvis ofte, uden at der forud var rejst Sag paa Ting, og følgelig uden at der forelaa nogen Retsafgørelse som Grundlag for Paalægene. Sagsøgeren henvendte sig direkte til Kongen, og den Retshjælp, denne ydede, blev ydet i Konkurrence med Tingene. Naar der ikke forelaa Dom for Sagsøgetes Pligt til det, der paalagdes ham, maatte der dog gives ham Adgang til at fremsætte Indsigelser, og Adgang hertil har uden Tvivl ogsaa tidligt staaet ham aaben, selv om det ikke er klart, hvorledes Forholdet oprindeligt nærmere har været ordnet. Sikkert er det dog, at de fremkomne Indsigelser blev afgjorte af Kongen efter en fra ham udgaaet Stævning, og paa denne Maade og vel ogsaa ved, at Kongen uden forudgaaende Paalæg til Sagsøgte indkaldte Parterne i en Retstrætte for at dømme dem imellem, blev Bandretten et Mittel for ham til Erhvervelse af Domsmyndighed paa Bekostning af Tingene. I denne Udvikling forsøgte Hdf. 1282 at gribe ind, idet den bestemte, at ingen Sagsøger maatte henvende sig til Kongen, forinden Sagen havde været behandlet paa Ting, men hvis det dermed var Meningen at sige, at Kongen kun maatte bruge sin Befalingsmyndighed til at skaffe Tingenes Domme efterlevede, blev Formaalet med Bestemmelsen langt fra naaet. Der udviklede sig nok med Støtte i den en særlig eksekutiv Forfølgning (i senere Tid kaldt Forfølgning med Rigens Rets Dele), hvilken regelmæs-

sigt var betinget af, at der forinden var gaaet Dom i Sagen eller hvad dermed stilledes i Klasse, og ved hvilken Kongens Befalinger alene tjente til Tvangsfuldbyrdelse, men selve Kongens dømmende Myndighed blev vistnok kun lidt berørt af Haandfæstningen. Kongens Domstol (Rettertinget) vedblev at bestaa og virkede endnu længe efter hyppigst som første og eneste Instans i Konkurrence med Tingene. Lovgivningen søgte vel siden det 14. Aarh. at gøre den til en Appelinstant i Forhold til disse, men denne Ordning trængte kun langsomt igennem og blev først fuldt effektivt efter Reformationen.

6. De kongelige Befalinger gik i Almindelighed i skriftlig Form, altsaa som Kongebreve. Uvist naar, men i hvert Fald før Midten af det 13. Aarh. blev det Reglen, at de Kongebreve, der udstedtes i private Retstrætter, maatte gentages tre Gange, inden den til Ulydigheden knyttede Straf kunde indtræde, en Regel, der vistnok havde sit Forbillede i kanonisk Ret, ifølge hvilken der normalt skulde gaa tre Paamindelser (monitiones) om at gøre Bod forud for enhver Ekskommunikation. Her ved forklares, at de paagældende Kongebreve i ældre Tid ogsaa kaldtes for Paamindelsesbreve (literæ admonitoria), og at de Frister, som de tre Breve gav Sagsøgte til at efterkomme Paalæget, henholdsvis 15, 10 og 5 Dage, netop tilsammen svarede til den Frist af en Maaned, som efter kanonisk Ret skulde hengaa mellem den første Paamindelse og Ekskommunikationen. Den ovennævnte eksekutive Forfølgning betegnes derfor ogsaa som Forfølgning med Kongebreve eller Paamindelsesbreve.

7. Den Straf, som ramte Overtræderne af Kongens Bud, var oftest i Kongebrevene angivet i ubestemte Vendinger, idet der blot truedes med Kongens Straf, Havn eller Vrede, eller det, som Tilfældet var i den senere Tid, blot hed, at Overtræderne skulde stande Kongen til Rette eller straffes, som vedbør, eller som dem, der ikke vil agte eller holde hans Breve og Bud, eller lign. Undertiden forekommer dog mere præcise Straffetrusler og navnlig træffer man af og til (og allerede i Slutningen af det 12. Aarh.) Udtalelser om, at Overtræderne skal anses for Majestætsforbrydere og straffes som saadanne. Der kan heller ikke være Tvivl om, at Ulydighed mod Kongens Bud i og for sig maatte opfattes som Majestætsforbrydelse, og at den Straf, som var forskyldt, derfor egentlig var Tab af Liv og al Ejendom. Ligesom man imidlertid ellers i de lettere Tilfælde af Majestætsforbrydelse som Regel afstod fra en streng Gennemførelse af denne Straf, saaledes var det samme Tilfældet ved Ulydighed mod kongelige Befalinger, og de ubestemte Straffetrusler er vel ogsaa netop valgte med Henblik paa, at Kongen kunde ønske at behandle den skyldige lempeligere.

I det 13. Aarh., hvor Befalingsmyndigheden og de arbitrære Straffe, hvormed den haandhævedes, var noget forholdsvis nyt, og Misbrugene af de sidste maaske særlig fremtrædende, synes de at have vakt en ikke ringe Modstand, der afspejler sig paa flere Steder i Lovgivningen. Naar Hdf. 29 Juli 1282 § " 2 og 3 forbyder at fængsle en Mand, medmindre han ved Tilstaaelse, Dom eller ved at være grebet paa fersk Gerning er overbevist om en Forbrydelse der efter Landskabslovene medfører Tab af Liv eller Lemmer, eller at straffe ham strengere end i de nævnte Love foreskrevet, er der saaledes Grund til at tro, at den bl. a. er rettet mod de arbitrære Straffe, som anvendtes mod dem, der ikke vilde lystre Kongen. Haandfæstningens Bestemmelser skød dog over Maalet, idet de ved at udelukke Straf i andre end de i Landskabsloven nævnte Tilfælde, til hvilke Ulydighed mod Kongens Bud ikke hørte, i Jærkeligheden afskar Kongen helt fra at hævde sin Befalingsmyndighed,

og de fik da heller ingen varig Betydning paa det heromhandlede Omraade. Bortset fra en enkelt nedenfor omtalt Gruppe af Tilfælde naaede Lovgivningen aldrig til at fastsætte en bestemt Straf for Ulydighed, og Forholdet var derfor ogsaa i senere Tid det, at Kongen arbitrært straffede Overtræderne af hans Bud. Det til Grund liggende Synspunkt var aabenbart stadig det, at den ulydige havde gjort sig skyldig i Maje-ståtsforbrydelse, hvilket viser sig i de ikke faa Kongebud, ved hvilke Kongen under Trussel om Tab af Liv og Gods eller lign. forbyder i sig selv ret uskyldige Handlinger, og hvor Straffen sikkert ikke skal opfattes som Straf for disse Handlinger for sig betragtede, men for den ved Ulydigheden udviste Genstridighed. Heller ikke den Del af Haandfæstningens Bestemmelser, som vilde sikre de paagældende mod at blive straffede uden Dom, fik nogen Betydning, hvor det gjaldt Straffe for Ulydighed mod Kongen, idet det til alle Tider var saaledes, at de arbitrære Straffe paalagdes uden formelig Rettergang. Hvor Formuestraf anvendtes, ordnedes Sagen i Reglen ved, at vedkommende aftingede den med Kongen eller hans Embedsmænd, men det forekom ogsaa at Kongen udtrykkelig paalagde Lensmændene at lade Overtræderne af hans Bud hænge, uden at der forud skulde afgaa Dom.

Lykkedes det saaledes ikke Hdf. 1282 i Almindelighed at sætte Grænsen for Kongens Straffemyndighed, hvor det gjaldt at straffe Ulydighed, naaede den derimod et Resultat paa et mere specielt Omraade, nemlig den oftere omtalte Forfølgning med Kongebreve. Naar denne Forfølgning fik saa stor en Udbredelse, var det vistnok, fordi Kongen ved at konfiskere Sagsøgtes Gods, derunder hans faste Ejendom, naar han ikke rettede for sig, blev sat i Stand til at skaffe Sagsøgeren Fyldestgørelse, medens en Sagsøger næppe efter Landskabslovene ved det offentlige Hjælp kunde erholde Udlæg hos Sagsøgte for sit Hovedkrav. Forfølgningen løste altsaa en vigtig Opgave, men det maatte føles som urimeligt, at Kongen, hvor det drejede sig om rent private Interesser, skulde have Ret til, udover hvad Hensynet til Sagsøgeren krævede, at konfiskere alt den ulydiges Gods og yderligere handle med hans Person, som han vilde. Allerede Rigslov 1251, der er den første Lov, som omtaler Forfølgningen, beskæftigede sig med Spørgsmaalet om Udstrækningen af Kongens Ret, men en endelig Ordning tilvejebragtes først ved Hdf. 1282 § 4, efter hvilken Følgen af Ulydighed mod Kongens Bud i de heromhandlede Tilfælde kun skulde bestaa i Bødestraf, der dog kunde stige lige til de høje 40 Marks Bøder, samt i en Adgang til at gøre Udlæg hos Sagsøgte (hvis det var nødvendigt, ogsaa i hans faste Ejendom) for baade Sagsøgerens og Kongens Krav. Mere end hvad der behøvedes for at dække disse, maatte der derimod ikke lægges Beslag paa, og heller ikke maatte arbitrær personlig Straf anvendes. Disse Bestemmelser fik blivende Betydning og gjorde paa det særlige Omraade, de angik, Ende paa de arbitrære Straffe.

V. 1. Hvad Kongens Forhold til de enkelte Statsfunktioner angaar, maa med Hensyn til Lovgivningen henvises til Udsigt 1 S. 37 flg. og 52 flg. Om Oprindelsen til hans dømmende Myndighed er talt ovenfor under IV.5. Allerede J.L.'s Fortale nævner, at det hører med til Kongens Embede at afsige Domme, men Udviklingen af det kongelige Retterting tilhører dog i det hele først den følgende Tid. Medens Kongen fra først af raadede frit over Rettertingets Sammensætning, søgtes dets Virksomhed senere kontrolleret ved, at det stilledes under Appel til Danhof-fet, og efter dets Bortfald ved, at det gjordes til Pligt for Kongen at dømme sammen med Rigsraadet. Ogsaa til de gamle Domstole (Tingene) traadte Kongen efterhaanden i Forhold, idet han selv eller ved sine

Lensmænd udnævnte deres Formænd, der sad paa Tingene som hans Repræsentanter og saaledes gav Udtryk for, at den dømmende Myndighed nu ogsaa her til Dels var hans. Senere blev de nævnte Formænd (Landsdommere og Herredsfogder) endog til Enedommere, hvorved Udviklingen fuldbyrdedes. Denne havde som naturlig Konsekvens, at Tingenes Domme kunde prøves af Kongen ved Appel til hans Retterting, men som tidligere nævnt fik dette først ret sent Betydning.

2. Kongens vigtigste Opgave indenfor Forvaltningen var stadig Fredshaandhævelsen. Han siges i Fortalen til J.L. at skyldte Folket Fred til Gengæld for dets Lydighed og Tjeneste og i Kongeløfterne maatte han love at holde Undersaatterne ved Fred. Hans Beføjelser med Hensyn til Forfølgning af Forbrydelser og Fuldbyrkelse af Straffe saavel som hans Benaadningsmyndighed blev efterhaanden udvidede ved at de endnu i Landskabslovene opstillede Begrænsninger bortfaldt. Resterne af den oprindelige Ordning forsvandt dog først sent. Privat Forfølgning spillede gennem hele Perioden en meget stor Rolle og regnedes endnu efter Reformationen ved visse Grupper af grove Forbrydelser, f. Eks. Manddrab og Tyveri for det normale, og det var ogsaa først paa denne Tid, at Retten for den forurettede til selv at dræbe den fredløse endelig faldt bort. Det principielle Synspunkt var dog lige siden Landskabslovenes Tid, at Freden i Landet var Kongens Fred, d.v.s. stod under hans Beskyttelse, saa at Brud paa den var en Krænkelser af ham, og samtidig anerkendtes der en Kongefred i Betydning af en forhøjet lokal Fred, der udstraalede fra Kongens Person og ytrede sig gennem strenge Straffe for Fredsbrud begaaede i hans Nærværelse eller i Nærheden af hans Opholdssted. Den meget vide Udstrækning, som visse Bestemmelser i Landskabslovene gav denne lokale Kongefred (omfattende hele det Herred eller endog det Land, hvor Kongen opholdt sig), blev dog næppe i Længden opretholdt.

Kongens Virksomhed for Fredshaandhævelsen var til alle Tider af stor Betydning, men modvirkedes længe af de til Retsplejen knyttede fiskale Interesser, som vel i saa mange Tilfælde maatte opfordre til kraftig Forfølgning af Forbrydelser paa Grund af de Formuefordele, Forfølgningen kunde ventes at bringe, men som paa den anden Side - foruden at rumme en Fare for Misbrug ved Afpresning overfor uskyldige - indeholdt en Fristelse til at lade grove Forbrydere, der kunde betale for sig, slippe for selv strenge Straffe mod at erlægge en Pengeydelse (den saakaldte Aftingning). Disse uheldige Forhold gjorde sig endnu stærkt gældende i det 16. Aarh., men siden Reformationen indtraadte der dog efterhaanden en Bedring, der navnlig blev kendelig under Kristian IV.

3. Naar Kongen skyldte Undersaatterne Fred, laa der allerede heri, at han skyldte dem Beskyttelse, men hans Pligter i sidstnævnte Retning rakte langt videre og fremhæves ogsaa i ganske almindelige Udtryk saavel i Kongeløfterne som i Haandfæstningerne. Baade Kongeløfterne og J.L.s Fortale understreger dog i særlig Grad Pligten til at beskytte de svage, hvortil Fortalen henregner Enker, Børn uden Værg, Pilgrimme, Udlændinge, og Fattige, og Pligten hertil, der udgjorde en fast Bestanddel af det af Kirken i Middelalderen opstillede Kongeideal, nævnes begge Steder jævnsides med Kongens Dommerkald og hans Virksomhed for Forfølgning af Forbrydelser og ansaas uden Tvivl for en ligesaa væsentlig Side af Kongegerningen. Når beslægtet med Kongens Pligt til at beskytte de svage var hans Pligt til at beskytte Kirken, der ogsaa fremhæves i J.L.s Fortale.

Kongens Beskyttelsespligt var i og for sig hjemlet ved selve Lovgivningen, men kunde overfor enkelte Personer, Korporationer eller

Institutioner faa et særligt Retsgrundlag, ved at Kongen specielt tog de paagældende i sin Beskyttelse. Dette skete ved et Værne- eller Beskærmelsesbrev, hvori Kongen erklærede, at han tog vedkommende i sit kongelige Hegn, Værn, Fred og Beskærmelse, og at han særlig vilde forsvare og hjælpe ham til Rette. Saadanne Beskærmelsesbreve meddeltes i Middelalderen hyppigt til kirkelige Institutioner, særlig Klostre og Kapitler, og omfattede da i Reglen baade de gejstlige og Institutionens Gods med dettes Beboere, men de udfærdigedes ogsaa jævnlig for Købstæder, dog som Regel ikke selvstændigt, men som Led i Købstadsprivilegier, og undertiden for Gilder. Beskærmelsesbreve for enkelte Personer kendes derimod bedst fra det 16. 17. Aarh., hvor de ovennævnte Arter af Breve efterhaanden tabte deres Betydning. Nogen Straf for at forurette den, som Kongen havde taget i sit Værn, var ikke fastsat i selve Lovgivningen, men Værnebrevene haandhævedes ved Paalæg af arbitrær Straf, se ovf. IV. 5.

4. Om Kongens Myndighed paa det finansielle Omraade skal kun bemærkes, at han, som allerede tidligere berørt, ikke var i Besiddelse af selvstændig Beskatningsmyndighed, men kun kunde paalægge Skat med Samtykke af andre Myndigheder (Landsting, Danehof, Rigsraad eller Stændermøder), hvorom henvises til forskellige Steder i det følgende, og at han ikke paa egen Haand maatte afhænde Krongodset. Derimod raadede han frit over Indtægterne, naar de ikke, som Tilfældet i Reglen var ved ekstraordinære Skatter var bevilgede til et bestemt Formaal.

5. En vigtig Side ved Kongens Funktioner var hans Ledelse af den udenrigske Politik og af Forsvarsvæsenet. Udenrigspolitikken hørte til alle Tider til de Anliggender, for hvilke Kongerne interesserede sig mest, og i hvis Styrelse de tog størst personlig Del, og formelt var deres Myndighed paa dette Omraade heller ikke stærkt begrænset eller blev det i hvert Fald først sent. Siden det 13. Aarh. gjaldt dog den Regel, at Kongen ikke maatte begynde Krig, d.v.s. Angrebskrig paa egen Haand, men skulde have Samtykke dertil af Stormændene eller senere af Rigsraadet, men Rigsraadet havde, skønt der i udstrakt Grad forhandlede om de udenrigske Sager, ikke altid let ved at hævde sin Myndighed, og flere af Krigene i det 16. og 17. Aarh. blev faktisk begyndte af Kongen mod Raadets Ønske. Først Hdf. 1648 gav Rigsraadet en formel Medbestemmelsesret ved Afslutning af Traktater.

Hvad Forsvarsvæsenet angaar, var Kongen øverste Krigsherre. I ældre Tid var han ofte selv Hærens Anfører, og senere hen kunde han i alt Fald være det. De militære Krav, han kunde stille til Befolkningen var imidlertid ikke ubegrænsede, men i mange Henseender bestemte ved Lovgivningen, ved hvilken han var bunden.

VI. Ejendommelig for Forfatningsretten i den her behandlede Periode var det, at de kongelige Højhedsrettigheder i vid Udstrækning af Kongen kunde opgives eller overdrages til private. Skønt der ingen Tvivl var om at de var tillagte Kongen for Samfundets Skyld og bestemtes til at udøves i dets Interesse, hvad navnlig var klart efter den kirkelige Opfattelse af Kongedømmet som et Embede, var der dog i Praksis en stærk Tilbøjelighed til at betragte dem under hvad man nu vilde kalde privatretlige Synspunkter. Hertil bidrog baade Manglen af en klar teoretisk Sondring mellem Privatret og offentlig Ret og den store Rolle, fiskale Interesser spillede i Datiden. Det man iøvrigt ikke overses, at Overdragelsen af Højhedsrettighederne til at begynde med fyldestgjorde en Samfundsinteresse, idet den, som Forholdene var, skabte de bedste Betingelser for en effektiv Udnyttelse af dem.

Det var Muligheden af en Overdragelse eller Opgivelse af de kongelige Højhedsrettigheder, som dannede Forudsætningen for Immuniteten, og det var ligeledes den, der banede Vej for Købstædernes delvise Emancipation fra Kongemagten. I begge Tilfælde fandt Overdragelsen eller Opgivelsen, hvor den ikke fik Hjemmel i selve Lovgivningen, sit retlige Udtryk i særlige Privilegier, der for at bevare deres Kraft maatte fornyes ved Tronskifte, hvad dog - bortset fra, at der maatte betales for Fornyelsen - efterhaanden nærmest blev en Formssag, som Kongen ofte ved Haandfæstningen havde forpligtet sig til at foretage. Om Privilegier ansaas som bindende for Udstederen, er for den ældre Tids Vedkommende tvivlsomt og var i det 13. og Begyndelsen af det 14. Aarh. Genstand for Strid mellem Kongen og Kirken. Senere sejrede vistnok det for Kirken gunstige Synspunkt, men efter Reformationen, hvor Spørgsmaalet især havde Interesse med Hensyn til Købstadsprivilegier, blev disse dog efterhaanden ansete for frit genkaldelige, se Udsigt 1. S. 115.

§ 7.

Rigsebedsmændene. Kancelliet.

1. I. Det voksende Antal Opgaver, som efterhaanden tilfaldt Kongen, krævede med Nødvendighed en fyldigere Udvikling af de Forvaltningsorganisationer, som bistod ham ved Statens Styrelse. Udviklingen af de centrale Organer skete ved Omdannelse af de fra ældre Tid stammende Hird- eller Hofembeder og af en tilsvarende gejstlig Hofstilling, der blev Udgangspunktet for Kanslerembedet. Politiske og administrative Hverv blev i stadig større Omfang overdraget Hofembedsmændene, hvad naturligt havde til Følge, at deres Forbindelse med Hoffet løsnedes, idet de daglige Forretninger maatte overtages af andre, fra først af i Reglen som Stedfortrædere for dem. Saaledes blev Hofembedsmændene, hvis Hverv altid forblev knyttet til Hoffet, i Løbet af det 13. Aarh. til Statsembedsmænd, og samtidig blev deres Stilling overfor Kongen selvstændigere. Hertil bidrog den politiske Udviklings almindelige Karakter. Paa Grund af den Indflydelse, som knyttede sig til Embederne, blev Stormændene interesserede i, af hvem de beklædtes, og denne Interesse maatte Kongen under Aristokratiets Vækst imødekomme. Formelt besvarede han vel sin Udnævnelsesret, men reelt var han ofte ikke frit stillet, men maatte ved sit Valg tage Hensyn til Stormændene, og i Løbet af kort Tid blev det derfor Reglen, at Embederne blev besatte med Medlemmer af Stormandslægterne (Kanslerembedet med en af Biskopperne), hvilke mere følte sig som Repræsentanter for deres Standsfæller eller - med det i Datiden benyttede Udtryk - for Riget (deraf Navnet Rigsebedsmænd) end som Kongens Tjenere og derfor faktisk kom til at begrænse hans Magt. Paa denne Maade blev Rigsebedernes Betydning dobbelt. Dels var de et af de politiske Organer, hvorigennem Aristokratiet gjorde sin Indflydelse gældende, i Rigsraadsperioden særlig det Organ, igennem hvilket Rigsraadet havde Indseende med den daglige Styrelse, dels var Indehaverne af dem Embedsmænd, der tjente Kongen og bistod ham i Forvaltningen og til Dels i Retsplejen. For de flestes Vedkommende var den politiske Betydning større end den administrative, der forringedes ved, at Embedsmændene ikke altid kunde være til Stede hos Kongen, som først sent fik en

fast Residens, og ved at de med Undtagelse af Kansleren ikke havde noget Kontor med et fast Personale under sig, men maatte lade de af dem udvirkede Resolutioner ekspedere gennem Kancelliet, der var Regeringens eneste Ekspeditionskontor. Herigennem fik paa den anden Side Kansleren en Særstilling blandt Rigsembedsmændene, og en saadan tilfaldt ham desuden i Middelalderen paa Grund af hans gejstlige og dermed følgende juridiske Uddannelse, der gav ham ganske andre Forudsætninger for at administrere end de andre Embedsmænd. Kancelliet blev derfor det egentlige Sæde for Centraladministrationen, et Forhold, der i det væsentlige bestod indtil 1660, skønt der ganske vist efter Reformationen indtraadte visse Ændringer. Rigsembedernes Betydning baade i politisk og administrativ Henseende var iøvrigt meget vekslende, idet den i høj Grad afhang af Indehavernes Personer og af den Yndest, de nød hos Kongen.

2. Siden Valdemarstiden fandtes der fire Rigsembeder, som Drost, Marsk, Kammermester og Kansler. Af disse havde de tre første udviklet sig af Hirdembeder, Drostens af Køgemesterens (den latinske Betegnelse for ham var dapifer), Marskens af Stallarens. Drosten var den fornemste af Embedsmændene. Naar Kongen var forhindret, var han hans nærmeste Stedfortræder, hvad der forklarer, at han ofte præsederede paa Retteetinget. Iøvrigt havde han næppe noget fast afgrænset Forretningsomraade. Marsken (marscalcus, egl. Hestepasser), siden Olufs Tid Rigens Marsk, var Anfører for Hæren, særlig den Del af den, som stilledes af Adelen. Kammermesteren, om hvem Kilderne kun oplyser meget lidt, maa have haft med Bestyrelsen af Skattekammeret og i det hele af Kongens Pengevæsen at gøre, men herhen hørende Forretninger overdroges ofte til andre, undertiden til Gejstlige, der da ogsaa kunde betegnes som Kammermestre, men ikke var Rigsembedsmænd, hvad der bidrager til at gøre Billedet af Embedets Udvikling utydelig.

Drostembedet forsvandt under Margrethe, og den stærke Vækst af Kongemagten, som under hende fandt Sted, affødte overhovedet en Tendens til ikke at besætte Rigsembederne med Undtagelse af Kanslerembedet, som ikke kunde undværes. I det 15. Aarh. dukkede de dog alle op paany, dog at Drosten erstattedes af en Hofmester, senere Rigens Hofmester, hvis Embede ogsaa var et ældre Hofembede, der nu hævdedes til Rigsembede. Som Hofembede kendes det allerede før Drostembedets Bortfald. Senere viste den omfattende Tendens sig paany, hvad under Kristiern I. førte til Bortfald af Rigsembedet som Kammermester og under Hans og Kristiern II. til lange Vakancer i flere af de Embeder. Reces 1536 gav imidlertid Rigsembederne et forfatningsmæssigt Grundlag, idet den bestemte, at Kongen altid skulde have en Righofmester, en Kansler og en Marsk, og skønt denne Bestemmelse, der gentoges i Lovgivningen fra den følgende Tid, ikke kunde hindre, at Embedet som Righofmester oftere stod ubesat i længere Perioder, var Rigsembedernes Betydning dog efter Reformationen i det hele større end i Tiden forud. Righofmesteren var nu den fornemste af Embedsmændene. Han var ligesom tidligere Drostens Kongens Stedfortræder og hans Førsteminister, der som saadan beskæftigede sig med de fleste almindelige politiske Spørgsmaal, derunder ogsaa Udenrigspolitikken, hvad især var Tilfældet under Korfitz Ulfeld. Iøvrigt samlede hans Forretninger sig mest om Finansstyrelsen, navnlig om de almindelige finansielle Dispositioner og Hærens og Flaadens Økonomi. Naar der ingen Righofmester var, besørge de sidstnævnte Forretninger af Statholderen i København, der iøvrigt var Byens Kommandant. Rigsmarskens Stilling var stadig nærmest en Kommandostilling, medens han kun havde faa Forretninger vedrørende den militære Administration, der i længst

højere Grad laa under Rigshofmesteren. Den udstrakte Anvendelse af hvervede Tropper gjorde efterhaanden hans Stilling vanskelig, idet han som Regel ikke havde Overbefalingen over disse. Som Pendant til Marskembedet blev der, efter at Danmark under Hans havde faaet en Flaade, i 1576 oprettet et nyt Embede som Rigsadmiral, ogsaa dette var nærmest en Kommandostilling. Om Kanslerembedet og de derfra udskilte Stillinger, navnlig Embedet som Rigskansler vil blive talt særligt nedenfor under II. I de sidste Aar før 1660 skete der enkelte Tilløb til Oprettelse af kollegialt organiserede centrale Embedsmyndigheder, og Spørgsmaalet om Rigsembedernes Omdannelse til Regeringskollegier var i det hele paa Dagsordenen, men det lod sig vanskeligt løse, saa længe Rigsraadsforfatningen bestod.

3. Retten til at udnævne Rigsebedsmændene tilkom til alle Tider Kongen, og først ved Hdf. 1648 tillagdes der Rigsraadet en Forslagsret, hvilken dog allerede under Kristian IV faktisk var blevet udøvet med Hensyn til Marskembedet, som endog en enkelt Gang var blevet besat ved Valg af Adelen, der betragtede Marsken som sin særlige Tillidsmand. Rigsebedsmændene tilhørte altid Adelen, hvad efter Reformationen ligefrem blev foreskrevet og nu ogsaa gjaldt om Kansleren, der tidligere havde været Gejstlig. De var allerede i det 15. Aarh. regelmæssigt Medlemmer af Rigsraadet, hvad senere altid var Tilfældet og forudsat i Lovgivningen, og tog indenfor Raadet uden Hensyn til Anciennetet Sæde over de andre Raader, saaledes at Rækkefølgen var Hofmester, Kansler, Marsk, Admiral og Rigskansler.

II. Kanslerembedet havde som ovenfor berørt sin Oprindelse fra et gejstligt Hofembede. Snart efter Kristendommens Indførelse maa der til Hoffet være blevet knyttet visse Gejstlige, som har været Kongens Sjælesørgere, men efterhaanden tillige er blevet hans Sekretærer. Saadanne Sekretærer, der i Kilderne benævnes med deres gejstlige Titel Kapellan, har man rimeligvis allerede haft i det II. Aarh., men de omtales tidligst 1135. I den følgende Tid kan der ses at have været flere af dem, og som Chef for dette Personale fremtræder siden kort efter Valdemar I's Tronbestigelse en Kansler (cancellarius, af cancelli, en Gitterskranke). Efter at Kanslerembedet under Valdemarerne var naaet frem blandt de indflydelsesrigeste Stillinger, beklædtes det i det 13. Aarh. som oftest af en af Biskopperne, og endnu i Slutningen af Middelalderen ansaas en af disse, nemlig Biskoppen af Roskilde, nominelt for Kansler, i hvilken Egenskab han havde et Slags Overtilsyn med Kancelliet, der dog bortset fra et Par kortere Perioder næppe havde nogen praktisk Betydning. Som Udøver af dette Tilsyn betegnedes Roskildebispen undertiden som Danmarks Riges øverste Kansler, men under ham fandtes der i det mindste siden Erik af Pommerns Tid en anden Embedsmand, der var den faktisk fungerende Kansler, og som efterhaanden blev kaldt Kongens Kansler til Adskillelse fra den nedenfor omtalte Rigskansler. Kongens Kansler var før Reformationen altid en Gejstlig, i Reglen et Medlem af et af Domkapitlerne.

Det var i Middelalderen Kanslerens Hverv at forestaa Udfærdigelsen af Kongebreve og forvare Kongens Segl, men ved Siden heraf blev han ofte benyttet i Forvaltningen eller ved diplomatiske Forhandlinger, uden at bestemte Forvaltningsgrene dog kunde siges at henhøre under ham. Paa samme Maade anvendtes ogsaa det underordnede Personale, og efter Kammermesterembedets Bortfald var det vist foreløbig nærmest Kancelliemændene, som overtog hans tidligere Forretninger. Med Udfærdigelsen af Kongebrevene havde Kansleren Tilsyn, hvad enten de angik det ene eller det andet, men efter at der i det 13. Aarh. var op-

staaet et kongeligt Retterting, blev der dog under Valdemar Atterdag til dette knyttet en særlig Embedsmand, som havde Ansvaret for de Kongebreve, som udsprang af dets Virksomhed. Denne Embedsmand, der oprindeligt kaldtes Retter eller justitiarius, fik siden det 15. Aarh., efterhaanden Navnet Rigens Kansler. De førstnævnte to Udtryk betegner ham egentlig som Dommer, og han var ogsaa i Besiddelse af en vis dømmende Myndighed, hvad maaske forklarer, at han i Modsætning til de øvrige Kancelliembedsmænd, som Regel var en verdslig Adelsmand, idet man til Udøvelsen af Dommerhvervet har villet have en Mand med Kendskab til den verdslige danske Ret. Nominelt har han rimeligvis staaet i et lignende Underordningsforhold til Roskildebispens som Kongens Kansler.

Ved Reformationen bortfaldt Roskildebispens Kanslerværdighed, hvorved Embedet som Kongens Kansler steg i Anseelse. Kansleren tilhørte nu altid Adelen, hvad ogsaa var Tilfældet med de underordnede Embedsmænd, der nu benævnedes Sekretærer. Kancelliet var fremdeles det eneste Ekspeditionskontor, gennem hvilke alle Kongebreve udfærdigedes, men foruden den Virksomhed, som fulgte heraf, blev efterhaanden en omfattende Forvaltning henlagt under Kansleren, saaledes at han, hvad disse Arliggende angaar, ikke blot forestod Ekspeditionen, men førte et selvstændigt Tilsyn med dem og foretog Sagerne for Kongen. Det Omraade, der saaledes laa under ham, omfattede den almindelige indre Forvaltning, derunder Styrelsen af Lenene og Købstæderne samt endvidere Kirke- og Skolevæsenet. Til Varetagelse af de ovennævnte fra Kammerembedet arvede Forretninger vedrørende Kassevæsenet og Revisionen blev der indrettet et særligt Kontor, Renteriet eller senere Rentekammeret, men dette, der stod under nogle adelige Rentemestre, kom dog tilsidst nærmest til at høre under Rigshofmesteren.

Kansleren benyttedes fremdeles ofte ved diplomatiske Forhandlinger, men Kongens eneste eller blot vigtigste Raadgiver med Hensyn til de udenrigske Sager var han ikke, særlig ikke i det 17. Aarh., hvor Ledelsen af Udenrigspolitikken var splittet paa mange Hænder. Til at begrænse Kanslerens Indflydelse paa dette Omraade bidrog det navnlig, at der siden Frederik I's Tid bestod et særligt tysk Kancelli, hvis egentlige Opgave var at besørge Forretningerne vedrørende den kongelige Del af Hertugdømmerne, men som, da Personalet var tysk, ogsaa overtog den Riget vedrørende diplomatiske Korrespondance, som førtes paa Tysk eller Latin, hvilket vil sige Korrespondancen med det sydlige og vestlige Udlænd. Som Kancelli for Hertugdømmerne var Tyske Kancelli uafhængigt af den danske Kansler, men iøvrigt maatte det korrekt opfattes som en blot Afdeling af det ældre Kancelli, hvad dog ikke hindrede, at det faktisk som Regel var næsten selvstændigt. Dette var særlig Tilfældet under Kristian IV, og man træffer ogsaa under denne Konge, ligesom forøvrigt allerede tidligere, flere Embedsmænd med Titelen Tysk Kansler eller Vicekansler. Tyske Kancellis Selvstændighed begunstigedes af Kongen, fordi Personalet, som ikke bestod af danske Adelsmænd, men af Holstenere eller Udlændinge, der ofte var Borgerlige, følte sig mere afhængigt af Kongen end Personalet i det ældre Kancelli. Dette rik i Tidens Løb, men dog vist først efter 1660, i Modsætning til Tyske Kancelli Navnet Danske Kancelli. Rigskanslerembedet bevarede efter Reformationen i den samme Skikkelse som tidligere og blev efterhaanden mere anset.

§ 8.

Den stedlige Forvaltning, Lensvæsenet.

I. Paa Landskabslovenes Tid foregik den stedlige Forvaltning gennem Ombudsmændene og Styresmændene, hvorhos en vis Forvaltning var knyttet til Herrederne og besørgedes af Herredsmændene gennem Beslutninger fattede paa Ting.

Den sidstnævnte Forvaltning, der ikke var meget omfattende, svarede for en Del til, hvad man i Nutiden vilde kalde kommunal Forvaltning. Herrederne blev uden Tvivl ogsaa opfattede som Kommuner, og det var vel i denne Egenskab, at de var repræsenterede paa Ständermøder og ved Kongehyldninger. Efter Reformationen gik det efterhaanden tilbage med Selvstyret. I det 17. Aarh., hørte Repræsentationen paa Ständermøderne op, og isvrigt overlodes Afgjørelsen mere og mere til de kongelige Embedsmænd (Lensmænd og Herredsfogder).

Styresmændene, der forestod Ledingsvæsenet og oppebar Ledingspenge, tilhørte efter deres Oprindelse den folkelige Forvaltningsorganisation, og først ved, at Styreshavnene og dermed Udnævnelsesretten gennem Arv eller Køb tilfaldt Kongen, traadte de som Embedsmænd i Tjenesteforhold til ham. Nogen større Betydning for den senere Udvikling fik dette dog ikke, da Styresmændene som Følge af den gamle Folkeledings Forfald i Løbet af det 17. Aarh., helt forsvandt, maaske er Embederne efterhaanden blevet forenede med Ombudsmandsembederne.

Langt den vigtigste Plads indenfor Forvaltningen indtoges af Ombudsmændene og de Embedsmænd, som i Tidens Løb afløste dem. I sidstnævnte Henseende fandt der dog en jævn Udvikling Sted, og den Forandring, som indtraadte, var til Dels blot en Navneforandring. Ombudsmand blev til Embedsmand, og kgl. Majestæts Embedsmand var maaske hele Perioden ud den egentlige officielle Betegnelse. I de sidste Aarhundreder af Middelalderen anvendtes ved Siden heraf meget hyppigt Foged (advocatus), der synes at være brugt ganske i Flæng med Ombudsmand, samt for Befalingsmændene paa Slottene Hovedsmand (capitaneus). Af yngre Oprindelse var Lensmand, der tilsidst blev den almindeligst benyttede Betegnelse, og ogsaa er den, der sædvanligt anvendes i Litteraturen.

Paa Landskabslovenes Tid faldt Ombudsmændenes Embedsomraade eller Len vistnok hyppigst sammen med Herredet, og det samme kunde være Tilfældet senere hen. Efterhaanden blev det dog almindeligt, at flere Herreder forenedes under samme Embedsmand, hvad vist fra først af især var Tilfældet, hvor der i Lenet laa et kongeligt Slot. En nogenlunde fast Fordeling af Herrederne i Len begyndte først at udvikle sig i Periodens Slutning.

Fælles for alle de Len, der havde udviklet sig af Ombudsmandsembederne, var det, at deres Grænser aldrig skar Herredsgrensene. Ethvert Len af denne Art omfattede et eller flere hele Herreder, indenfor hvilke Lensmanden havde den dobbelte Opgave at udøve Øvrighedsmyndigheden og bestyre Krongodset. I begge Henseender kunde hans Beføjelser dog være begrænsede. Det kunde saaledes navnlig tænkes, at Dele af det Krongods, som laa i de pærgældende Herreder, var udsondrede fra Lenet og oprettede til et eller flere særlige Len. Medens Len af den førstnævnte sædvanlige Type kaldes Hovedlen, undertiden ogsaa Embedslen eller lign., plejer at betegne de af udsondret Krongods oprettede Len som Godslen eller som mindre Len. Nogen særlig teknisk Betegnelse for dem havde Samtiden ikke, og det er usikkert, om Len fra først af maaske kun

har betegnet Embedslenene, hvad dog ikke er usædvanligt. Godslene dannede Enklaver indenfor Hovedlenene, havde en anden Oprindelse end disse. Deres ældste Historie er kun lidet oplyst, men der kan ingen Tvivl være om, at de rækker helt tilbage til det 12.Aarh., og at Formaalot med dem har været at lønne Tjeneste af forskellig Art, først og fremmest Krigstjeneste. Uddeling af Godslene kan saaledes paa den Tid have været et af de Midler, ved hvilke Kongen søgte at bevæge Folk til at lade sig optage i Hirden (se næste Paragraf), Medens Godslene næppe havde stor Betydning i den senere Middelalder, voksede de efter Reformationen stærkt i Antal, ved at Herreklostrene og den Del af det inddragne Bispegods, som Biskopperne havde plejet at bortforlene til Adelige, der vilde gøre Krigstjeneste for dem, nu for Størstedelen blev gjort til selvstændige Godslene under Kronen. Efterhaanden forsvandt dog igen de fleste af disse Len ved at Godset afhændedes eller henlagdes under Hovedlen. Ved Aar 1650 var Antallet af de sidste 54.

Medens Godslensmændene havde samme Beføjelser som Hovedlensmændene med Hensyn til Bestyrelsen af det dem overladte Krongods, adskilte de sig fra dem ved ikke tillige at være Øvrigheder indenfor et eller flere Herreder. Forsaavidt de var adelige, har de dog uden Tvivl haft saa megen Øvrighedsmyndighed, som ifølge Hals- og Haandsretten og Sagsfaldsretten tilkom enhver Godsejer paa hans Gods, men i andre Henseender, f.Eks. med Hensyn til Ansættelse til og Oppebørsel af ekstraordinære Skatter, hørte Godslene under Hovedlensmændene. Det var selvfølgelig ogsaa kun disse, der udnævnte Herredsfogder, men hvor Godslenet dannede et særligt Birk, havde Lensmanden en tilsvarende Ret til at beskikke Birkefogden.

Som det senere vil blive omtalt, stod Købstæderne udenfor Hovedlenene og dannede særlige Forvaltningskredse.

II. Med Hensyn til Lensmændenes Stilling i det enkelte skal endnu bemærkes følgende:

I. Ombudsmændene tilhørte vistnok allerede i det 13.Aarh., Herremandsstanden, d.v.s. Adelen og de militære Pligter, der efterhaanden paalagdes dem, gjorde ogsaa nærmest dette til en Nødvendighed. Udtrykkelig blev adelig Fødsel dog først gjort til Betingelse for Udnævnelse ved Hdf. 1483. Udnævnelsesretten tilkom Kongen, og de i enkelte Haandfæstninger gjorde Indskrænkninger i den fik ingen Betydning.

2. Med Hensyn til Forleningernes Varighed var det Hovedreglen, at Len kun bortgaves paa Kongens Naade, saaledes at Lensmanden kunde afsættes efter hans Behag, og enkelte Haandfæstningers Forsøg paa ved Afsættelse at binde Kongen til Rigsraadets Medvirken blev uden Betydning. Kongen havde imidlertid Ret til at overdrage Lenene paa Lensmandens Livstid eller paa bestemt Aaremaal, i ældre Tid dog muligvis med den Begrænsning, at han ikke kunde binde sin Eftermand paa Tronen. Forleninger af denne Art var i visse Perioder, f.Eks. under Frederik I. meget almindelige, men blev efter Reformationen i det hele sjældnere. En faktisk Indskrænkning i Kongens Ret til at afsætte Lensmændene kunde fremkomme ved at Lenene pantsattes til dem til Sikkerhed for Lånet og Forstrækninger, som de havde ydet Kongen. Pantlensmanden kunde ikke fjernes fra sit Len, forinden den lånte Sum tilbagebetaltes ham, men dette overholdtes ikke altid, særlig ikke i det 15.Aarh., hvad der gav Anledning til forskellige Bestemmelser i Haandfæstningerne, bl.a. om, at Pantelen ikke maatte forbydes med andre Gerninger end Arv og

Ejendom. Pantelenene, der i Reglen var fri Len (se nedenfor 11, 3), men ikke behøvede at være det, var i ældre Tid meget udbredte, idet det væsentligt var gennet Bortgivelse af saadanne Len, at Kongen skaffede sig Laan. Efter Reformationen forsvandt de derimod mere og mere, og kun i Krigstid kunde deres Antal igen stige betydeligt. Pantelenene var forsaavidt arvelige, som de kun kunde tages fra Lensmandens Arvinger, naar Laansummen tilbagebetaltes dem. Iøvrigt kunde Kongen ikke bortgive arvelige Len uden Samtykke af Stormændene eller senere Rigsraadet. Dette fremhæves stærkt i Procesakterne fra Erik af Pommerns Strid med de holstenske Grever om Sønderjylland, hvor det endog urigtigt paastaas, at arvelige Len var ukendte. Trods det anførte blev det i Frederik I's Tid ret almindeligt, at Lensbreve lød paa Lensmandens, hans Hustrus og Børns Død, men Hdf. 1536 slog fast paany, at Lenene altid skulde falde tilbage til Kronen ved Lensmandens Død.

3. Lensbrevene plejede at begynde med at udtale, at Kongen for Troskab og Tjeneste, som Lensmanden havde gjort og fremtidig skulde gøre ham og Riget, havde forlenet ham med det paagældende Len med alt dets Tilliggende og alle dets Indtægter. Til Gengæld for Lenet skyldte Lensmanden altsaa Kongen Troskab og Tjeneste. Ved Hovedlenene bestod Tjenesten fra først af alene i Forvaltning af vedkommende Ombudsmands-embede, medens den ved Godslenene maa antages som Regel at have bestaaet i Krigstjeneste. Naar Ombudsmanden tillige var Herremand, havde dog ogsaa han militære Pligter, skønt de ikke paahvilede ham som Ombudsmand. Siden c. 1300, da Forsvaret i stigende Grad baseredes paa de faste Slotte og Rytterhæren, blev den nævnte Krigstjenestepligt væsentlig udvidet. I de Hovedlen, i hvilke der laa Slotte, blev Lensmændene Befalingsmænd paa disse og fik Pligt til at skaffe en Besætning til Forsvar af dem, og med de Mænd, de saaledes tog i deres Tjeneste, blev de endvidere forpligtede til paa deres egen Bekostning at tjene Kongen i Krig og efter Omstændighederne ved andre Lejligheder. En Tjenestepligt af sidstnævnte Art blev ogsaa ofte paalagt andre Lensmænd, og foruden den Tjeneste, der paahvilede Hovedlensmændene som Embedsmænd og alle Lensmænd som Herremænd, kom Tjeneste med et Antal fuldt rustede og som oftest beredne Svende saaledes fra nu af til at udgøre en Bestanddel af de fleste Lensmænds Pligter. Tjenesten, hvis Omfang oprindeligt var ubestemt, men senere altid fikseredes til et vist Antal Heste, d.v.s. Ryttere, blev i denne Skikkelse kaldt for Rustning eller Rostjeneste. Den kunde dog som ovenfor forudsat mangle og manglede i det 16. og 17. Aarh. ofte ved Godslenene, der ogsaa undertiden bortgaves som Løn for anden Tjeneste.

Som Vederlag for Opfyldelse af Pligterne tillagde Lensbrevet Lensmanden Indtægterne af Lenet, men skønt disse i Indledningen til Brevet omtaltes som tilkommende ham uden Undtagelse, var det virkelige Forhold paa Grund af de bagefter tagne Forbehold som oftest et ganske andet. Man sondrede i denne Henseende mellem tre Forleningsformer. Tjenestelenet eller det fri Len, Afgiftslenet og Regnskabslenet. Ved Tjenestelenet beholdt Lensmanden Indtægterne af Lenet uden nogen Afkortning, alene mod at afholde Driftsudgifterne. Ved Afgiftslenet havde han Ret til de visse Indtægter, hvortil navnlig hørte Landgilden af Selvejerbønderne og Kronens Fæstere, mod at erholde Udgifterne og svare Kongen en aarlig Afgift, de uvisse Indtægter (Told, Sægefald og visse Ydelser af Krongodset) maatte han derimod gøre Regnskab for, men havde Ret til en bestemt Brøkdæl af i hvert Fald nogle af dem. Regnskabslensmanden maatte aflægge Regnskab for samtlige Indtægter, baade

visse og uvisse, og indbetale dem i Kongens Kasse (Fadøburet, deraf Navnet Fadøburslen) med Fradrag af den ham tilsagte Løn, derunder en Brøkdæl af de uvisse Indtægter, samt Driftsudgifterne, der senere fikseredes til et bestemt Beløb og sloges sammen med Lønningen til den saakaldte Genant. Ekstraordinære Skatter, som Lensmanden oppebar, holdtes ved alle Len udenfor Forleningen og indbetaltes efter stedsfunden Regnskabsaflæggelse. Ofte havde Lensmanden ved Siden af Pengeforpligtelserne andre Forpligtelser af økonomisk Natur, navnlig en Pligt til at yde Kongen Nathold paa hans Rejser, men disse Pligter forekom ikke i alle Len og manglede navnlig ofte ved Tjeneste-Lenene.

Med Hensyn til de tre Forleningsformers Alder maa Afgiftslenet og Tjenestelenet antages at række tilbage til Valdemarstiden, og det sidste vel endda til en endnu noget tidligere Tid. Tjenestelenet har haft sit oprindelige Hjemsted ved Godslenene, Afgiftslenet ved Hovedlenene, idet Ombudsmændene sandsynligvis ved Studens Indførelse fik deres Len paa Afgift. Om denne Ordning har været undtagelsesfri kan dog ikke vides, men det rimeligste er dog, at Regnskabslenet i Hovedsagen tilhører en noget senere Tid, maaske det 14. Aarh., og at dets Udbredelse skyldes Bestræbelser fra Kongens Side efter at skaffe sig større Indtægter af Lenene og større Indflydelse paa deres Styrelse. Regnskabslenet fandt aldrig Anvendelse udenfor Hovedlenene, hvorimod Afgiftslenet og Tjenestelenet i senere Tid kunde forekomme saavel ved Hovedlen som ved Godslen. Tjenestelenet hørte dog bortset fra Pantelenene altid særlig hjemme ved de sidste.

Da de forskellige Forleningsformer var ulige fordelagtige for Lensmændene, var det en Tid lang et staaende Stridsspørgsmaal mellem Kongen og Adelen, om Lenene skulde bortforlenes paa den ene eller anden Maade. Adelen var navnlig en Modstander af Regnskabslenet og bestred Kongens Ret til efter Forgoedtbefindende at gøre Brug af denne Forleningsform. Hdf. 1523 imødekom delvis dens Ønsker, idet Kongen maatte love at opgive de Regnskabslen, der ikke havde eksisteret under Hans, men da Kongemagten gik stærkt styrket ud af Grevefejden, forsvandt Bestemmelsen igen af Hdf. 1536, og i den følgende Tid disponerede Kongen frit over Lenene med Hensyn til Forleningsformen. Senere drejede Uenigheden sig ikke saa meget om denne som om Størrelsen af Afgifterne og Genanterne samt om Kongens Ret til at nedlægge Len og henlægge Herreder eller Gods under andre større Len, hvorved Administrationsudgifterne blev nedbragte. Det var imidlertid først Hdf. 1648 der ved at give Rigsraadet en Medbestemmelsesret indskrænkede Kongens Frihed paa de nævnte Omraader.

4. Hvad Lensmandens Forretninger angaar, bestod disse for Hovedlensmændenes Vedkommende for det første i Bestyrelsen af det til Lenet hørende Krongods, han skulde oppebære Indtægterne af de og føre Tilsyn med, at Fæstegaardene holdtes vedlige og besatte, og at Skovene ikke forhuggedes. Men det var nærmest ham, der paa Kongens Vegne udøvede Øvrighedsmyndigheden og besørgede den almindelige Forvaltning i de til Lenet hørende Herreder. Det paahvilede ham saaledes at lade Love og andre kongelige Befalinger forkynde og sørge for deres Gennemførelse, b/ at beskikke Herredsfogder og andre underordnede Betjente og føre Tilsyn med dem, c/ at sørge for Forfølgning af Forbrydelser ved at rejse Paatale og drage Omsorg for Dommenes Eksekution, derunder for Oppebørselen af Sagefaldet, d/ at paaligne og oppebære Skatter, naar Oppebørselen ikke var overladt til andre, og e/ at udøve den militære Myndighed ved at føre Kommando paa det kongelige Slot,

hvis et saadant fandtes og ved at udskrive og efter Omstændighederne anføre Lenets Beboere i Krig. Denne militære Myndighed udviklede sig først i Løbet af den senere Middelalder og var i Forbindelse med den videregaaende Krigstjenestepligt det, hvormed Lensmandens Stilling især adskilte sig fra Ombudsmandenes. Paa Landskabslovenes Tid tilkom den militære Myndighed Styremændene, og Ombudsmanden var da en rent civil Embedsmand. Forandringen hænger sammen med Styresmandsembedernes Bortfald og med Opførelsen af kongelige Slotte i Lenene, hvilke naturligvis blev disses militære Midpunkter. Til de nævnte Forretninger kom efter Reformationen et vist Tilsyn med Købstæderne og med de kirkelige Forhold i Lenet. Sidstnævnte Tilsyn blev oprindeligt henlagt til en enkelt eller nogle enkelte Lensmænd i hvert Stift (Stiftslensmænd), men blev senere overdraget alle Lensmænd hver for sit Len.

5. Paa Landskabslovenes Tid har Ombudsmanden vel endnu i stort Omfang personligt udført de Forretninger, der paahvilede ham. Allerede J.L. forudsætter dog, at han kunde have en Fuldmægtig (undersekner), og Lovgivningen fra den følgende Tid nævner ogsaa ofte ved Siden af Fogederne Fuldmægtige for dem. Efter Haandfæstningerne fra det 14.Aarh. var det endog en Pligt for Lensmanden at beskikke en Fuldmægtig (officialis) i hvert Hærrød. Det er dog først omkring Aar 1400, at man faar nærmere Oplysninger om disse Forhold. Siden da omtales en Række forskellige Betjente i Lenene, hvilke i Reglen alle kaldes Fogder, men med forskellige Tillæg, der nærmere karakteriserer deres Stilling eller Virksomhed. Størst Interesse frembyder Herredsfogden, som maaske tør formodes at være en Fortsættelse af den Official, der ifølge de nysomtalte Haandfæstninger skulde findes i hvert Hærrød. Fra først af har han rimeligvis repræsenteret Lensmanden mere i Almindelighed og har, naar han mødte paa Hærrødstinget, haft den Opgave at varetage Kongens Interesser. Efterhaanden knyttedes han imidlertid fastere til selve Tinget, hvor han siden ca. 1400 bliver Formand og senere Ene-dommer. Han beskikkedes af Lensmanden og skulde være en i Hærrødet bosat vederhæftig Bonde. Hvor der fandtes Birker paa Krongodset, traadte en Birkefoged i Hærrødsfogdens Sted. Efter at Hærrødsfogden var blevet Dommer, udøvede han vel vedblivende ved Siden heraf visse administrative Funktioner, men som Hjælpere for Lensmanden indenfor Forvaltningen fremtræder nu i første Linie forskellige andre Fogder, blandt hvilke kun skal nævnes Ridefogden, hvis Opgave vel oprindeligt var at ride om med Lensmandens Folk paa Gæsteri hos Bønderne, men som senere fik mere almindelige Funktioner med Hensyn til Lensmandens Forhold til disse, vist især med Hensyn til Forholdets privatøkonomiske Side.

III. Medens der i Almindelighed ikke fandtes noget administrativt Mellemlid mellem Kongen og Lensmændene, forekom det i sidste Halvdel af Middelalderen, at hele Provinser blev bortgivne som Len til Medlemmer af Kongehuset, men disse Len, der sædvanligt kaldes Fyrstelen, havde en ganske anden Karakter end de almindelige Hovedlen, og Indehaverne af dem var noget andet og mere end Embedsmænd.

Oprettelsen af Fyrstelene beroede paa, at de yngre Kongesønner mentes at have Ret til at faa anvist et standsmæssigt Underhold af Riget, hvilket ikke godt kunde ske paa anden Maade end ved, at Dele af dette blev overladt dem som Len. Det ældste af Fyrstelene var Sønderjylland, der allerede maatte opfattes som saadant siden engang i det 12.Aarh. men dertil sluttede sig siden Valdemar II's Tid i Perioder en Række

andre lignende Len, der dog aldrig var bortforleuede samtidig, f. Eks. Nørrehalland, Sønderhalland, Blekinge, Lolland o.fl. Fyrstelenenes Blomstringstid var dog kun kort og faldt i det 13. og 14. Aarh., hvor Kongefamilien var talrig og vidtforgrenet. Siden Valdemar Atterdags Tid var af de ældre Len kun Sønderjylland tilbage, og der var hverken ved hans eller hans nærmeste Efterfølgeres Død yngre Kongesønner, hvis Forsørgelse kunde foranledige Oprettelse af nye Len. Først efter Kristiern I's Død blev Spørgsmaalet atter brændende, idet hans yngre Søn Frederik gjorde Krav paa Lolland, Falster og Møen, men som tidligere nævnt blev dette Krav afvist under Henvisning til Rigets Uddelelighed, og senere blev der ikke Tale om Bortgivelse af Del af Kongeriget som Fyrstelen, men kun om Deling af Sønderjylland og det dermed forbundne tyske Rigslen Holsten.

Fyrstelensmændenes Stilling var meget forskellig fra Hovedlensmændenes. Desværre er Forholdene for den første Tids Vedkommende daarligt oplyste, idet alle Lensbreve fra denne Tid er tabte, men det kan dog ses, at Forskellen allerede da ytrede sig paa flere Punkter, selv om den maaske var mindre udpræget, end den senere blev. For det første benyttedes ved Stiftelsen af Forholdet de samme Investiturceremonier, som i Tyskland var i Brug ved Bortgivelse af Fyrstelen, nemlig Overrækkelse eller Nedkastning af en Fane (deraf Navnet Fanelen). Dernæst skete Bortforleuingerne ikke paa Kongens Naade, men Lenene blev i hvert Fald efterhaanden arvelige efter lignende Regler som i Tyskland, det vil sige i den nedstigende Linie, men kun under særlige Betingelser i Sidelinien. Fra først af har Forleuingerne dog maaske kun været ansete for livsvarige, og Forholdet har vist i hvert Fald ikke været helt klart. Arveligheden bevirkede bl. a., at Kongen maatte have Stormændenes Samtykke til Bortgivelse af Fyrstelen. Hvad de øvrige Forleuingsvilkaar angaar, svarede Fyrstelensmanden normalt ingen Afgift til Kongen. Indtægterne af Lenet tilfaldt ham selv, og den Strid, som for Sønderjyllands Vedkommende en Tid lang stod om visse af dem, endte til Fordel for Hertugen. Fyrstelensmandens Pligter bestod derfor ligesom i Udlandet kun i Troskab og Tjeneste. Tjenesten var dels Hoftjeneste, som præstredes ved Frem møde paa Danehoffet og i Forsamlinger af Rigets bedste Mænd, dels i Krigstjeneste, som i ældre Tid ydedes ved, at Fyrsterne gav Møde med deres Mænd, d.v.s. Herrermand, og med Ledingsopbudet fra Lenet, senere ved Frem møde med det bestemte Antal Ryttere, som var fastsat i Lensbrevet. Fyrstelensmændene adskilte sig endelig fra de almindelige Lensmænd ved, at deres Myndighed var langt videregaaende og langt selvstændigere end disse. Trods Strid om forskellige Punkter, navnlig vedrørende Ledingsvæsenet, kom Hertugen af Sønderjylland saaledes efterhaanden i Besiddelse af fuld kongelig Myndighed indenfor sit Len, og denne Myndighed udøvede han ligesaavidt som de andre Fyrstelensmænd som en kongelig Embedsmand, der maatte adlyde Kongens Ordre, men i eget Navn og med egen Ret. Befolkningen i Lenet og navnlig hans Mænd skyldte kun ham Troskab og Lydighed og stod ikke umiddelbart under Kongen. Ogsaa paa dette Punkt herskede der dog nogen Strid.

IV. En meget betydelig Indskrænkning led den kongelige Forvaltning gennem den Kirke og Adel tilkommende Immunitet, der medførte, at Øvrighedsmyndigheden paa de immune Godser i et vist større eller mindre Omfang udøvedes af Godsejeren. Fra Bispernes, særlig Erkebispens Side arbejdedes der for at faa Immuniteten udstrakt saa vidt, at Kongen overhovedet ikke skulde kunne blande sig i Forholdene paa deres Godser, hvis Beboere udelukkende skulde være dem selv undergivne. Man vilde med andre Ord have en lignende uafhængig Stilling som Fyrstelensmændene

eller, som det ogsaa kan udtrykkes, have Bispegodset omdannet til gejstlige Lensfyrstendømmer i Lighed med de tyske. I denne Henseende var det sikkert af Betydning, at Bispegodset opfattedes som Len af Kronen, og at Biskopperne ligesom Fyrstelensmændene maatte aflægge Troskabsed til Kongen og gøre Krigs- og Hoftjeneste, en Opfattelse, der i det 13. Aarh., motiveredes med, at Bispekirkerne oprindeligt var grundlagte og doterede af Kongerne. I hvert Fald nogle af Bisperne, især Erkebisperne, naaede vidt i Retning af at faa ovennævnte Standpunkt anerkendt. Biskopperne kunde ogsaa være kongelige Lensmænd ved at Hovedlen eller Godslen overlodes dem paa sædvanlig Maade.

V. Det ligger nær at spørge, hvorledes det i det foregaaende omtalte Lensvæsen forholder sig til den almindelige europæiske Feudalisme, og særlig, i hvilken Udstrækning denne kan siges at være trængt ind i eller at have paavirket Forholdene i Danmark.

Det udenlandske Lensforhold var fremkommet ved Forening af et personligt Troskabs- og Tjenesteforhold af militær Natur (Vasalliteten) med et tingligt Forhold, der gav Lensmanden en ejendommelig vid Brugsret med Hensyn til Jord eller andre indtægtgivende Formuegoder, derunder ogsaa Embeder, hvis Indtægter tilfaldt ham som Løn for Opfyldelse af Tjenesteplichten (Beneficiet). Dette Lensforhold blev efterhaanden i mange Lande saa godt som den eneste Form for Jordbesiddelse for alle dem, der ikke umiddelbart dyrkede Jorden, og det ikke blot med Hensyn til Krongodset, der af Kongerne bortforleenedes til Vasaller, men ogsaa med Hensyn til oprindeligt private Ejendomme, som af Godsejerne toges til Len af Kongen eller andre Lensmænd. Endvidere feudaliseredes mange af de til Provinsforvaltningen hørende Embeder, i Frankrig og Tyskland saaledes de vigtige Greveembeder, der tilligemed det til Grevernes Underhold henlagte Gods betragtedes som Len for Indehaverne, hvoraf disse oppebar Indtægterne mod at sværge Kongen Troskab og gøre vasalitetisk Krigstjeneste. Endelig opfattedes ogsaa Kirkegodset, baade Bispe- og Klostergodset, i stor Udstrækning som Len af Kronen eller andre, og i den typiske Lensstat blev Forholdet saaledes tilsidst det, at Kongen stod som Ejer af hele Landet, der med Undtagelse af den til hans eget Underhold tjenende Domæne var stykket ud i et Antal større eller mindre Len, hvis Indehavere (Kronvasallerne) igen kunde have andre Vasaller under sig, noget som navnlig var Tilfældet med Indehaverne af de store Embedslen og kirkelige Len (Lensfyrsterne). Lenene bortgaves oprindeligt saaledes, at Forholdet vedvarede, indtil enten Lensherrer eller Vasallen døde ("Herrefald" og "Mandfald"), men heraf udviklede sig senere en faktisk Arvelighed, idet Lensfornyelse altid skulde finde Sted, naar ved Herrefald Vasallen selv og ved Mandfald en Arving, som fyldestgjorde Lensarverettens Krav, fremsatte Begæring derom inden en vis Tid efter at Lenet var blevet ledigt. Af særlig Betydning for den feudale Ordning var det endelig, at Lensmændene overalt kom i Besiddelse af flere eller færre af de kongelige Højhedsrettigheder, i Kraft af hvilke de oppebar ikke blot de privatretlige, men ogsaa mange offentligretlige Indtægter af Lenene og i et vist Omfang udøvede Øvrighedsmyndigheden indenfor disse. Paa de almindelige af Jordegods bestaaende Len beroede Udøvelsen af disse Højhedsrettigheder (Immuniteten) paa Privilegier, medens Forholdet indenfor Embedslenene i det væsentlige var det, at den Myndighed, som oprindeligt var udøvet af de paa gældende i Kongens Navn og som hans Embedsmænd, efterhaanden som Arveligheden anerkendtes, betragtedes som en dem selv tilkommende Ret som de kunde udøve i eget Navn og egen Interesse. Paa denne Maade dannede der sig

indenfor Lensstaten en Række større og mindre lokale Magtcentre, der vel holdtes sammen og bevarede i Underordnelse under Kongemagten ved den for Lensforholdet ejendommelige Troskabs- og Tjenestepligt, der fandt sin Sanktion i, at Lenet forbrødes, naar Pligten ikke opfyldtes, men som til Trods herfor var meget truende for Statsenheden, idet de sprængte Baandet mellem Kongen og Lenenes Beboere, der blev Lensmændenes Undersaatter og kun betragtedes som staaende i Troskabs- og Lydighedsforhold til dem.

At Feudalismen i den ovenfor skildrede Form til en vis Grad vandt Indpas i Danmark, lader sig ikke bestride, De under IV omtalte Fyrstelen var saaledes helt igennem indrettede efter udenlandsk Mønster, og i hvert Fald Sønderjylland udviklede sig i Tidens Løb til et Len af ganske samme Art som de tyske Fyrstelen. I de latinske Kilder betegnes Fyrstelenene da ogsaa med Ordet feudum, der i Udlandet var den gængse Betegnelse for Len. Ogsaa om Bispelenene, d.v.s. Bispegodset, betragtet som Len af Kronen, bruges Udtrykket feudum, ligesom Biskopperne kan findes betegnede som vasalli et feudatarii, og der er heller ingen Tvivl om, at disse Len var nærbeslægtede med de tilsvarende Len i Udlandet, selv om Investitur ved Overdragelsen ikke synes at have været anvendt. Fyrstelenene spillede imidlertid kun en større Rolle i en kort Periode, og selv i Forening med Bispelenene omspændte de kun en mindre Del af Riget og kunde ikke siges almindeligt at præge Samfundsordningen. Afgørende for, om Danmark i Middelalderen kunde kaldes en Lensstat bliver det derfor, hvorledes man vil opfatte Hovedlenene og Godslenene, hvorhos der maa tages Hensyn til Herremandsstandens Stilling, der med Hensyn til det foreliggende Spørgsmaal vil blive omhandlet allerede her, medens der iøvrigt om Herremændene maa henvises til næste Paragraf.

Da den danske Konge begyndte at bortgive Ombudsmandslen og Godslen til de Personer, der som Herremænd havde forpligtet sig til Troskab og Krigstjeneste, opstod der herved et Forhold, som frembød en ret stor Lighed med Udlandets Lensforhold, og denne Lighed voksede, efterhaanden som Kongens militære Krav til Lensmændene blev større, og Ombudsmanden ikke blot som Herremand, men ogsaa som Embedsmand fik militære Pligter. I særlig Grad fremtraadte Ligheden ved Godslenene, der i Reglen udelukkende bortgaves som Løn for Krigstjeneste, og hvor denne ligesom ved Udlandets Ridderlen praktisk talt var Lensmandens eneste Modydelse. Ved Ombudsmandsembederne var Forholdet derimod allerede et noget andet, thi selv om Ombudsmanden maatte gøre Krigstjeneste for Lenet og ikke behøvede at have andre Pligter, var Krigstjenesten normalt ikke hans eneste Præstation, ja behøvede end ikke at være den væsentligste. Væsentligere eller dog ligesaa væsentlig i økonomisk Henseende var den Afgift, han i Reglen svarede Kongen af Lenet, eller ved Regnskabslenet hans Pligt til efter stedfunden Regnskabsaflæggelse at aflevere Indtægterne med Fradrag af Løn og de hafte Udgifter. En vis Lighed med Udlandets Len var dog trods alt ogsaa her til Stede, men ligesom ved Godslenene strakte den sig kun til det nævnte Grundforhold, en Troskabs- og militær Tjenestepligt lønnet med Indtægter af Embede eller Jord, hvorimod den nærmere Ordning var saa forskellig, at de danske Len i Virkeligheden blev noget ganske andet end Udlandets, hvad Tidens ogsaa selv synes at have været klar over, idet den aldrig bruger feudum, om de heromhandlede Len, men i Stedet for paa Latin kalder Ombudsmandslenet for exactio.

Forskellighederne fremtraadte paa en Flerhed af Punkter. Af mindre Betydning var det, at de Investiturceremonier, der i Udlandet symboliserede Indsættelsen i Besiddelsen af Lenet, hvorved den tinglige Side

af Lensforholdet begrundedes, aldrig anvendtes ved Godsløbene eller Hovedløbene. Derimod var det vigtigt, at Forleningernes Varighed var ordnet ganske anderledes. I denne Henseende var Forholdet her i Landet det, at Lensmanden som Regel frit kunde afskediges af Kongen og paa den anden Side ogsaa selv kunde udtræde af Forholdet, naar han ønskede det, en Ordning, der sikkert stammede fra, at Hirdforholdet, der var Oprindelsen til Herremandsstillingen, havde været frit opsigeligt fra begge Parters Side, og der blev saaledes i Danmark hverken Tale om Stiftelse af Lensforhold paa Livstid undtagen i visse særlige Tilfælde, end sige om en saadan faktisk Arvelighed som den, der blev herskende i Udlandet. Hertil kom endelig som en sidste og afgørende Grundforskellighed, at de danske Hovedløbsmænd i Modsætning til de fremmede Indehavere af Embedsløen altid vedblev at være kongelige Embedsmænd, der handlede i Kongens Navn og efter hans Ordre og kun udøvede den Myndighed, Kongen til enhver Tid vilde overlade dem, og som derfor ogsaa kun paa hans Vegne krævede Lydighed af Beboerne af deres Len. Beboerne af disse vedblev paa denne Maade at staa i et umiddelbart Trokabs- og Lydighedsforhold til Kongen og blev aldrig Lensmændenes Undersaatter, og uanset den faktiske Selvstændighed, disse Perioder i Middelalderen var i Besiddelse af, særlig hvor Løbene var pantsatte til dem, opnaede de derfor aldrig en lignende Stilling som Udlandets Lensfyrster. Vi finder da heller ikke her i Landet indenfor Hovedløbene noget Sidestykke til de Undervasaller, som overalt i Udlandet fremkom ved, at Vasallerne gav Dele af deres Len i Forlening til andre.

For at karakterisere Modsætningen mellem Danmark og Udlandet paa Lensvæsenets Omraade maa til det anførte endnu føjes, at Lensforholdet her i Landet aldrig bredte sig til de oprindelige private Ejendomme ligesom heller ikke til alt Kirkegodset. Herremændene paatog sig nok overfor Kongen en lignende Trokabs- og militær Tjenestepligt som Lensmændene mod til Gengæld at nyde en vis Skattefrihed foruden andre Privilegier, men de besad ogsaa som Herremænd deres Ejendomme med fuld privat Ejendomsret (som det man i Udlandet i Modsætning til feudum kaldte allodium), og der blev aldrig Spørgsmaal om, at de tog dem til Len, være sig Kongen selv eller hans Lensmænd. Lensvæsenet kom derfor aldrig her i Landet til at øve Indflydelse paa Privatretten.

Af det anførte fremgaar det, at den danske Ret kun i temmelig ringe Grad blev præget af Lensvæsenet, og at Danmark i hvert Fald aldrig blev nogen egentlig Lensstat. De Forhold, som i Udlandet førte til Lensvæsenet dels Trangen til en brynje- eller panserklædt Rytterhær og Nødvendigheden af at lægge Byrderne ved denne over paa den jordbesiddende Overklasse, dels Kongemagtens relative Svaghed, der henviste Kongen til i Provinsstyrelsen at støtte sig til og gøre Brug af Godsejerne som de faktiske Magthavere, gjorde sig imidlertid ogsaa gældende her i Landet og affødte Virkninger, der vel i retlig Henseende adskilte sig fra Lensvæsenet, men socialt og politisk til en vis Grad erstattede det. Til Udlandets Lensadel svarede i de nævnte Henseender den danske Herremandsstand, der gennem sine Privilegier efterhaanden opnaede en lignende Uafhængighed af Statsmagten som den, der var ejendommelig for de udenlandske Lensmænd. De enkelte Herremands Besiddelser var imidlertid smaa og deres Privilegier for lidet vidtgaaende til, at Statsenheden ved dem kunde blive bragt i virkelig Fare. Det var heller ikke i Udlandet fra de smaa Ridderløen, at Faren truede, men som tidligere berørt fra de feudaliserede Embeder, og disse manglede netop i Danmark.

VI. Om de kongelige Embedsmænd, som havde med Forvaltningen af Købstæderne at gøre, henvises til Afsnitte om disse.

§ 9.

Herremændene og Adelen.

I. Om den gamle germanske Fødselsadel er talt ovenfor i § 2. Det er der udviklet, at den, om den har eksisteret, i hvert Fald lidt efter lidt forsvandt, og den kan ingen Betydning have haft for Udviklingen af den sene Tids Herremandsstand eller Adel. Hvad denne angaar, var man tidligere tilbøjelig til at opfatte den som en direkte Fortsættelse af Hirten, særlig af den af Knud den Store oprettede Tinglid. Heri er der sikkert ogsaa noget rigtigt. Selv om nemlig Tinglid slet ikke hører Danmarks Historie til (jfr. Udsigt I. S. 63), kan der ingen Tvivl være om, at den danske Konge gennem hele den ældre Middelalder har haft en Hird, og at det er denne, der danner Rammen om Valdemarstidens Herremandsstand. Hvad man i lang Tid oversaa, var, at denne ikke kunde være opstaaet uden gennem en omfattende Udvidelse af Hirten, der endnu ved Begyndelsen af det 12. Aarh., var et faatalligt Korps, og Spørgsmaalet bliver da, hvorfra de nye Elementer er komne, og hvilken Indflydelse deres Optagelse i Hirten har haft paa dennes Retsstilling i det hele. Med Hensyn til det førstnævnte Punkt har nyere Undersøgelser godtgjort, at det er den i social og politisk Henseende mere frentrede Del af Frimændene, hvis naturlige Førere var Styresmændene, som har ladet sig optage i Hirten, dels den i § 2. III. omtalte Stormandsklasse, dels yderligere et Antal af de mest velstillede Selvejerbønder. Aarsagen til Udvidelsen af Hirten var ændrede militære Forhold. Den gamle Folkleding med dens primitive Udrustning fyldestgjorde ikke længere Tidens militære Krav, der nødvendiggjorde en bedre bevæbnet og øvet Hær, særlig et talrigt brynje- eller panserklædt Rytteri. Et Forbillede for en saadan Hær havde man i Hirten, som fra ældre Tid havde været bedre udrustet og mere vaabendygtigt end det almindelige Ledingsopbud og sikkert ogsaa i et vist Omfang bereden, og det var derfor naturligt, at det var Hirten, som blev Rammen om den nye Militærordning.

Mellem Stormandsklassen og Hirten havde der vel fra gammel Tid bestaaet en vis Modsætning (endnu Ælnod sondrer bestemt imellem den), men Modsætningen havde ikke været af social Natur. Hirdens Medlemmer var ikke lavættede Personer, men tilhørte i mange Tilfælde ved Afstamning Bondearistokratiet, og en Sammensmeltning af dette og Hirten kunde derfor ikke volde særlig Vanskelighed. En saadan Sammensmeltning ses da ogsaa at være foregaaet i Løbet af det 12. Aarh. Bondehøvdingerne kaldes nu undertiden for Kongens Mænd eller for hans tro Mænd, og Kilderne viser, at de var knyttede til ham ved en Ed, der et Sted betegnes som en fides militaris og derfor maa have svaret til Hirdmændenes Ed og have gaaet ud paa et Løfte om Troskab og Tjeneste. Om Stormændene formelig lod sig optage i Hirten eller Forholdet blot var det, at de efter i deres yngre Aar at have tjent i den blev staaende som Medlemmer, naar de forlod Hoffet, lader sig ikke bestemt afgøre, men den sidste Forklaring er sikkert i mange Tilfælde den rigtige. Det er derfor heller ikke sandsynligt, at militære Hensyn allerede paa dette Stadium af Udviklingen har spillet en afgørende Rolle. Politiske Hensyn (Kongens Ønske om at knytte Stormændene til sig og disses Ønsker om at opnaa politisk indflydelsesrige Stillinger) kan

godt have haft nok saa stor Betydning.

Hirdmændene havde ifølge Vederloven Krav paa Løn for deres Tjeneste, men denne Løn, som Loven kalder malæ maatte kun ydes under anden Form end Sold, og den har for Stormændenes Vedkommende maaske oftest bestaaet i Overdragelse af Len, baade Ombudsmandslen og Godslen. Herom indeholder Kilderne ogsaa flere Vidnesbyrd. Men Stormændenes Medlemsforhold til Hirten kan ogsaa have været forbundet med andre Fordele. Da Ledingspligten hvilede paa Jorden, og Hirdmændene vel i tidligere Tid kun undtagelsesvis havde været Jordejere, er det muligt, at de har været betragtede som staaende udenfor Ledingsorganisationen, og det samme kan da have været Tilfældet med Stormændene, naar de optoges i eller blev staaende i Hirten. En Følge heraf kan da have været, at de har været fritagne for de af Ledingsvæsenet flydende økonomiske Byrder d.v.s. Bidragene til Skibenes Udrustning og Proviantering og forsaavidt været skattefri, og det er maaske heller ikke utænkeligt, at ogsaa Reglen i J.L. II, 77 om Herremændenes Sagefaldsret (se nedenfor under V. 2.) rækker tilbage til den heromhandlede tidlige Periode.

Stormændenes Indtræden i Hirten kunde endnu ikke medføre nogen særlig stor Udvidelse af den, og som ovenfor berørt forfulgte den maaske heller ikke direkte militære Formaal. Der var imidlertid gennem den anvist en Vej, ad hvilken man kunde gaa videre, saa snart de militære Hensyn mere afgørende traadte i Forgrunden, og efterhaanden som dette blev Tilfældet, er Hirten rimeligvis søgt udvidet ogsaa udenfor den egentlige Stormandsklasse. En Hindring for, at videre Kredse kunde optages i Hirten laa dog foreløbig deri, at Kongens økonomiske Ressourcer ikke tillod ham at lønne et større Antal Mænd, og det er derfor sandsynligt, at det afgørende Vendepunkt først er indtraadt ved den Nyordning af Skattevæsenet, som fandt Sted i Begyndelsen af det 13. Aarh. Gennem Indførelsen af Studen og Ledingsafløsningen skabtes der betydningsfulde nye Indtægtskilder for Kongen, af hvilke han kunde udrede Løn til dem, der vilde lade sig optage i Hirten. Ganske særlig har Ledingsafløsningen vel her været af Vigtighed. Den betød i Virkeligheden, at Kongen nu kunde konvertere Folkehærens Tjeneste til Penge og for disse skaffe sig en anden Hær, der vel var mindre talrig, men militært set af større Værdi.

Da J.L. III, 7 endnu nævner malæ som en Ydelse, paa hvilken Kongens Mænd havde Krav, er Lønnen vel vedblivende normalt blevet ydet i Form af Sold, dog rimeligvis kun under aktiv Tjeneste, men desuden var de, der lod sig optage i Hirten, som det fremgaar af J.L. III, 18 fritagne for Ledingsskat, hvad maaske var en simpel Konsekvens af, at de som ovenfor berørt, saa længe de opfyldte deres Tjenestepligt som Hirdmænd, betragtedes som staaende udenfor Ledingsorganisationen. Maaske har Fritagelsen allerede paa J.L.'s Tid ogsaa omfattet Studen, hvad maaske forklares ved, at denne lignedes paa de af Ledingsordningen skabte Havne. Hvor stor Værdi Skattefriheden havde, naar den strengere og kostbarere Tjeneste som Hirdmand skulde præsteres, beroede naturligvis paa Størrelsen af vedkommendes Jordbesiddelse, hvorved erindres, at Skattefriheden paa J.L.'s Tid kun angik Jord, som Ejeren selv drev eller lod drive ved Bryder, men iøvrigt uden Hensyn til Gaardenes Antal og Størrelse, derimod ikke den til Landboer bortfæstede Jord, der kun var skattefri, naar der var noget særligt Privilegium derpaa. Trods denne Begrænsning maatte dog et stort Antal velstillede Bønder udenfor Stormandsklassen se deres Fordel ved at indtræde i Hirten, hvortil kom, at denne ved Stormændenes Optagelse i den var blevet et fornemt Korps,

i hvilket det var ærefuldt at tjene, og at det netop var hos Overklassen, at Lysten til Krigerlivet, var stærkest udviklet. Ofret af personlig Frihed ved Indtrædelse som Hirdmand var heller ikke særligt stort, naar Tjenesten ikke længere til Stadighed krævede Ophold hos Kongen.

Paa den anførte Maade skabtes der efterhaanden Betingelser for en massevis Optagelse af Storbønderne i Hirden, hvorved Herremandsstanden fremkom. Udviklingen har som anført for Alvor sat ind i Begyndelsen af det 13. Aarh., men har rimeligvis taget nogen Tid og er blevet fortsat ned igennem Aarhundredet. Herremændene omtales endnu ikke i de skaanske og sjællandske Retsbøger, men nok som anført i J.L. Det nye af Herremændene dannede Korps bevarede indtil i det 14. Aarh. Hirdens Navn (Laget eller Vederlaget) og dens Indstilling i fire Fjerdinger eller worthæld egl. Vagthold. Det overflødiggjorde foreløbig næsten helt den gamle Folkehær, der derfor i den følgende Tid kun yderst sjældent indkaldtes til virkelig Krigstjeneste. Rigslov 1304 gjorde vel et Forsøg paa at reorganisere Ledingsvæsenet paa et nye Grundlag, men dette Forsøg fik ingen varige Følger, og i Løbet af det 14. Aarh. maa Ledingsvæsenet være helt forsvundet som Krigsorganisation, og da man længere ned i Middelalderen igen begyndte at udskrive Tropper blandt Bønderne, skønt disses Tjenestepligt egentlig var afløst, skete det efter helt nye Principper. Disse Udskrivninger var iøvrigt gennem lange Tider uden større militær Betydning og havde ogsaa en ganske tilfældig Karakter, og det var først under Kristian IV, at man begyndte Arbejdet paa igen at skabe en fast organiseret Hær. Større Betydning som Supplement til de af Adelen stillede Tropper havde i lang Tid Udbudet fra Købstæderne, men langt den vigtigste Del af Hæren blev dog siden Ugangen af Middelalderen den, der tilvejebragtes ved Hvervning.

Hirdmændene havde ikke udgjort nogen særlig Stand og heller ikke Herremændene er vel straks blevet opfattede som en saadan. Grunden til deres Udvikling dertil var imidlertid lagt ved de dem indrømmede Forrettigheder (Skattefrihed og Sagefaldsret), og den videre Udvikling fremmedes ved det aristokratiske Præg, Hirden havde faaet ved Storemændenes Optagelse i den, ved den stadig stærkere økonomiske Differentiering mellem Herremænd og Bønder og den baade herved og ved andre Aarsager fremkaldte Forskel i Livsførelse og endelig ved Adelens successive Omdannelse fra Tjenesteadel til Fødselsadel.

II. Medlemmerne af den nye Stand kaldtes oprindeligt Herremænd. Ordet er maaske egentlig opstaet ved Omdannelse af Hærmænd (jf. Herrefærd af Hærfærd), men Datiden forklarede det selv som Herrers Mænd (homines minorum), d.v.s. Mænd, som tjente en Herre. I yngre middelalderlige Kilder møder man andre Udtryk som tekniske Betegnelser for Standen (gode Mænd, Riddersmænd, egl. riddersmæssige Mænd o.a.), men først ved Overgangen til den nyere Tid begynder Ordet Adel og andre dermed sammensatte eller beslægtede Ord at trænge igennem. I Herremandsstandens ældste Tid kan man paa Latin finde Herremændene betegnet som miles, der i ældre Tid havde været anvendt om Hirdmanden, men miles fik snart en snævrere Betydning, idet det alene brugtes om Ridderen. De Herremænd, der ikke var Riddere kaldtes Væbnere (armigeri) eller Svende. Sondringen mellem Riddere og Væbnere havde kun social Betydning. Med Hensyn til Rettigheder og Pligter var begge Klasser stillede ens.

III. Foruden Kongen kunde ogsaa Biskopperne og de fyrstelige Lensmænd tage sig Mænd, d.v.s. optage Mænd i Herremandsstanden, dog at de

i Modsætning til Kongen ikke kunde tage dem over hele Riget, men kun indenfor deres Bispedømmer eller Len. Mændene nød samme Forrettigheder som Kongens Mænd, og paa Grund af deres Herrers militære Pligter overfor Riget, ved hvis Opfyldelse de benyttedes, kom deres Tjeneste ogsaa Samfundet tilgode. Ordningen, der havde sin Oprindelse fra, at Biskopper og Medlemmer af Kongehuset allerede i ældre Tid havde holdt Hird, bevarede kun sin Betydning i de første Par Aarhundreder. Senere var det udenfor Sønderjylland kun Kongen, der optog Mænd i Herremandsstanden.

Herremandsstanden var oprindelig en personlig Tjenesteadel. En Mand blev Herremand ved for sin Person at aflægge til sin Herre, den saakaldte Mandsed (hominium, homagium) og love ham Troskab og Tjeneste. Døde han, og faldt hans Jord i Arv til Personer, der ikke havde aflagt nogen saadan Ed og heller ikke nu aflagde den, blev den atter skattepligtig. Inden længe blev det dog almindeligt, at Søn fulgte efter Fader i Stillingen som Herremand, og dette, der vist allerede under Erik Menved var Reglen, førte i Tidens Løb til Udviklingen af en Fødselsadel. Man opgav Fordringen om Aflæggelse af en særlig Ed og anerkendte enhver, der tilhørte en Herremandsslægt, som Herremand straks fra Fødslen af. Hvornaar denne meget vigtige Regel, der i høj Grad bedrog til at uddybe Modsætningen mellem Stænderne, først er trængt igennem, kan ikke siges med Bestemthed. Den var i hvert Fald anerkendt paa Erik af Pommerns Tid, der ogsaa kan opvise de ældste Adelsbreve, det vil sige Breve, hvorved der tillægges Personer Frihed og Frelse (Adelige Rettigheder) for dem selv og deres ægte Efterkommere. I de sidste Aarhundreder af Perioden var Reglen derefter den, at Adelsskab begrundedes enten ved Fødsel, nemlig naar Faderen og efter 1582 tillige Moderen var adelig, eller ved formelig Optagelse i Adelstanden, hvortil Kongen siden Kristian II's Haandfæstning maatte have Rigsraadets Samtykke. Fremmede Adelige opnaaede i Periodens Slutning først dansk Adelskab ved Naturalisation. Navnlig efter Reformationen sluttede Adelen sig, som Følge af den stadig stærkere udviklede Standsfølelse, skarpt af nedadtil. Det forekom nu meget sjældent at ufri Personer ophøjedes i Adelstanden, og den ganske vist ikke ubetydelige Tilvækst, som denne fik ved Indvandring af fremmede Adelsmænd, kunde ikke hindre, at den efterhaanden tog stærkt af i Tal.

IV. Hvad Herremandsstandens Pligter angaar, er det tidligere berørt at Hirdmændene ifølge Vederloven altid skulde være rede paa deres Herres Bud og tjene ham paa den forskelligste Maade, hvorimod Bønderne kun var pligtige til at gøre Krigstjeneste og kun i Tilfælde af almindeligt Ledingsudbud. Efter at Hirdmænd og Storbønder var smeltede sammen til Herremandsklassen, rejste sig med Nødvendighed det Spørgsmaal, hvilken af de nævnte Regler der fremtidig skulde være gældende. Egentlig skulde det have været den første, og at man ogsaa engang maa have opfattet Forholdet saaledes, synes at fremgaa af, at Adelens Pligter i senere Tid ikke ansaas for udtømte i Krigstjenestepligten, men opfattedes som havende en langt mere almindelig Karakter, bl.a. omfattende en Pligt til at indfinde sig hos og følge Kongen, naar han ønskede det, og at paatage sig offentlige Hverv af den forskelligste Art efter hans Befaling. Med Hensyn til Krigstjenestepligten maatte Kongen dog inden længe, som det ses af Rigslov 1284, gaa med til Begrænsninger, og da Spørgsmaalet om Pligtens Omfang i dets oprindelige Form bortfaldt sammen med Ledingsordningen, blev det i Stedet for ved Haandfæstningerne fra det 14. Aarh. i Adelens Interesse bestemt, at Kongen ikke maatte begynde Krig uden Stormændenes Samtykke, og at den ikke maatte tvinges til at drage i Krig udenfor Riget. Medens den første Bestemmelse vedblev

at gælde hele Perioden ud, blev den anden i senere Tid kun opretholdt med væsentlige Forbehold og forsvandt tilsidst helt af Haandfæstningerne. I Andre Retninger end den ovennævnte var Herremandens Pligt til Krigstjeneste i hvert Fald strengere end Ledingsbondens. Medens den sidste naar Turen kom til ham, kunde sende en anden ledingspligtig Person i sit Sted, var Herremandens Tjeneste strengt personlig og medens Bonden kun behøvede at møde med Spyd, Sværd og Jernhat (Skjoldet hørte til Skibsudrustningen), skulde Herremanden ifølge J.L. III. ' . have fulde Vaaben, hvortil i hvert Fald krævedes Brynje eller Panser. Skønt Loven ikke nævner det, har det uden Tvivl tillige normalt været en Forudsætning, at han mødte til Hest, men maaske har Kravet herom ikke været ubetinget, men har kunnet variere under Hensyn til Størrelsen af Solden. Tjenesten var heller ikke i senere Tid nødvendigvis Ryttertjeneste og Bevæbningen blev efterhaanden en anden.

Af J.L. fremgaar, at Herremanden paa Lovens Tid med sin personlige Krigstjeneste friede alt sit bortfæstede Gods for Skat uden Hensyn til dets Størrelse. Efter at Skattefriheden var blevet udvidet til Fæstegods, og de adelige Godser gennemgaaende var blevet større kunde denne Regel dog ikke opretholdes, men det er først i Slutningen af det 15. Aarh., at man hører om, at Adelen skal møde med deres meste Magt el. lign. Dog er Ordningen sandsynligvis ældre. Foreløbig var den videregaaende Tjenestepligt af ganske ubestemt Omfang, men senere blev den (første Gang ved en Lov af 1525) ligefrem sat i Forhold til Størrelsen af Jordegodset, udtrykt ved den faste Indtægt, dette afkastede. Foruden sin personlige Tjenestepligt, havde Adelsmanden nu ogsaa en Pligt til "Rustning" eller som det senere kaldtes, "Rostjeneste" d.v.s. til at stille et vist Antal rustede Svende.

Forsømmelse af Krigstjeneste medførte efter J.L. Pligt til at betale Ledingsskat af hver Gaard, vedkommende ejede, efter den højeste i Loven fastsatte Sats, men først ved Ikke-Erlæggelse af Skatten Udtrædelse af Herremandsstanden. Heller ikke i senere Tid var der i Almindelighed Tale om Fortabelse af Privilegierne, men kun om Straffe af anden Art.

Hirdmændenes Troskabspligt gik utvivlsomt over paa Herremændene, men da den som tidligere omtalt efterhaanden udstræktes til hele Befolkningen, stilledes der næppe i senere Tid særlige Fordringer til dem i denne Retning. I en vis Periode af Middelalderen var Troskabsforholdet mellem Kongen og Herremændene endog meget løst, idet disse kunde opsiges deres Tjeneste og uden Tab af Rettigheder give sig ind under en af de andre Herrer, som kunde tage sig Mænd. Ogsaa Riddervæsenet virkede opløsende, idet Ridderslaget begrundede et personligt Forhold mellem dem, der modtog det, og den, der gav det, og den sidstnævnte behøvede ikke at være Kongen. Efter Herremandsstandens Omdannelse til en Fødselsadel og de fleste Fyrstelens Forsvinden forandrede disse Forhold sig dog igen.

V. Vederlaget for Herremændenes Tjeneste bestod som allerede omtalt fra først af i den dem tilkommende Sold samt i en vis Skattefrihed og en vis begrænset Sagfaldsret. Solden maa tidligere være forsvundet, maaske i Forbindelse med at Tjenestepligten indskrænkedes, maaske som Følge af at Skattefriheden blev mere værd ved at udvides til Fæstegodset og Kongens Evne til at udrede Solden samtidig formindsket. Til Gengæld blev de oprindelige Forrettigheder efterhaanden forøgede og supplerede med nye, hvilke dog ikke alle var af økonomisk Natur. Med Henblik paa Forholdene i senere Tid kan Adlens Privilegier henføres til

følgende Gruppe: 1/ Skattefrihed. Friheden fra først af Ledingspenge-
ne og sandsynligvis ogsaa Studen og det er muligt, at de Arbejdsplig-
ter af forskellig Art, som samledes under Betegnelsen Inne, ogsaa tid-
ligt i Princippet har været indbefattede under den, hvad de i hvert
Fald var i senere Tid. Med Hensyn til Inne blev Friheden dog aldrig
helt ubetinget, idet Kongen stedse forbeholdt sig visse Ydelser, navn-
lig Ægter i visse Tilfælde, og heller ikke var Adelen Bønder i senere
Tid, da man paany udskrev Bønder til Krigstjeneste, altid fri for en
saadan Tjeneste. En meget betydningsfuld Udvidelse fik Skattefriheden
ved at den fra alene at gælde Jord, der dreves af Herremanden selv el-
ler hans Bryder, udstræktes til al hans Jord, ogsaa den, der var bort-
fæstet til Landboer. Forandringen var i hvert Fald fuldbyrdet i det
14.Aarh., men hvornaar og hvorledes den er foregaaet, vides iøvrigt
ikke. Maaſke kan det have spillet en Rolle, at Landboforholdet efter-
haanden omdannedes, saa at Landboen ligesom Bryden blev Jorddrottens
Tjener, hvad han ikke fra først af havde været, og derved - for at
bruge et Udtryk fra Datidens latinske Kilder - kom til at tilhøre hans
familia.

Hvad de ekstraordinære Skatter angaar, omfattedes de fra først af
ikke af Skattefriheden. Først siden sidste Halvdel af det 15.Aarh.,
blev Reglen en anden, idet Adelen nu fritoges for ekstraordinære Skat-
ter for dens egne Personer og for dens Sædegaarde, og omtrent samtidig
begyndte man nu ogsaa at fritage visse af Fæsterne for de nævnte Skat-
ter. Denne Frihed kom efterhaanden til at omfatte de saakaldte Ugedags-
mænd, hvorved egentlig forstodes Landboer, hvis Gaarde laa i en saadan
Nærhed af Hovedgaarden, at de kunde svare Hovet til denne visse Dage
i hver Uge, men hvortil man senere henregnede de Landboer, som boede i
samme Sogn, hvor Hovedgaarden var beliggende. Den begrænsede Frihed
for ekstraordinære Skatter, som efterhaanden anerkendtes, var selv-
følgelig ikke til Hinder for, at Adelen selv bevilgede Skat, og en saa-
dan Bevilling fandt navnlig i Periodens Slutning ret hyppigt Sted. De
Fæstere, der ikke var Ugedagsmænd var ikke skattefri, men de kunde kun
beskattes med Rigsraadets Samtykke.

Adelens Skattefrihed gav Anledning til et særligt System af Rets-
regler vedrørende Dispositioner over fast Ejendom. Navnlig efter at
Adelskab var blevet arveligt, var Kongen stærkt interesseret i, at der
sattes en Grænse for Adelen Ret til at udvide sine Besiddelser. De æl-
ste hertil sigtende Bestemmelser, der stammede fra Slutningen af det
14.Aarh., havde ganske vist kun en foreløbig Karakter, men under Erik
af Pommern maa der være kommet en Lov, der endelig ordnede Forholdet.
I hvert Fald stod det siden ca. 1400 fast, at Adelen ikke uden Kongens
Samtykke maatte erhverve ("købe eller pante") Jord, der tilhørte Selv-
ejerbønder. Som Modstykke hertil blev det senere (første Gang i Hans'
Haandfæstning) bestemt, at Kongen ikke maatte købe eller pante frit
Jordegods, hvorhos der ved forskellige Love fra det 16. og 17. Aarh.
blev truffet Foranstaltninger til Forebyggelse af, at Adelsgods kom i
ufri Personers Eje. Det forbødes dem saaledes navnlig at tilforhandle
sig det, hvad man dog tilsidst af Hensyn til Adelen Kredit maatte mo-
dificere noget.

I Sammenhæng med Adelen Skattefrihed kan nævnes den Frihed for
at svare Tiende, som indrømmedes den i 1527. Denne Frihed omfattede
dog kun Hovedgaardene, ikke Fæstegodset.

2. Privilegierne vedrørende Jurisdiktionen over de adelige Godsers
Beboere. Udspringet til disse Privilegier var den Ret, som allerede J.L.
11. 77. tillagde Herremændene til Tremarksbøder af deres Bryder, d.v.s.

til at oppebære de ellers Kongen tilfaldende Bøder af nævnte Størrelse, som idømtes Bryderne. Denne Ret, den senere saakaldte Sagefaldsret, blev hurtigt udvidet til ogsaa at gælde Bøder, der idømtes Landboerne eller Adelen øvrige undergivne, og den kom ogsaa efterhaanden til at omfatte Bøder til større Beløb end tre Mark. Sit fulde Omfang fik den dog først ved Hdf. 1513, og 1523, af hvilke den sidste indrømmede Adelen al kongelig Ret af deres Tjenere. Herunder var ogsaa indbefattet Retten til Fredløses forbrudte Gods.

Med Retten til at oppebære de ellers Kongen tilfaldende Bøder fulgte naturligt Retten til i hans Sted at forfølge de paagældende Forbrydelser. Derimod var det noget nyt, naar de adelige Godsejere ogsaa fik Ret til at forfølge Livssager eller Sager, der kunde falde ud til Legems- eller Frihedsstraf, og til at fuldbyrde de nævnte Straffe. Retten hertil kaldtes for Hals- og Haandsretten, et Udtryk, der dog efterhaanden kom til at betegne Øvrighedsmyndigheden i kriminelle Sager i Almindelighed. Hals- og Haandsretten var vistnok indbefattet under Udtrykket "al kongelig Ret" i Hdf. 1523, men tillagdes i hvert Fald udtrykkeligt Adelen ved Reces og Hdf. 1536. Ved Anvendelsen af den i Periodens Slutning hyppige Straf af Arbejde i Jern betød den, at Straffen kunde udstaaes paa vedkommende Adelsmands Gaard. Fuldbyrdelsen af Straffedomme var uden Tvivl ogsaa tænkt som en Pligt for Godsejerne, men Fristelsen til at lade Forbryderne, der kunde betale, aftinge de sværere Straffe med en Pengeydelse var saa stor, at Pligten i lang Tid kun daarligt blev opfyldt.

Hals- og Haandsretten gav ikke Godsejeren nogen Ret til selv at sidde til Doms over sine undergivne. Derimod kunde enhver adelig Godsejer efter Gaardsrettens Indførelse lade Overtrædelser af den, begaaede af Gaardsfolkene, paadømme af en af ham selv i hans egen Gaard nedsat Domstol, bestaaende af andre Gaardsfolk, og et betydeligt Antal adelige Godser blev endvidere i senere Tid udstyrede med Birkeret, hvori laa, at Godset dannede en særlig fra Herredet udskilt Retskreds med sit eget Ting (Birketing), og at Dommeren paa dette Ting (Birkefogden) beskikkedes af Godsejeren. Birketinget var iøvrigt ligesom Herredstinget indordnet i den almindelige Instansfølge, saa at de afsagte Domme kunde paaankes til Landsting og Retterting, Birkeretten var ikke nogen almindelig adelig Forret, men hvilede altid paa særlige kongelige Privilegier. De fleste adelige Birker tilhørte først Tiden efter Reformationen, da de adelige Godser kom til at danne sluttede Komplekser. Enkelte var dog ældre, det ældste kendte Privilegium er fra 1459.

De under 1 og 2 omtalte Forrettigheder udgjorde den væsentligste Del af den de adelige Godser tilkommende Immunitet, et Ord, der dog næppe i de danske Kilder anvendes med Henblik paa Adelen, emn kun om de tilsvarende Forrettigheder for Kirken. Kernen i Immunitetsbegrebet der stammede fra Romerretten, var et til de kongelige Embedsmænd rettet Forbud mod at foretage visse Embedshandlinger (Opkrævning af Skatter og Bøder, Forfølgning af Forbrydelser o. lign.) paa det immune Gods eller mod dettes Beboere. Begrebets Indhold var altsaa i første Linie negativt, men det var en naturlig Følge af Immuniteten, at den Myndighed og de Ydelser, som Kongen gav Afkald paa, i Stedet for tilfaldt eller kunde oppebæres af Immunitetsherren. Adelen Immunitet hjemledes ved Haandfæstningerne fra det 16. og 17. Aarh. i saa vide Udtryk, at det kunde se ud, som om al Øvrighedsmyndighed paa Godserne var overgaaet til Godsejerne, men dette var dog ikke Tilfældet, idet de almindeligt holdte Vendinger maatte forstaaes i Overensstemmelse med den

specielle Lovgivning. Saaledes var det f. Eks. indtil langt ind i Kristian IV's Tid Lensmanden, der paalignede ekstraordinære Skatter paa Adelens Bønder og oppebar Skatten, men med Hals- og Haandsretten som Udgangspunkt havde Immuniteten ganske vist en Tendens til i Almindelighed at sætte Godsejerens Myndighed i Stedet for de kongelige Embedsmænds.

3. Privilegier, som ikke kunde henføres under Begrebet Immunitet men dog som Regel ligesom denne havde Besiddelse af Jordegods til Forudsætning. Det drejede sig her i de fleste Tilfælde om Beføjelser, der oprindeligt havde tilkommet alle, men i Tidens Løb var blevet berøvede de ufri Stænder, og derved var kommet til at fremtræde som Privilegier for Adelen. Herhen hørte Jagtretten, der siden det 15. Aarh. var forbeholdt Kongen og de privilegerede Stænder, samt forskellige Begunstigelser paa Næringsvæsenets Omraade.

4. Personlige Privilegier. De enkelte Adelmænds personlige Retsstilling var fra først af ikke forskellig fra den øvrige Befolknings. Det var egentlig først i det 16. og 17. Aarh., at Standsforskellen begyndte at gøre sig stærkere gældende indenfor de forskellige Dele af Retssystemet. Størst Betydning fik den paa Strafferettens Omraade. I mange Tilfælde var Straffen mildere for de adelige end for uadelige, og navnlig ansaas den i Periodens Slutning opkomne Straf af Arbejdet i Jern for uanvendelig paa de førstnævnte, for hvis Vedkommende den erstattedes med Statsfængsel. Kun ved de aller groveste, med Livsstraf belagte Forbrydelser spores der under Kristian den IV en Stræben efter ensartet Behandling af alle. Hvad Processen angaar, havde Adelen et privilegeret Værneting i Livs- og Eressager, hvilke straks skulde indstævnes for Kongens Retterting, og med Hensyn til Gældsindrivelse og Eksekution var den i ikke ringe Omfang underkastet særlige Regler. Ogsaa indenfor Privatretten gjorde Virkningen af Standsforskellen sig gældende, saaledes baade indenfor Tingsretten, hvor det fri Jordegods behandledes paa særegne Maader, og indenfor Familieretten, flere af de familieretlige Regler gik dog ikke saa meget ud paa at tillægge de enkelte Adelsmænd Særrettigheder som paa at sikre Slægtens Magt over dens Medlemmer, navnlig i det Øjemed at hindre Forbindelser mellem adelige og uadelige.

5. Adelens Eneret til alle højere Statsembeder (Rigseembeder og Embederne som Lensmænd og Landsdommere) er tildels tidligere omtalt. Om dens politiske Rettigheder henvises til Paragraf 24.

§ 10.

Kirken og Gejstligheden.

1. Middelalderen. 1. Ifølge den i Middelalderen almindeligt raadende Opfattelse, der gik tilbage til Kirkefaderen Augustinus, var Kirke og Stat paa det nøjeste forbunden med hinanden. De havde begge det Formaal at tjene Guds Rige og burde derfor begge være gennemtrængt af de samme Ideer, navnlig Fred og Retfærdighed, men de virkede for Formaalet hver paa sin Maade og hver indenfor sit Omraade. De respektive Omraader lod sig imidlertid ikke skarpt afgrænse. Kirken maatte til Tider til Løsning af sin Del af Opgaven ty til den fysiske Magt, som fandtes hos Staten, men det var paa den anden Side den, der som den rette Fortolker af hvad Gudsriget krævede, skulde give Staten dens Direktiver. Man kom saaledes ikke uden om det Spørgsmaal, om Kirken i sidste Instans skulde bøje sig for Staten eller Staten for Kirken.

I den ældre Middelalder gik den kirkelige Teori herom nærmest ud paa, at Fyrsterne ligesaavel som Kirkens øverste Repræsentanter var Guds Stedfortrædere paa Jorden, at Stat og Kirke forsaavidt stod paa lige Fod og var uafhængige af hinanden, men at hver af dem dog skulde lyde den anden i hvad der hørte til dennes Omraade. Denne Teori var dog ikke nogen virkelig Løsning af Spørgsmaalet, og Praksis svarede i Reglen ogsaa kun daarligt til den, idet den gav de verdslige Magthavere en vidtgaaende Indflydelse paa Kirkens Forhold, ikke mindst paa Besættelsen af de kirkelige Embeder. Overfor denne Praksis, der tenderede mod at opløse Kirken i en Række Nationalkirker, opstilledes der i det 11 og 12 Aarh. fra kirkelig Side et nyt Program, som i Reglen efter Gregor VII betegnes som Gregorianismen, og hvis Indhold ikke blot var et Krav om Frihed for enhver Indblanding i Kirkens Anliggender og enhver Udøvelse af Myndighed over dens Personer eller Ejendom fra verdslig Side, men ogsaa en Betoning af Kirkens universelle Karakter og af Pavens Stilling som dens fælles Leder og Overhoved, endelig en Hævdelse af, at Fyrsterne var underkastede Kirkens Disciplin ligesom andre Lægfolk, og at Ekskommunikationen af en Konge medførte hans Afsættelse. Nogen principiel Fornægtelse af den ældre Tids teoretiske Udgangspunkt, hvorefter baade den verdslige og den kirkelige Magt var direkte afledende fra Gud, laa ikke fra først af i Gregorianismen, men som Følge af de Kampe, i hvilke Kirken indvikledes under sine Forsøg paa at gennemføre den, førtes den efterhaanden til at indtage mere yderliggaaende Standpunkter, som siden det 12. og navnlig det 13. Aarh. søgtes underbyggede med en helt ny teoretisk Opfattelse af Forholdet mellem Stat og Kirke. Ifølge denne Opfattelse, der officielt knæsattes i Bonifacius VIII's Bulle Unam sanctam ecclesiam (1302), var Kirken ikke blot Staten sideordnet, men overordnet. Hele Kristenheden udgjorde eet corpus med eet Overhoved, nemlig Kristus, hvis Stedfortræder paa Jorden var Paven, der havde faaet al Magt overdraget, baade den aandelige og den timelige. Selv udøvede han dog kun den første. Sin jurisdictio eller potestas temporalis, overlod han derimod til den verdslige Øvrighed, hvis Magt saaledes umiddelbart stammede fra Paven og kun middelbart fra Gud. Med Tilknytning til et Bibelsted udtryktes dette ofte saaledes, at Kirken havde faaet to Sværd, af hvilke den selv beholdt det ene (gladius spiritualis), medens det andet (gladius temporalis) var overdraget de verdslige Myndigheder, der dog skulde bruge det efter Kirkens Anvisning.

Den sidstnævnte vidtgaaende Teori lykkedes det aldrig at virkeliggøre. Selv om den ikke blev ligefrem opgivet, mistede den efter Bonifacius VIII's Nederlag hurtigt enhver praktisk Betydning. Derimod fik Gregorianismen afgørende Indflydelse paa Kirkens Stilling. Selv om ikke alle de opstillede Krav blev fuldtud gennemførte, anerkendte man nu i Modsætning til tidligere ogsaa praktisk Kirkens Uafhængighed af Staten, i det mindste forsaavidt selve Retsreglerne angaar, medens det faktiske Forhold naturligvis kunde veksle. Som det følgende vil vise, bevaredes der dog paa mange Omraader Rester af den ældre Ordning.

Udviklingen i Danmark afspejler i det hele den almeneuropæiske Udvikling. Indtil ind i det 12. Aarh. var den verdslige Indflydelse i kirkelige Forhold meget fremtrædende, men efter at Erkebiskop Eskil havde optaget Kampen for de gregorianske Ideer, opnaaede Kirken i Løbet af Valdemarstiden uden større Modstand en lignende Uafhængighed af Staten som Kirken i Udlandet. Senere fulgte de store Stridigheder mellem Konge og Erkebiskop i sidste Halvdel af det 13. Aarh., men disse drejede sig mindre om de egentlige Principspørgsmaal end om Princippernes Gennemførelse i det enkelte, f. Eks. den nøjere Afgrænsning af Kirkens

og Statens respektive Omraader, Omfanget af Erkesædets Immunitet o. lign. og var til Dels af rent politisk Karakter,

Forsaavidt danske Kilder giver Udtryk for en principiel Opfattelse af Forholdet mellem Kirke og Stat, er det den ovenfor omtalte ældre Teori, som ligger til Grund for deres Udtalelser. Saaledes synes J.L.'s Fortale nærmest at betragte Kirke og Stat som sideordnede, indbyrdes uafhængige Ordninger, og samme Opfattelse fremtræder i lejlighedsvisse Udtalelser i Aktstykkerne fra Erkebispstridighederne. Med Hensyn til Forholdet mellem verdslig og kirkelig Ret var der ingen Tvivl om, at verdslig Ret maatte vige for Guds Lov i strengere Forstand, hvad bl. a. fik Udtryk i Fortalen til J.L., som den findes i visse Haandskrifter (se Udsigt I. 41). Derimod var Synspunktet med Hensyn til den af Kirken selv fastsatte kanoniske Ret principielt det, at den kun havde Gyldighed indenfor det kirkelige Omraade, medens den verdslige Ret gjaldt indenfor Statens Omraade, men naar Spørgsmaalet videre blev, hvem det tilkom at afgrænse de to Omraader overfor hinanden, var det Kirkens Paastand, der vel i det væsentlige sejrede, at det var den, der havde Afgørelsen, hvad i Virkeligheden betød, at den kanoniske Ret altid var bindende for ethvert Medlem af Kirken og altsaa forsaavidt stod over den verdslige Ret.

Med Anerkendelsen af Kirkens Uafhængighed af Staten fulgte tillige dens Indordning i den universelle katolske Kirke med Paven og de almindelige Koncilier som de højeste kirkelige Myndigheder. Paven var i Besiddelse af den øverste Lovgivningsmagt med Ret til at gøre Undtagelse fra Lovene ved Privilegier og Dispensationer. Han var Indehaver af den øverste organisatoriske Myndighed og tiltog sig efterhaanden vidtgaaende Beføjelser med Hensyn til Besættelsen af de kirkelige Embeder. Han udøvede Beskatningsmyndighed overfor Kirker og Gejstlighed og var endelig den øverste Dømmer i alle kirkelige Sager og den øverste kirkelige Tilsynsmyndighed. Sine Beføjelser udøvede han dels fra Rom, dels gennem udsendte Legater eller Nuntier dels endelig gennem stedlige Gejstlige, hvem han i større eller mindre Omfang overdrog sin Myndighed.

2. Siden 1104 udgjorde Danmark en særlig Provins af den katolske Kirkestat omfattende otte Bispedømmer, derunder Erkestiftet. I Spidsen for Kirkeprovinsen stod Erkebiskoppen i Lund, hvis Overhøjhed over og Tilsyn med de øvrige Biskopper dog i senere Tid var uden større Betydning. Kirkeprovinsens Enhed fandt endvidere lejlighedsvis Udtryk i Afholdelse af Provinskoncilier, der bestod af Biskopper under Erkebiskoppens Forsæde og udøvede en vis lovgivende Myndighed. Bispeembedet var det centrale kirkelige Embede. Visse kirkelige Handlinger kunde kun foretages af Biskoppen (potestas ordinis), og i Kraft af sin potestas jurisdictionis var det ham, der styrede Stiftets kirkelige Anliggender. Han sammenkaldte Stiftssynoder, hvor han udøvede lovgivende Myndighed, var Indehaver af Kirkens Straffe- og Disciplinærmagt samt af Domsmagten i kirkelige Retssager, han traf Bestemmelse om Oprettelse og Nedlæggelse af kirkelige Embeder og besatte disse, dog som nedenfor nævnt med væsentlige Begrænsninger, og det var endelig ham, der førte Tilsyn med Gejstligheden og med Bestyrrelsen af Kirkeformuen. Ved Udøvelsen af sin potestas jurisdictionis havde han forskellige Hjælpere. En ældre Ordning var den, at visse Grupper af Beføjelser indenfor bestemte, i Reglen større Omraader af Stiftet, i Jylland svarende til Syslerne, af Biskoppen delegeredes til mere underordnede Gejstlige med ham selv som Overinstans. Disse underordnede, der i Udlandet kaldtes Erkedegne (archidiaconi), men her i Landet som oftest Provster (præpositi) var i

Reglen tillige Prælater i Domkapitlet (se nedenfor) saaledes at Stillingerne var knyttede fast sammen. Denne Ordning holdt sig Middelalderen ud, men ved Siden af den og i Konkurrence med den fremkom efterhaanden en anden, ifølge hvilken Biskoppen lod sine Beføjelser udøve ved Fuldmægtige, saaledes at Embedshandlingerne betragtedes som Biskoppens egne, over hvilke der kun kunde klages til den ham overordnede Instans. Til denne Gruppe af Medhjælpere hørte de forskellige Officialer (officialis) der især benyttedes ved Udøvelsen af Straffemyndigheden og Afgørelsen af Retssager, der fandtes i Reglen en officialis generalis for Stiftet som Helhed og flere eller færre stedlige Officialer. Ogsaa Officialerne var ofte Medlemmer af Kapitlet, men Stillingerne var her ikke fast forbundne med hinanden.

Domkapitlerne var Præstekollegier knyttede til Domkirkerne. I et enkelt Stift erstattedes Kapitlet af et Munkesamfund, og indtil henimod Slutningen af det 12. Aarh. levede Medlemmer i det hele som regulares, saaledes at de førte et Fællesliv efter en Regel, der dog ikke var en egentlig Munkeregel, men denne Ordning hørte senere de fleste Steder op, og i de yngste Kapitlet naaede den aldrig at blive indført. Medlemmerne af Domkapitlerne kaldtes for Kanniker (canonici), visse af dem, som beklædte særlige Værdigheder (dignitates), for Prælater. Kapitlernes Opgave var dels at besørge Gudstjenesten i Domkirken og lede Uddannelsen af de vordende Gejstlige, dels at være Biskoppernes Raadgivere med Hensyn til Forvaltningen af Stiftet, hvis Styrelse de overtog under Vakancer i Bispeembet. Denne Raadgivning blev efterhaanden i stor Udstrækning forvandlet til Medbestemmelse.

Hvert Bispedømme omfattede et stort Antal Sogne. Sognet (sokn, parrochia) var et Omraade, som havde Kirke tilfælles. Paa et tidligere Sted berørt er Ordet, der egentlig betyder den Handling at søge noget og dernæst de, der søger, maaske ældre end Indførelsen af Kristendommen. Af Kirkerne maa et stort Antal vistnok være opførte og doterede af Menighederne, hvorved baade de Ejendomme, som var knyttede til hedenske Helligdomme, i hvis Sted de traadte, og end mere Indførelsen af Kirketienden blev af Betydning. En hel Del Kirker er dog blevet opførte af Kongen og nogle af enkelte Stormænd, men Spørgsmaalet om, i hvilket Omfang Kongen og i hvilket Omfang Menighederne har deltaget i Kirkebygningen, er omtvistet. Til de af Kongen grundlagte Kirker hørte i Almindelighed Domkirkerne,

Hver Sognekirke havde i Reglen sin egen Sognepræst (sacerdos, plebanus, rector ecclesiae). Mange Kirker blev dog i Tidens Løb henlagte under (inkorporerede i) et Kapitel eller et Kloster, der da enten kunde lade dem betjene af Sognepræster paa sædvanlig Maade eller selv overtage Betjeningen, eventuelt ved en lejet Vikar, og i Slutningen af Middelalderen forekom det heller ikke sjældent, at et Sogn var annektoret til et andet, saa at Præsten var fælles. Omvendt var der ofte til samme Kirke knyttet flere Præster, navnlig foruden Sognepræsten en eller flere Alterpræster (altaristæ, ogsaa vicarii, evige Vikarer), som forrettede Gudstjenesten ved de mindre Altre, der var doterede af private Personer eller Foreninger, navnlig Gilder for at sikre Læsningen af Sjælemesser.

Sognene indenfor et Herred dannede vistnok i Reglen et Provsti eller i Skaane et Dekanat. Provsten eller Dekanen (decanus, decanus ruralis) udøvede et Tilsyn med de kirkelige Forhold indenfor Distriktet. Han kunde være underlagt Biskoppen eller en af Provsterne i de ovenfor omtalte større Provstier, men Herredsprovsternes Forhold til disse er iøvrigt lidet oplyst.

Klostrene hørte ikke til Kirkens forfatningsmæssige Organer, men

stod udenfor den almindelige kirkelige Organisation. Det enkelte Kloster var dog undergivet Biskoppens Jurisdiktion og Tilsyn, medmindre det eller hele den Orden, hvortil det hørte, ved paveligt Privilegium var fritaget derfra (eksimerede eller eksepte Klostre). Til Gengæld havde de fleste Ordner selv en Fællesorganisation af mere eller mindre fast Karakter, hvorigennem der udøvedes et vist Tilsyn fra Ordenens egen Side. Man plejer at sondre mellem Herreklostre og Tiggerklostre. Ved det første Udtryk, der først kom i Brug paa Reformationstiden, sigtes til de Klostre der ejede Jordegods paa Landet, medens Tiggerklostre, der altid laa i Byerne, kun ejede visse Købstadsejendomme.

3. Et Spørgsmaal af stor Betydning for Bedømmelsen af Kirkens hele Stilling i Middelalderen er Spørgsmaalet om Besættelsen af de kirkelige Embeder. De herom gældende Regler hang fra først af nøje sammen med Opfattelsen af Ejendomsretten til Kirkeformuen. Efter det saakaldte Ejendomskirkesystem, der oprindeligt var raadende indenfor hele den germanske Verden og rimeligvis havde sine Rødder tilbage i den hedenske Tid, ejedes en Kirke af den, der var Ejer af Grunden, paa hvilken den opførtes. Som Kirkeejer havde Ejeren Ret til alle til Kirken knyttede Indtægter og var i det hele fuldtud raadig over den, derunder ogsaa over dens Betjening, som han enten selv kunde overtage eller overlade til en af ham antaget og lønnet Præst.

Dette System, der ogsaa har dannet Udgangspunkt her i Landet, maatte ved Domkirkerne føre til, at Bispeembederne besattes af Kongen, ved Sognekirkernes til, at Præsterne valgtes af Menighederne, medmindre Kirken hørte til dem, der var opført af Enkeltmand (Kongen eller en Stormand), idet Besættelsesretten her tilkom denne. Hermed stemmer ogsaa Kildernes Vidnesbyrd, saaledes de to Kirkeretter, der gaar ud fra, at den almindelige Regel var, at Menigheden valgte Sognepræsten. Dog skulde det ske med Biskoppens Samtykke, og Bønderne maatte ikke igen afsætte ham.

De sidstnævnte Bestemmelser er allerede Udtryk for Kirkens Bestræbelser for at komme bort fra Ejendomskirkesystemet. Disse Bestræbelser gjorde sig tidligt gældende, men førte først efter at være taget op af Gregorianismen til Resultater af virkelig Betydning. Kirken sejrede vel ikke fuldstændigt, men satte dog igennem, at kirkelige Funktioner ikke kunde udøves i Henhold til Beskikkelse af Lægmand, idet det kirkelige Embede i egentlig Forstand skulde overdrages af Kirken selv. Medens Gennemførelsen af de ny Principper i Tyskland gav Anledning til den store Investiturstrid, sejrede de her i Landet uden egentlig Kamp. Med Hensyn til Bispeembederne trængte den af Kirken krævede kanoniske Valgmaade igennem i Løbet af det 12. Aarh. Ifølge denne skulde Biskoppen vælges af clerus og populus (Præsteskab og Menighed), hvilket snart blev til Valg ved Domkapitlet alene, og derefter stadfæstes i Embedet og indvies af Erkebiskoppen eller, hvis det drejede sig om denne selv, af Paven. Kompromisset med Kongen, der var meget interesseret i Besættelsen af Bispeembederne, laa dels i at man ikke udelukkede en faktisk Indflydelse paa Valget fra hans Side, dels i at den valgte inden Indvielsen maatte aflægge Troskabsed til ham og først derved fik Raadighed over Bispegodset, der vel ikke mere betragtedes som Kongens Ejendom, men dog som Len af Kronen, samtidig med at Kirken selv opfattede Embedet som en juridisk Person, der ejede Godset. Hvad Præsteembederne angaar, udformed Kirkens Standpunkt først endeligt i det 12. Aarh., og der hengik rimeligvis længere Tid, inden det blev fuldt anerkendt her i Landet. Efter de nye Regler var ogsaa Sognekirker og Præsteembeder at anse for Stiftelser, der selv ejede hver sin Del af Formuen, men af Taknemlighed mod

den, der havde grundlagt Kirken, anerkendte man den tidligere Kirkeejer som Kirkens Patron og tillagde ham Ret til i denne Egenskab ved Ledighed i Embedet at præsentere en Kandidat til dette samt yderligere visse Beføjelser med Hensyn til Kirkeformuen, medens selve Overdragelsen af Embedet altid skete ved Bispen. Menighedernes Valgret blev paa denne Maade til et Menighedspatronat, men dette fortrængtes i den senere Middelalder i stor Udstrækning af Biskopperne, der nu selv betragtedes som Patroner og derfor udnævnte Præsterne uden at spørge Menighederne, og gik vel ogsaa ofte ved at Jorden, med hvilken Patronsretten fulgte, skiftede Ejer over til et Patronat for Kongen eller Enkeltmand. Patronatet var vistnok her i Landet som Regel lukrativt, idet visse Indtægter af Kirkens Formue (Herligheden) tilfaldt Patronen, og den kirkelige Opfattelse af Kirken og Embedet som Stiftelser trængte derfor kun delvis igennem. Ejendomskirkesystemet fandt i Danmark saa godt som ikke Anvendelse paa Klostrene, der selv valgte deres Forstandere, og heller ikke paa Stillingerne i Kapitlerne, der besattes af Kapitlerne selv, i Reglen under Medvirkning af Bisperne.

Siden det 13. og især siden det 14. Aarh. blev de ovennævnte, af Kirken opstillede Regler for en stor Del sat ud af Funktion af Kirken selv, idet Paven, der allerede tidligere havde haft Udnævnelsesretten i visse Tilfælde (ved omtvistede Valg, eller naar en Dispensation fra Valgbarhedsbetingelserne var nødvendig), i stadigt stigende Omfang forholdt sig Besættelsen af kirkelige Embeder, dels i Almindelighed, naar visse nærmere Betingelser forelaa, dels ved specielle Reservationer med Hensyn til enkelte Embeder. Motivet var fra først af kirkelige Hensyn, men blev efterhaanden udelukkende Hensynet til de større Afgifter, som skulde erlægges af dem, der modtog Udnævnelse (Provision) af Paven. Systemet, der særlig fandt Anvendelse med Hensyn til Bispeembederne og andre vigtige gejstlige Embeder, f. Eks. Prælaturer og Kannikedømmer, og som i høj Grad bidrog til at desorganisere Kirken, bekæmpedes af Reformkoncilierne i det 15. Aarh. men uden varigt Resultat. For Kongen betød det nærmest øget Adgang til at øve faktisk Indflydelse paa Besættelsen, og de højere Embeder naaedes i Slutningen af Middelalderen i Reglen kun ved hans Medvirkning.

4. Det økonomiske Grundlag for Kirkens Virksomhed var dels Indtægterne af dens Jordegods, dels forskellige Afgifter og Ydelser fra Befolkningen, af hvilke langt den vigtigste var Tienden. Jordegodset stammede dels fra de oprindelige Kirkeejere, dels fra det erhvervede senere ved Gaver eller ved Køb. Retten til at bortgive Jord til gudeligt Brug var begrænset af Hensyn til Slægtens Interesse i Jordens Bevarelse, men ikke af offentligretlige Hensyn. Bortset fra en enkelt Bestemmelse i Kristiern II's Lovgivning kendte middelalderlig dansk Ret intet til de andetsteds forekommende Forbud mod at ophobe Jord paa "den døde Haand". Dog var det siden c. 1400 forbudt Kirken ligesaavel som Adelen at købe eller pante Selvejrbondegods.

Hvornaar Tienden er blevet indført, vides ikke med Bestemthed. Knud den hellige skal have forsøgt at faa den anerkendt, men dette Forsøg lykkedes ikke straks. Bortset herfra nævnes den først i 1135, men den er uden Tvivl ældre, og man har tænkt sig Muligheden af, at Paven kan have gjort dens Indførelse til en Betingelse for Oprettelsen af Erkesædet. Korntienden deltes her i Landet mellem Biskoppen, Kirken og Præsten, saaledes at hver fik en Trediedel, men det var i lang Tid vanskeligt at faa Befolkningen til at udrede Biskoppens Andel in natura med en Tredivtedel af Afgrøden, og Kirken maatte derfor nøjes med i Stedet for at faa et fast Vederlag i Penge til en ringere Værdi. Denne

Ordning ophørte dog i Skaane og Sjælland ved Vedtagelsen af Kirkeretterne ved hvilke Bønderne lovede at udrede Bispetienden som Naturaltiede, og lidt senere ogsaa i Sønderjylland, hvorimod den i de øvrige Landsdele fastholdtes indtil 1443.

Staten (Kongen eller Kronen) ydede bortset fra oprindelige Doteringer og senere lejlighedsvis Gaver ikke direkte Tilskud til kirkelige Formaal, men støttede dog i meget betydelig Grad Kirken gennem den Kirkegodset tillagte Immunitet. Om dette Begreb er allerede talt i forrige Paragraf. Kirkens Immunitet var ældre end Adelen og maa have dannet Forbilledet for denne, og den var ogsaa indtil Slutningen af Middelalderen som Regel videregaaende. Det af Kirken selv opstillede Forbud imod, at verdslige Myndigheder overhovedet paalagde Kirken Skat eller andre Byrder, blev dog aldrig fuldtud anerkendt, skønt Haandfæstningerne ganske vist hjemlede Immuniteten i almindelige Udtryk. I Virkeligheden hvilede den paa Privilegier for de enkelte Institutioner og kun undtagelsesvis paa egentlige Lovregler, og dens Indhold kunde derfor ogsaa være ret forskelligt. Det var dog kun de større godsrige Institutioner, som fik tildelt Immunitetsprivilegier, medens Sognekirker og Sognepræster kun undtagelsesvis var privilegerede, dog gjaldt der om de sidste siden J.L. den almindelige Regel, at de havde en enkelt Gaard (Præstegaarden) fri for Skat, hvad oprindeligt var betinget af Opfyldelse af Cølibatspligten. Immunitet i det nedenfor nævnte Omfang tilkom altsaa i det væsentlige kun Bispestole, Kapitler, Herreklostre og Domkirker.

Det ældste Immunitetsprivilegium er Knud den helliges Gavebrev til Lunds Domkirke af 1085. Baade i dette og de nærmest følgende Privilegier havde Immuniteten alene Hensyn til Gods, der samtidig skænkedes Kirken af Kongen, som med enkelte Undtagelser lod al den Indtægt, han havde af Godset, navnlig ogsaa Sagefaldet, følge med ved Overdragelsen. Her traadte Hensynet til at støtte Kirken økonomisk altsaa stærkt i Forgrunden, medens Hensynet til at stille den selvstændigt havde mindre Betydning. I hvert Fald er der endnu ikke Tale om Fritagelse for Ledingspligten, som Kongen maaske ikke kunde fritage for. Allerede siden Midten af det 12. Aarh. begynder Kongen dog at udstrække Immuniteten til Gods, der ikke var erhvervet fra ham selv, og det træder efterhaanden stærkere frem, at Formaalet ikke blot er at skaffe Kirken Indtægter, men ogsaa at udelukke al Indblanding fra verdslig Side i Forholdene paa dens Godser. Tilsyneladende havde en fuldstændig Udelukkelse af den kongelige Myndighed Hjemmel i mange Privilegier, men disses vidtgaaende almindeligt holdte Udtryk skal dog næppe tages helt bogstaveligt, og de er i hvert Fald ikke blevet respekterede i Praksis. Hvor mere præcise Udtryk bruges, omfattede Immuniteten for det første Frihed for de ordinære Skatter og Byrder paa Jorden, Natholdet eller efter 1200 Studen, endvidere Kværsæde og Ledingspenge samt Inne, med Hensyn til den sidste tages der dog i nogle af Haandfæstningerne visse Forbehold, og Fritagelsen for den har næppe til nogen Tid været fuldstændig. Iøvrigt omfattede Skattefriheden i Reglen al Jord, hvad enten den dreves for Stiftelsens Regning eller var bortfæstet til Landboer, de sidste forbi-gaas selv i den ældre Tid kun rent undtagelsesvis. De ekstraordinære Skatter, der oprindeligt ikke var indbefattede under Fritagelsen, begynder at blive det siden Valdemar Atterdags Tid, og i det 15. Aarh. var Kirken vistnok fritaget for dem i lignende Omfang som Adelen. Endvidere tillagde Privilegierne den immune Stiftelse Sagefaldsret, og i Reglen i meget vid Udstrækning, saaledes at ogsaa 40 Marksbøder medtages. I Slutningen af Middelalderen kom flere kirkelige Institutioner i Besiddelse af al kongelig Ret af deres Tjenere, derunder ogsaa Ret til for-

brudt Gods, og dette blev efter Hdf. 1513 den almindelige Regel med Hensyn til alle Bispestole, Prælaturer og Domkirker. Hals- og Haandsretten nævnes kun sjældent, sandsynligvis fordi Kirken ikke vilde medvirke ved Fuldbyrkelse af Livsstraffe og lemlæstende Straffe. Om der i Udelukkelsen af Kongens Ret til at kræve Bøder tillige laa, at Jurisdiktionen over Kirkegodsets Beboere i større eller mindre Omfang skulde udøves af Kirken selv, er ikke altid klart, men adskillige kirkelige Institutioner, saaledes vistnok de fleste Bispestole og en Del Kapitler og Klostre. opnaaede faktisk Privilegier, der undtog deres Undergivne fra de verdslige Domstole. Det er dog ikke sikkert, at Kirken i saa Fald altid selv udøvede Jurisdiktionen gennem de gejstlige Retter, og der forekom i hvert Fald mange egentlige Birketing paa Kirkegodset, og det var ogsaa paa Steder, der ikke var udstyrede med almindelige Privilegier af nysnævnte Art.

En vigtig Begrænsning af Immunitetsprivilegierne laa i, at de, naar de ikke selv bestemte andet, kun ansaas som gældende det Gods, der ved Meddelelsen af dem var i den privilegerede Institutions Besiddelse, saa at en Udvidelse til senere Erhvervelser krævede Fornyelse af Privilegierne. Naar Begrænsningen i Slutningen af Middelalderen kun sjældent fremhæves, beror det maaske paa, at det nu var forbudt at købe eller pante Selvejers Gods.

Kirkens Immunitet var ligesom Adelen Løn for Samfundstjeneste. Denne Tjeneste var dog ikke som Adelen Militærtjeneste, men bestod i Kirkens Forsorg for Befolkningens aandelige Vel. Biskopperne var vel pligtige til at stille Mandskab til Krigstjeneste, og en lignende Fordring blev siden det 15. Aarh. rettet til en Del af Herreklostrene, men ligesom Krigstjenestepigten før Biskoppernes Vedkommende vistnok opfattedes som et Udslag af deres Lensforhold til Kronen, saaledes taler den Omstændighed, at det oprindeligt langt fra hvilede paa alt det immune Kirkegods, imod at den har noget med Immuniteten at gøre, hvad da heller ikke antydes i Privilegierne. Maaske er der dog efterhaanden foregaaet en Forandring i Opfattelsen, der af Grunde, som nu ikke lader sig oplyse, fra først af kun har givet sig Udslag med Hensyn til en Del af Klostrene. Lige før Reformationen (ved den tidligere omtalte Lov af 1525) blev imidlertid alt det immune Gods inddraget under Paaligningen af Rusttjensten.

5. Som Stand var Gejstligheden langt fra saa homogen som Adelen. Ikke blot var Kirkegodset højst ulige fordelt mellem de enkelte Embeder og Stiftelser, og Immuniteten i det væsentlige et Privilegium for Højgejstligheden, men ogsaa socialt tilhørte Gejstligheden meget forskellige Befolkningslag. Medens det menige Præsteskab i det hele rekruteredes fra Borger- og Bondestanden, blev de højere kirkelige Embeder i stigende Grad forbeholdt Adelen, der mere og mere betragtede Kirken som en Forsørgelsesanstalt for sine Børn. Ved Slutningen af Middelalderen var uadelige Biskopper og Prælater en Undtagelse, og Hdf. 1523 vilde endog lovfæste denne Tilstand. Ogsaa en Del af de rige Herreklostre fik i væsentlig Grad deres Tilgang fra Adelstanden, hvad ikke mindst gjaldt om Nonneklostrene.

Skønt Gejstlighedens Sammensætning saaledes var meget uensartet, skilte den sig dog i sin Helhed skarpt ud fra den øvrige Befolkning, hvad dens Retsstilling angaar. Her maa først og fremmest erindres om, at Gejstlige (i Landskabslovene betegnede som lærde Mænd) ikke stod under verdslig Lovgivning og verdslige Domstole, men kun var underkastede Kirkens egne Love og dens egen Jurisdiktion. Allerede Knud den hellige forsøgte vistnok - men maaske uden Resultat - at gennemføre en

Regel om, at Retstrætter mellem Gejstlige skulde afgøres af Gejstlige, og under Niels blev det, i hvert Fald paa Sjælland, yderligere fastslaaet, at heller ikke Lægfolk kunde indstævne Gejstlige for andre Domstole end Kirkens egne. I senere Tid gjordes der dog til en vis Grad en Undtagelse herfra med Hensyn til Sager om fast Ejendom. Dette Gejstlighedens saakaldte privilegium fori havde bl. a. til Følge, at Gejstlige ikke kunde rammes af verdslig Straf. Fremdeles var Gejstlige, til Fyldestgørelse af Forskrifter, som Kirken selv opstillede, udelukkede fra visse bestemte Retsforhold. Vigtigst var her Udelukkelsen fra Ægteskab (Cølibat). Forsøg paa at gennemføre dette kendes allerede fra Niels's Tid, men fuldt anerkendt blev Cølibatspligten først over Hundrede Aar senere. Kirkens omfattende Forbud imod, at Gejstlige befattede sig med verdslige Anliggender (negotia secularia) blev derimod aldrig respekteret af Kirken selv, og fandt herhjemme i det højeste Udtryk i enkelte specielle Lovbestemmelser.

Gennem sine ledende Mænd var Kirken en vigtig Faktor i Statens politiske Liv. Som det senere vil blive vist, hørte Biskopper og til Dels Prælater og Abbeder regelmæssigt til Kongens Raadgivere og havde en selvskreven Plads indenfor det Aristokrati, med hvilket Kongen maatte dele Magten. Grundlaget for denne Kirkens Magtstilling var til en vis Grad at søge i det aandelige Herredømme, den øvede over Sindene, samt i, at den Dannelse og de Kundskaber, den repræsenterede, blev mere og mere uundværlige i Statsstyrelsen, men af afgørende Betydning blev dog især Kirkens umaadelige Godsrigdom og de vidtgaaende Privilegier, der var tildelede den som Godsherre. Den menige Gejstlighed spillede derimod ingen politisk Rolle, og til Støndermøderne i Slutningen af Middelalderen blev Gejstligheden end ikke indkaldt som en særlig Stand.

II. 1. Tiden efter Reformationen. Reformatorerne tilsigtede ikke Oprettelse af en ny Kirke, men en Reform af den bestaaende. Iværksættelsen af en saadan Reform tilkom egentlig et almindeligt Koncilium, men i Mangel af et saadant maatte Fyrsterne, der ogsaa var Stedfortrædere for Gud og havde Pligt til at fremme Guds Rige paa Jorden, kunne træffe de fornødne Foranstaltninger, naar det blot skete med Skriften som Rettesnor og efter Raadførelse med dem, der forstod Skriften. Udfra denne Tankegang var den danske Kirkes Reformation allerede begyndt 1536. Man havde 1526 brudt med Paven, mod hvem den tilsigtede Reformation i første Linie maatte rettes, og i Forbindelse hermed vedtaget en ny Ordning af Bispevalget, og man havde i de følgende Aar i Virkeligheden indført Lærefrihed, naar der blot ikke lærtes andet end hvad der kunde bevises med den hellige Skrift. Den danske Kirke var derved blevet spaltet i to Kirkesamfund, eet, der fulgte den katolske Gudsdyrkelse og stod under Tilsyn af Biskopperne og et andet, som omfattede de lutherske Frimenigheder og havde Ansvar overfor Kongen.

Hvad der skete ved Reces 1536 var, at man atter reablerede Kirkens Enhed, men saaledes at man fjernede de katolske Biskopper, om hvilke Recessen bestemte, at de aldrig mere skulde komme til deres Regimente eller andre i Deres Sted, hvorimod der skulde beskikkes andre kristelige Biskopper og Superattendenter. I denne Ophævelse af Episkopatet i dets hidtidige Form laa da tillige, at man ikke mere anerkendte de katolske Biskoppers Overhoved Paven, hvoraf atter fulgte, at Retten til at ordne Kirkeforholdene gik over til Statens Lovgivningsmagt, Konge og Rigsraad under en vis Medvirkning af "de lærde", og det var ogsaa disse Myndigheder, der dømte i øverste Instans i gejstlige Sager, for hvilke der kun i de underordnede Instanser bevaredes Domstole med delvis gejstlig Sammensætning. Denne Ordning, der faktisk blev den endelige,

var dog fra først af nærmest tænkt som foreløbig, hvorfor Kirkeordinans 1539 efter sit eget Indhold kun skulde gælde indtil et almindeligt, frit kristeligt Generalkoncilium maatte beslutte anderledes, men med det heraf flydende Forbehold og med det Forbehold, som laa i, at man stadig tænkte sig Skriften som bindende Rettesnor for Magthaverne, var den danske Kirke iøvrigt blevet en Statskirke.

2. Da Kirken efter Reformationen opfattedes som en Fortsættelse af den gamle Kirke, og man stadig regnede med en Genforening med Resten af denne, fandt det forandrede konfessionelle Præg ikke noget skarpt Udtryk i Recessen, og det var først den senere Lovgivning, som tydeligt fastslog Kirkens evangelisk-lutherske Karakter og i Forbindelse dermed forbød anderledes troende Adgang til Riget.

3. Af den nye Kirkes Identitet med den gamle fulgte endvidere, at dennes Organisation i det hele overtoges uændret. Der foretoges et Par mindre Forandringer med Bispedømmerne, og i Spidsen for disse sættes de ovenfor nævnte Superattendenter eller Superintendententer, der snart paany kaldtes Biskopper, men baade i kirkelig og verdslig Henseende indtog en helt anden Stilling end Biskopperne i den katolske Tid, idet de i det væsentlige blot var gejstlige Tilsynsmænd. Domkapitlerne og Herreklostrene skulde ifølge Recessen blive ved Magt, indtil Kongen og Rigsraadet fik gjort en anden Skikkelse derom, og denne Bestemmelse gættogs i Haandfæstningerne, i Hdf. 1648 endog uden det nævnte Forbehold. Kapitlerne vedblev da ogsaa at bestaa, men da Kongen gennem Udnævnelsesretten, som blev tillagt ham, fik Dispositionen over Kannikedømmerne, benyttedes disse ikke blot som Løn for Personer, der tjente Kirken eller denne nærstaaende Institutioner som Universitetet og Skole, men ogsaa for helt verdslige Embedsmænd. Kirkeordinansen synes nærmest at tænke sig Kapitlerne som halvt videnskabelige Institutioner, der skulde medvirke ved Uddannelsen af Sognepræsterne. Som et særligt Hverv blev det overdraget dem sammen med Stiftslensmændene at dømme i Ægteskabs-sager (de saakaldte Tamperretter). Anderledes gik det med Herreklostrene hvis Beboere fik Lov til at forlade dem, og som derfor, da de ikke passede ind i den nye Kirkeordning, efterhaanden opløstes. Enkelte bestod dog ret længe. Provstierne og Sognene bevarede, de første som Herredsprovstier, en Del smaa Sogne, der ikke kunde underholde en Præst, blev dog nedlagte og andre annekterede til større Sogne.

4. Med Hensyn til Besættelsen af de kirkelige Embeder opretholdt Recessen de bestaaende Patronatsrettigheder, dog saaledes at Kongen overtog de biskoppelige Patronater i Biskoppernes Sted. Ved alle Kirker, som havde Kongen til Patron, hvilket paa denne Maade blev langt de fleste, opgav han imidlertid sin i Patronatet liggende Beføjelse med Hensyn til Besættelsen til Fordel for Menighederne, der fik Ret til at vælge (kalde) Præsten, hvorefter den valgte overhørtes af Superintendententen og paa Kongens Vegne stadfæstedes af Lensmanden. Valget foretoges dog ikke af hele Menigheden, men af et Udvalg af den (i Købstæderne af Borgmestre og Raad), og indenfor disse Udvalg øvede de adelige Godsejere, hvor saadanne fandtes, selvfølgelig en afgørende Indflydelse, ligesom Menighedernes Valgfrihed ogsaa jævnlig anfægtedes fra andre Sider. Hvor Patronatet tidligere havde tilkommet en Adelsmand eller en kirkelig Institution, var det Patronen, som kaldte Præsten der ligesom ellers maatte overhøres, men ikke behøvede Stadfæstelse af Lensmanden. Kirkelige Patronater forekom efter Reformationen nærmest kun ved Kapitlerne, hvorimod Antallet af adelige Patronater stadig voksede ved, at Kongen uden eller mod Vederlag overdrog sine Patronatsrettigheder til Godsejerne, hvad da medførte, at Menighedernes

Valgret gik tabt. Den Slags Overdragelser skete i ret stor Udstrækning i Aarene nærmest før 1660, men Hovedparten af dem tilhører en senere Tid. Superintendenterne skulde efter Kirkeordinansen vælges af en vis Del af Stiftets Præsteskab med Stadfæstelsesret for Kongen, men denne Ordning blev langt fra altid respekteret.

5. Et af de Forhold, som Recessen især beskæftigede sig med, var Kirkeformuens Skæbne. Bispegodset og Bispetienden, der fra nu af kaldtes Kongetiende, blev inddraget under Kronen, Godset saaledes, at Kongen kunde anvende Indtægterne til sit og Rigets Bedste, Tienden med det Forbehold, at den skulde anvendes til Lønning af Embedsmænd i Kirken og Skolen. Kongen mente sig dog berettiget til at disponere frit over Kongetienderne, og mange af dem gik efterhaanden ved Overdragelse over i privat Eje, de fleste dog først efter 1660.

Kapitels- og Klostergodset blev som allerede berørt ikke inddraget ved selve Recessen, der opretholdt de paagældende Institutioner, men med Klostergodset gik det faktisk paa samme Maade som med Bispegodset. I Fortsættelse af hvad der allerede før Reformationen undertiden havde forekommet, blev det af Kongen bortforlenet som almindelige Godslen, blot med Forpligtelse til at sørge for Klosterfolkene, og efterhaanden som disse forsvandt, behandledes det som andet Krongods. Om Anvendelsen af Kapitlernes Indtægter er talt ovenfor.

Sognekirker og Præsteembeder var det ved Reformationen Meningen at opretholde som selvstændige Stiftelser med deres hidtidige Formue og Recessen bestemte, at ogsaa Kirketiende og Præstetiende skulde uddes som før og tilfalde Kirken og Præsterne. For Præsteembedernes Vedkommende forløb Udviklingen ogsaa i Overensstemmelse hermed. Derimod ansaa Kongen sig, ligesom tidligere Biskopper, for berettiget til at raade over Overskuddet af Kirkernes Indtægter udover hvad der medgik til deres Vedligeholdelse, og i Modsætning til Biskopperne ogsaa til Fremme af ikke-kirkelige Formaal. Af denne Beføjelse gjorde han allerede Brug under Syvaarskrigen, og herved banedes Vejen for det i senere Tid i stort Omfang stedfindende Bortsalg af Kirketiender med Forpligtelse til at vedligeholde Kirken, hvilket navnlig ofte var knyttet til Overdragelse af Patronatsret. Disse Bortsalg tilhører dog i Hovedsagen Tiden efter 1660. Desuden blev de Beføjelser med Hensyn til Bestyrelsen af Kirkeformuen og med Hensyn til visse Indtægter af den, som allerede tidligere som Regel havde været forbundet med Patronatet, forstaaede saaledes, at Patronen, naar han vedligeholdt Kirken, ikke skyldte nogen Regnskab for Bestyrelsen, hvad faktisk betød, at Overskuddet tilfaldt ham selv.

6. Forsaavidt Kirkegodset blev inddraget under Kronen, maatte dets Immunitet selvfølgelig falde bort, men for Kapitelsgodset skete der ingen Forandring med denne. I ekstraordinære Skatter maatte Gejstligheden nu deltage ligesom de andre Stænder, men den beskattedes til at begynde med sjældnere end disse, og ogsaa paa andre Omraader var der fra først af Tvivl om, hvorvidt dens tidligere Særstilling var faldet bort. I det hele var den dog nu underkastet den almindelige verdslige Lovgivning.

7. Gejstligheden udgjorde ogsaa efter Reformationen en særlig Stand der i Modsætning til tidligere blev repræsenteret paa Stændermøderne.

§ 11.

Købstæderne.   Borgerstanden.

1. Det, der i senere Tid rent faktisk adskilte en Købstad fra en Landsby var, at Købstaden havde en fast boende Befolkning, der væsentligt ernærede sig af Handel og Haandværk. Oprindeligt var denne Forskel vel mindre udpræget, idet adskillige Købstæder, hvis de ikke ligefrem havde udviklet sig af Landsbyer, dog havde optaget en Landsby i sig og derfor havde en fra denne stammende Bymark, medens andre, der fra først af manglede en saadan, havde faaet Jorder overladte af Kongen, men selv om Agerbrug som Følge heraf langt ned i Tiden spillede en ikke ringe Rolle som Næringsvej i Byerne, især i de mindre, beroede disses Trivsel dog aldeles overvejende paa Handelen og Haandværket, og Spørgsmaalet om Købstædernes Opstaaen hænger derfor paa det nøjeste sammen med de nævnte Næringsgrenes Udvikling til særegne Erhverv.

I den ældste Tid var det kun sjældent. Den almindelige Regel var at hver enkelt Husstand frembragte, hvad den selv behøvede, uden at Arbejdet var saa vidt specialiseret, at der kunde tales om egentlige Haandværksfag, og kun enkelte Virksomheder, der krævede en særlig faglig Dygtighed, dreves som selvstændige Erhverv, undertiden ved at vedkommende vandrede rundt og tilbød sin Tjeneste, hvor der var Brug for den, undertiden saaledes at Produktionen foregik paa de bestemte Steder, hvor Raamaterialerne forefandtes, medens Afsætningen skete ved, at Varerne af Producenten selv eller af Købmænd førtes om til Salg. Mere professionelle Købmænd forekom vel tidligt, men deres Virksomhed var sjældent knyttet til deres Hjemsted, idet de rejste med deres Varer fra det Sted, hvor de var opkøbte, til de Steder, hvor de skulde afsættes. Opholdet paa de enkelte Pladser strakte sig dog ofte over Maaneder og gentoges regelmæssigt fra Aar til Aar.

Da Naturaløkonomien til at begynde med var vidt udbredt og Fornødenhederne faa, kunde Handelen ikke have noget stort Omfang, og den koncentreredes derfor paa visse Tider af Aaret og paa visse bekvemt liggende Steder og fik saaledes i det væsentlige Karakteren af Markeds-handel. Hvilke Steder der fik Betydning som Markedspladser, beroede dels paa den ved Produktionsforhold og færdselsgeografiske Forhold bestemte Placering af Handelsvejene, dels for de paa den mere lokale Forsyning beregnede Markeder paa, at Stedet til Tider af andre Grunde søgtes af mange Mennesker eller passeredes af mange. Foruden Steder som Slesvig og Ribe, der laa ved den Hovedhandelsvej, som forbandt Vesteuropa med Østeuropa, var derfor de store Kultus- og Tingsteder, Vejknodepunkter, vigtige Overfartssteder, Steder, der gennem Fjorde eller Aaløb var i let Forbindelse med et større Opland, Steder, hvor der til visse Tider af Aaret fandt stort Fiskeri Sted, af Forholdene selv udpegede som egnede til Markedspladser. Ogsaa andre Forhold end en bekvem Beliggenhed for Handelen var dog af Betydning, saaledes den Beskyttelse, der paa Stedet ydedes Deltagerne i Markedet under Udøvelsen af deres Erhverv. Som tidligere omtalt var den fremmede Købmand i ældre Tid strengt taget retsløs, og selv den indfødte var ofte vanskeligt stillet, naar han drog ud paa Handelsfærd fjernt fra sin Hjemstavn og sin Slægt. Undertiden formindskedes Ulemperne herved vel derigennem, at Markederne holdtes ved Kultus- eller Tingsteder og nød godt af den til disse knyttede særlige Fred, eller ved at Deltagerne i Markedet tilsvor hinanden Fred for den Tid det varede, en Ordning, af hvilken man endnu i det

15. Aarh. finder Spor paa de store Markeder i Skaane. De nævnte Former af forhøjet Fred stod imidlertid ikke til Raadighed overalt, og hvor de manglede, havde man kun Kongens faktiske Beskyttelse at falde tilbage paa. Dette forklarer vistnok til Dels, at man helst samledes paa Steder hvor Kongen raadede og gennem sine Betjente kunde medvirke til Opretholdelse af Ro og Orden, men ved Siden heraf spillede det ogsaa en Rolle, at Kongen tidligt blev interesseret i Handelen, baade gennem den Adgang, den aabnede til at forsyne sig med fremmede Varer, og gennem de Indtægter, den i Form af Afgifter skaffede ham. Efterhaanden blev det derfor Reglen, at Markeder kun maatte holdes, hvor der var kongeligt Privilegium derpaa, men hvor tidligt denne Regel er trængt igennem her i Landet, kan ikke bestemt angives.

Paa Markedspladser, der var stærkt besøgte en større Del af Aaret, vilde der hurtigt aflejre sig en fastboende Befolkning. En længere Tids Ophold af Fremmede paa Stedet maatte afgive Basis for en Række Virksomheder, navnlig for forskellige Haandværk, og med den stigende Trang til Varer, som den enkelte ikke selv kunde frembringe, og Fremkomsten af en Overskudsproduktion af Landbrug og Fiskeri, hvormed disse Varer kunde betales, skabtes der ogsaa Forudsætninger for Eksistensen af en fastboende Handelsstand til Formidling af Omsætningen med Egnens Befolkning. Hertil kom, at mange Markedspladser laa i eller ved Landsbyer, med hvilke de før eller senere smeltede sammen, hvorved Landsbyens Beboere kom til at afgive et vigtigt Kontingent til Bybefolkningen, samt at Kirken i den ældste Tid naturligt søgte Bispesæder og Klostre anbragte paa de mest befolkede og besøgte Steder, og da navnlig i eller ved Handelspladser, til hvis videre Udvikling de saa mere eller mindre stærkt bidrog.

Paa denne Maade udvikledes en Del af de gamle Markeder til egentlige Købstæder. I senere Tid, da man havde et bestemt Komplex af købstadretlige Regler, hørte der til Oprettelsen af en Købstad en bestemt konstituerende Akt, men saaledes har Forholdet næppe kunnet være straks fra først af, inden der endnu var udformet et fast Købstadsbegreb. Om flere Købstæder fra Slutningen af Middelalderen og de nærmest følgende Aarhundreder vides det, at de er blevet til ifølge kongelige Magtbud, dog i Reglen paa Steder, hvor der forud var et vist Handelsliv, og det er ikke udelukket, at ogsaa en Del af de mange Købstæder, som opstod i Valdemarstiden, er belvet formeligt anlagte som Stæder. Derimod gælder det samme som allerede antydnet næppe om Byerne fra en endnu tidligere Tid. De ældste af de danske Købstæder er sandsynligvis Slesvig og Ribe, der allerede har haft en købstadslignende Karakter i det 8. Aarh.

11. Den danske Købstadsforfatning i Middelalderen var i sine tidligere Stadier bestemt ved det særlige Forhold, hvori Købstæderne stod til Kongen. Dette Forhold gav Kongen en Myndighed over dem, der rakte videre end den, han ellers udøvede over Befolkningen, og Udgangspunktet blev derfor en stærk Afhængighed af Kongemagten. Den senere Udvikling førte imidlertid med sig, at denne Afhængighed stadig blev mindre en Bevægelse, der først kulminerede ved Slutningen af Middelalderen, hvor Købstædernes Stilling, i bestemt Modsætning til det oprindelige Forhold var endog meget selvstændig, idet de kun var underkastet en svag Kontrol fra oven. Det er særlig denne Linie i Udviklingen, som skal belyses nærmere i det følgende. Forinden maa det dog fremhæves, at naar der her og nedenfor overalt kun tales om Kongen, er dette forsaavidt urigtigt, som der var Købstæder, der ikke havde ham, men en

Biskop eller Abbed eller en fyrstelig Lensmand til Herre. I ganske enkelte Tilfælde var dette Forhold maaske oprindeligt, men som oftest havde ogsaa disse Byer fra først af staaet under Kongen og var først senere gennem Overdragelse eller Bortforlening gaaet over til andre. Siden det 13. Aarh. var det utvivlsomt Kongens Opfattelse, at ingen uden han kunde oprette en ny Købstad.

Det særlige Afhængighedsforhold hvori Købstæderne stod til Kongemagten, beroede for det første paa, at Kongen oprindeligt, i hvert Fald som Regel, ejede den Grund, paa hvilken de var opstaaet, eller dog en større eller mindre Del af Grunden. Dette fremgaar allerede af, at den i Kong Valdemars Jordebog indeholdte Fortegnelse over Krongodset nævner en lang Række Købstæder, deriblandt næsten alle de ældste, samt af en Række spredte Oplysninger om forskellige andre Købstæder, hvoraf ses, at ogsaa de er opstaaet paa Steder, hvor Kronen eller Kongefamilien ejede Gods, men i samme Retning peger endvidere visse af de Afgifter, som Borgerne i Middelalderen maatte svare Kongen, saaledes navnlig den meget udbredte Afgift, der kaldtes Midsommergæld eller i Jylland Arnegæld, og som i den ældste Kilde, der nævner den (fra 1085), omtales som "en Pengeydelse, der gives af Byggegrundene." Undtagelsesvis kan man ogsaa finde Beboere af visse Byer betegnede som Kongens Fæstere, ligesom man ved de efter Reformationen stedfindende Nedlæggelser af Købstæder kan se Kongen behandle Jorden som sin Ejendom. I Reglen gjorde han dog ikke dette. Bortset fra de nævnte Afgifter var Forholdet tværtimod i senere Tid det, at Jorden betragtedes som tilhørende Borgerne og undergivet deres Raadighed, og det er vel heller ikke udelukket, at de mange Steder fra først af har faaet den overladt med arvelig og afhændelig Ret.

Det var imidlertid ikke blot Kongens Ret med Hensyn til Købstæderne, der begrundede deres oprindelige Afhængighed af ham. Af væsentlig Betydning var det ogsaa, at Trivselen af de særlige Købstadserhverv i lange Tider i saa høj Grad var afhængig af hans Beskyttelse. Som det var Reglen i Middelalderen, blev Kongens Beskyttelse imidlertid ikke ydet gratis. Den maatte købes med Erlæggelse af Afgifter og med Afhængighed. I særlig Grad henviste til den var naturligvis de fremmede Købmænd, som, forsaavidt de var Udlændinge, var helt retsløse og endnu i Midten af det 12. Aarh. i Slesvig behøvede Kongens Fredstilsagn for at kunne indfind sig i Byen (Afgifter som Forban og Told i dennes ældste Form som Personafgift er rimeligvis Affødninger af den de fremmede ydede Beskyttelse), men ogsaa for den fastboende Befolkning var Kongens Værn af Betydning og har kunnet give Anledning til Afhængighedsforhold og Afgifter af forskellig Art. Hvorledes den nævnte Befolknings Forhold til Kongen oprindeligt var, er det dog paa Grund af Kildernes Tilstand umuligt at komme til Bunds i. Der er ingen Hjemmel til i Almindelighed at anse den for ufri, og visse af de paahvilende Afgifter og Pligter behøver heller ikke at have en saadan Ufrihed eller blot noget personligt Afhængighedsforhold til Forudsætning, idet de kan være Rester af de offentligtretlige Byrder, der fra en ret tidlig Tid havde paahvilet Folket som Helhed. Der forekommer imidlertid ogsaa Ydelser, der ikke kan have denne Oprindelse, men maa opfattes som Vederlag for Beskyttelse eller som Udtryk for Afhængighed. I visse Købstæder maatte saaledes Udøverne af forskellige Haandværksfag fra gammel Tid svare særlige Afgifter til Kongen, der var aarligt tilbagevendende og ikke paahvilede de øvrige Beboere, de hvilede snart paa Faget som Helhed, snart paa de enkelte Haandværkere. Andre Steder udredede alle Borgerne en aarlig Afgift til Gengæld for, at Kongen gennem sin Embedsmand paatog sig at holde Tyve i Forvaring indtil deres Domsfældelse, og endelig maa nævnes det

saakaldte Arvekøb eller i Slesvig Lagkøb, der vel er den mest betegnende af alle disse Udgifter. Udredelsen af Arvekøbet, der ikke blot paa hvilede de fremmede, men ogsaa Byens Borgere (dog ikke de ugifte og helle: ikke Kvinder, hvad vel snarest hænger sammen med en ældre Tids privatretlige Regler), var en Betingelse for, at den paagældendes Formue efter hans Død kunde falde i Arv til hans Slægt, idet den ellers kunde indtages af Kongen, og den synes ikke godt at kunne forklares paa anden Maade end som et Minde om et oprindeligt meget vidtgaaende Afhængighedsforhold til denne. Den omtales kun i Byretterne for Jylland, men synes dog enkelte Steder opfattet som en almindelig forekommende Afgift. Siden det 14. Aarh. forsvandt den efterhaanden.

111. Det var de ovenfor omtalte Forhold - Kongens Ejendomsret til Købstædernes Jord, og den ved Trangen til hans Beskyttelse fremkaldte Afhængighed for Boerne - som skabte Muligheden for, at hans Myndighed i Købstæderne kunde blive videregaaende end andetssteds. Den særlige Stilling, han indtog til disse, viste sig nu for det første i, at det var ham, der selvstændigt raadede for den specielle Købstadslovgivning, skønt han ellers ikke til at begynde med var i Besiddelse af Lovgivningsmagt. Herom henvises til Udsigt 1., 112 fg. Men dernæst raadede Kongen ogsaa oprindeligt gennem sine Embedsmænd for de væsentligste Sider af Købstædernes Forvaltning. Saa langt tilbage som Efterretningerne om de danske Købstæder gaar, var der i hver enkelt By en kongelig Embedsmand som Udøver af Øvrighedsmyndigheden. Maaske var han fra først af ikke altid en særlig Købstadsembedsmand, idet han med Varetagelser af Kongens Interesser i Byen kunde forbinde Styrelsen af et større eller mindre omliggende Distrikt. Det almindelige Forhold blev dog tidlig det, at Kongen repræsenteredes af Embedsmænd af samme Art som dem, der varetog hans Interesser i Herrederne, og som ogsaa kaldtes med de samme Navne som disse, altsaa fra først af Bryder (vilici), senere Ombudsmænd (exactores) og tilsidst, siden 2den Halvdel af det 13. Aarh., Fogder (advocati), for at skelne Købstædernes Fogder fra de mange andre Fogder blev dog fra c. 1400 af den udvidede Form Byfoged almindelig. Som Regel havde vedkommende Embedsmand kun Købstaden under sig, men det forekom dog ogsaa, at Embedet var forenet med Stillingen som Ombudsmand, Høvedsmand eller Lensmand paa et ved denne liggende Slot, fra hvilket ogsaa de nærmeste Herreder styredes. I saa Fald beskikkede den adelige Slotshøvedsmand dog altid en Stedfortræder, der kaldtes for Foged eller Byfoged, til at besørge den daglige Forvaltning i Købstaden, hvad iøvrigt ogsaa kunde finde Sted, naar den egentlige Foged var en adelig eller gejstlig Herre, til hvem Kongen havde pantsat Byen, et i Slutningen af Middelalderen ikke sjældent forekommende Forhold.

Om den kongelige Embedsmands Opgaver og Beføjelser haves fra den ældre Tid kun faa Oplysninger, men det kan næppe betvivles, at han da har udøvet Øvrighedsmyndigheden paa alle Omraader og desuden været den, der oppebar, hvad Borgerne havde at svare til Kongen. Hvorledes hans Forhold til Retsplejen har været, er derimod mere tvivlsomt. Hvis der inden Bytingets Opstaaen i de af Markedspladser fremvoksede Købstæder har eksisteret en til Markedshandelen knyttet Jurisdiktion, maa denne vel snarest tænkes udøvet af Repræsentanten for Kongemagten. Efter at Bytinget var opstaaet, er det endvidere utænkeligt, at Fogden fra først af har ført Forsædet paa dette, hvorfor taler, at der i visse Byretter nævnes en Dommer eller judex i Enkelttal. Som oftest nævner Byretterne fra det 13. Aarh. og 14. Aarh. dog kun Borgerne (og Raadet) som dømmende, og det er ogsaa indtil henimod 1400 i Reglen kun dem, der

optræder som Udstedere af Bytingsvidner.

Hvor betydningsfuld den kongelige Embedsmands Stilling end fra først af var, fandtes der dog allerede paa et tidligt Tidspunkt ogsaa i Købstæderne Organer for Borgerne. Det vigtigste af disse var Bytinget der selv i de ældste Byretter forudsattes som en bestaaende og velkendt Institution, men om hvis Alder det iøvrigt er umuligt at sige noget sikkert. I Skaanske Birkeret forekommer et enkelt Sted ved Siden af Ting Ordet mot (Møde), der uden Tvivl er ældre og kunde tænkes at stamme fra en Tid, da Byen endnu ikke havde noget eget Ting, svarende til Herredstinget paa Landet, men hvor Sammenkomster af Borgerne for andre Formaaals Skyld end Retsplejen ikke var ukendte. Oprettelsen af Bytinget, der var ensbetydende med Byens Udskillelse som en selvstændig Jurisdiktion fra det omliggende Herred, stod sikkert i Forbindelse med, at Byens Grund tilhørte Kongen. Købstæderne henførtes i ældre Tid til Birkerne, ligesom Birk og Birkeret kunde anvendes om Købstadsretten, og Birkerne paa Landet stod altid paa Grund, der tilhørte den kirkeberettigede. Omkring Midten af Middelalderen var Bytinget, der var en Forsamling af Bymændene, ligesom Herredstinget var en Forsamling af Herredsmændene. Byens almindelige Domstol, ved hvilken Borgerne skulde søges i alle Slags Sager, endog i de store Straffesager, der paa Landet maatte indbringes for Landstinget, og som ovenfor nævnt var det vistnok straks fra først af Borgerne, som selv traf Afgørelserne paa Ting, selv om Kongens Repræsentant maaske paa Steder førte Forsædet. At Bytinget foruden som Domstol ogsaa har spillet en Rolle som et Sted, hvor Borgerne kunde forhandle om andre dem interesserede Fællesanliggender, er meget sandsynligt, selv om de ældre Kilder ikke oplyser noget derom, men den Slags Forhandlinger har vel næppe saaledes som Retsplejen været bundet til bestemt Tid og Sted, og rimeligvis har Sammenkomsterne af denne Grund ikke altid fremtraadt som egentlige Tingforsamlinger

Et andet fra ældre Tid stammende Organ for Borgerskabet var Older-mændene (seniores eller senatores), der i hvert Fald har eksisteret i en Række jyske Byer, medens det er tvivlsomt, om de ogsaa har været almindeligt udbredte andre Steder, og hvis det har været Tilfældet, om de har været betegnede med samme Navn som i Jylland. Da de oftere nævnes ved Siden af Raadmændene, er det klart, at de ikke kan opfattes som Forløbere for disse, og at Raadets Opstaaen ikke uden videre medførte, at de forsvandt, men iøvrigt ved man ikke meget mere om dem end selve Navnet. Snarest har de vel haft at gøre med Bestyrelsen af Købstadens økonomiske Fællesanliggender eller, for at bruge et moderne Udtryk, med de kommunale Anliggender, derunder i første Linie det med Hensyn til Bymarken bestaaende Jordfællesskab. Efter Raadets Opstaaen maa deres Funktioner før eller senere være overtaget af dette, dog er det muligt, at de enkelte Steder er blevet fortsatte i den senere Tids Markmænd, der lejlighedsvis ogsaa kan findes betegnede som Oldermænd, maaske ogsaa i Købstadsforfatningen, som indtraadte i Løbet af Middelalderen, var uden Sammenligning Indførelsen af Raadet, som efterhaanden skulde indtage den centrale Plads i Bestyrelsen og flytte Tyngdepunktet i denne fra Kongemagten til Borgerskabet. Indførelsen af denne nye Institution fandt Sted i det 13. Aarh., de fleste Steder vel først henimod Slutningen af dette (den nævnes tidligst i Ribe 1252) og skyldes uden Tvivl Paa-virkning fra Tyskland, men iøvrigt vides intet om, hvorledes den er foregaaet, eller hvad Formaalet med den fra først af har været. Man har formodet, at Meningen med den navnlig var at skabe en Korporation, overfor hvem Retshandler til enhver Tid kunde indgaaes, saaledes at

Beviset for dem sikredes (man havde dog til samme Brug Bytinget, der imidlertid kun holdtes med Mellemlum), men selv om det nævnte Forhold maatte have spillet ind, hvad enkelte Kildesteder kan tyde paa, er det dog, naar henses til den Betydning, Raadet hurtigt fik paa mange Omraader, mindre sandsynligt, at det har været Hovedformaalen. Mere rimeligt vilde det være, om Hensigten med Raadet havde været at skaffe Borgerne Andel i Udøvelsen af Øvrighedsmyndigheden, der hidtil alene havde været hos Fogden, men i saa Fald skulde man vente at finde Privilegier, ved hvilke Kongen udtrykkeligt sanktionerede Oprettelsen af et Raad, men saadanne Privilegier mangler ganske, og man har meget mere Indtryk af, at Raadet er indført af Borgerne paa egen Haand.

Medlemmerne af Raadet kaldtes for Raadmænd (consules). Deres Antal synes oprindeligt ofte at have været 12, af hvilke dog paa Steder kun 8 samtidig var i Funktion, idet der ved det aarlige Nyvalg udtraadte 4, der saa i Reglen indtraadte igen det følgende Aar. Om hvem der valgte Raadet vides fra den første Tid kun meget lidt, men Sandsynligheden taler for, at det til at begynde med i Almindelighed har været Borgerne, eller at disse i hvert Fald har medvirket ved Udvalgelsen, selv om Undtagelser herfra forekom. Allerede Flensborg Byrets danske Text (fra c. 1300) lægger imidlertid Raadmandsvalget i Hænderne paa Oldermænd for Knudsgildet i Forbindelse med de ypperste Raadmænd (forsaavidt Oldermænd angaar, er Reglen uden Sidestykke), og i de følgende to Aarhundreder trænger Raadets Selvsupplering næsten allevegne igennem, hvad atter havde til Følge, at Stillingerne blev livsvarige og Antallet af Raadmænd mere vekslende, idet ikke alle Pladser altid blev besatte. Hvorledes det oprindeligt har forholdt sig med Formandsskabet oplyser Kilderne intet om. Først fra henimod Midten af det 14. Aarh. har man sikre Vidnesbyrd om Eksistensen af Borgmestre (proconsules), hvorefter den gængse danske Betegnelse for Institutionen bliver Borgmestre og Raad. Borgmestrene, der ligesom Raadet overhovedet beroede paa et Laan fra Tyskland, var vistnok ikke en til Raadet føjet ny Myndighed, men fremkommet ved en Udskillelse indenfor dette, og det er derfor meget muligt, at Stillingerne i Realiteten er ældre, end det fremgaar af Kilderne. Antallet af Borgmestre var undertiden kun en, men det sædvanlige Antal var to, og rent undtagelsesvis forekommer fire Borgmestre. Valget af dem foretoges vistnok altid blandt Raadmændene, men det ser ud, som om det menige Borgerskab her gennemgaaende bevarede større Indflydelse paa Valget end ved Raadmandsvalgene. Siden Midten af det 15. Aarh. plejede Kongen at forbeholde sig Ret til at indsætte og afsætte Borgmestre, men dette betød dog vistnok i Praksis kun, at han stadfæstede Valget af dem.

Borgmestre og Raadmænd tilhørte som Regel Byens Overklasse, først og fremmest de mere velstaaende Købmandsslægter, men undertiden ogsaa de adelige Familier, som havde slaaet sig ned i Byerne, og som i Reglen ikke i Middelalderen skilte sig skarpt ud fra Borgerne i social Henseende. Privilegierne for de sjællandske Købstæder af 1422 forbød endog udtrykkeligt Haandværkerne at have Sæde i Raadet, hvad vel hænger sammen med den Kontrol, som dette skulde føre med Lavene, og denne Regel ansaas senere for almindeligt gældende.

De ældre Byretter og Privilegier, som kender Raadet, giver ikke noget udtømmende Billede af dets Funktioner, men kun en Række spredte Bidrag til delvis Belysning af dem. Uanset hvad Hensigten med Oprettelsen

af Raadet har været, er det imidlertid klart, at det meget hurtigt kom til at betyde en væsentlig Indskrænkning af Fogdens Magtstilling. Udøvelsen af Øvrighedsmyndigheden var ikke længere hos Fogden alene, i de fleste Tilfælde maatte han dele den med Raadet eller finde sig i en Kontrol fra dets Side og efterhaanden fortrængte Raadet ham paa mange Omraader helt. Hvor de fungerede sammen, var det dog i Begyndelsen næsten altid saaledes, at Fogden nævntes først, og han er vel derfor foreløbig blevet ansat for fornemmere end Raadmændene, men inden længe vendes Forholdet om, og det bliver nu ubetinget Raadet, som indtager første Plads, og som i første Linie anses for Købstadens Øvrighed. Siden Begyndelsen af det 15. Aarh. fik Raadet endog i mange Byer Ret til at vælge Fogden, omend som Regel med Forbehold af en Stadfæstelsesret for Kongen, og hvor denne Ordning gennemførtes, sank Fogden i Virkeligheden ned til at blive en halvvejs kommunal Embedsmand. Af stor Betydning for Fogdens Stilling blev det vistnok ogsaa, at han fra omtrent samme Tidspunkt mistede Skatteoppebørselen. Skatterne var indtil c. 1400 hovedsagelig kongelige Skatter, som Fogden oppebar hos de enkelte Borgere. Fra nævnte Tidspunkt af blev der imidlertid paalagt Byen som saadan en Skat til Kongen, den saakaldte Byskat, der udrededes af Byens Kasse med et uforanderligt aarligt Beløb, og det blev nu Raadets Sag at sørge for Erlæggelsen og for Tilvejebringelse af de dertil nødvendige Midler, i hvilken Anledning det regelmæssigt maatte paaligne Borgerne kommunal Skat, som det oppebar gennem sine Medlemmer, der kaldtes Kæmner. Tilbage af Fogdens hidtidige Oppebørselsvirksomhed blev herefter i det væsentlige kun Oppebørselen af Sagefaldet eller rettere af den Del af dette, som tilfaldt Kongen, thi ogsaa Byen havde i senere Tid Andel deri. Grænsen mellem Raadets og Fogdens Opgaver indenfor Forvaltningen var iøvrigt ved Udgangen af Middelalderen alt andet end klar. Foruden at Raadet som Oldermændenes Afløsere varetog de rent kommunale Forretninger, udøvede det ogsaa i vid Udstrækning Politimyndighed.

For Udøvelsen af den dømmende Myndighed fik Oprettelsen af Raadet for det første Betydning derved, at det paa Bytinget mere og mere fortrængte det menige Borgerskab, der dog indtil c. 1400 som Regel nævnes ved Siden af det i Bytingsvidnerne og ogsaa senerehen lejlighedsvis omtales som Medudøver af Domsmagten. Hvor Fogden fra ældre Tid af var Formand for Bytinget eller efterhaanden blev det, hvad i hvert Fald var det almindelige siden det 15. Aarh., kom den dømmende Myndighed paa Tinget altsaa indtil videre til at ligge hos Fogden og Raad i Forening, men desuden blev det en Følge af Raadets Oprettelse, at der ved Siden af Bytinget dannede sig en ny Domstol, for hvilken de middelalderlige Kilder ikke kender noget særligt Navn, men som i senere Tid kaldtes for Raadstueretten. Denne Ret beklædtes af Raadet, og det var vistnok i Middelalderen en Undtagelse, at ogsaa Fogden havde Sæde i den. Dens Kompetence fremgaar ikke klart af Kilderne, og skarpt afgrænset var dens Myndighed næppe. Støttet til særlige kongelige Tilsagn derom eller blot til en Fortolkning af de hyppigt forekommende Bestemmelser, hvorefter Borgerne skulde søges til Bytinget og ikke maatte stævnes ud af Byen, hævdede mange Købstæder vistnok allerede i Middelalderen at være i Besiddelse af den saakaldte Landstingsret, d. v. s. Retten til ikke at staa under Landstinget, men ved Appel fra Byen at kunne springe dette over, og hvor dette var Tilfældet, fik Raadstueretten ofte ved Siden af at være Domstol i første Instans den Opgave at paakende Bytingets Domme som Appelinstant, hvorved den altsaa forsaa vidt erstattede Landstinget. Denne Ordning var meget udbredt i det 16. Aarh., og

der er Spor af den tidligere.

Af Omtalen af Raadets Stilling paa Bytinget vil det ses, at den Befæstelse af dets Magt, som efterhaanden fandt Sted, ikke blot skete paa Bekostning af Fogden, men ogsaa i høj Grad gik ud over Borgerne, hvad selvfølgelig understregedes ved de tidligere omtalte Regler om Raadets S sammensætning og Selvsuppleringsret. Ved Slutningen af Middelalderen var det menige Borgerskabs Indflydelse paa Bystyrelsen sikkert temmelig ringe, sandsynligvis ringere, end den havde været for et Par Aarhundreder tidligere, og Resultatet af Udviklingen var saaledes mere blevet en vidtgaaende Selvstændighed for Købstaden som saadan end et virkeligt Selvstyre for Borgerskabet i dets Helhed. Helt ophørt var Borgernes Deltagelse i Styrelsen dog ingenlunde. Borgerskabet (eller Menigheden, som det i Reglen kaldtes) var saaledes ofte med ved Udøvelsen af Byens Autonomi, og ogsaa ved andre Lejligheder fandt Raadet det undertiden hensigtsmæssigt at søge dets Tilslutning, hvilken da enten gaves paa Tinget eller et almindeligt Borgermøde eller gennem et særligt større Udvalg. Den sidste Ordning, der senere skulde faa saa stor Betydning, var dog vistnok før Aar 1500 kun i sin Vorden, og navnlig var Raadets Forvaltning af Byens Finanser endnu ved denne Tid saa temmelig ukontrolleret, selv om det vel egentlig var dets Pligt at gøre regelmæssigt Regnskab for den. Der synes da ogsaa ofte at have hersket en vis Misstemning mod Raadet, der vist ikke mindst var rettet mod dets Foretagelse af Skatteligningen, og i enkelte større Byer vides denne Misstemning endog at have ført til alvorlige indre Stridigheder, der foruden om det nævnte og andre beslægtede Spørgsmaal ogsaa drejede sig om Raadets S sammensætning, paa hvilken Borgerne krævede Indflydelse.

IV. Det 16. Aarh. indleder en ny Periode i Købstadsforfatningens Historie. Borgerskabet var som lige nævnt utilfreds med den bestaaende Ordning, og Raadets Enevælde vakte vistnok ogsaa Betænkelse hos Regeringen, hvis Aarvaagenhed overfor Byerne sikkert er blevet skærpet ved Begivenhederne efter Kristiern 11's Fordrivelse under Grevefejden, hvor navnlig København og Malmø havde tilladt sig at gribe ind i Landets almindelige Politik. Disse Forhold medførte efterhaanden visse Forandringer i Købstadernes Forfatning, der dels ytrede sig som en skarpere Kontrol fra oven, dels som en virksommere Deltagelse i Styrelsen fra Borgernes egen Side. Om nogen pludselig Omvæltning var der ikke Tale. Det ny udviklede sig ganske jævnt gennem Praksis, og den eneste herhen hørende Lov af Betydning fra Tiden før 1660, nemlig Frdn. 7 April 1619, tog langtfra Sigte paa en almindelig Reform.

Hvad Forholdet til Regeringen angaar, ændredes det for det første ved, at Raadet i stigende Grad blev en kongelig Embedsmyndighed. Allerede i Slutningen af Middelalderen havde Kongen forbeholdt sig Ret til at stadfæste Borgemestervalgene, og for deres Vedkommende bestod det ny derfor i, at Raadets og Borgernes Deltagelse i dem fra ca. 1600 efterhaanden faldt bort. Borgemestrene, der vedblivende som Regel toges blandt Raadet blev nu ligefrem udnævnte af Kongen eller paa hans Vegne af vedkommende Lensmand, Frdn. 1619 forsøgte vel en anden Ordning, men denne trængte ikke igennem, Raadet beholdt derimod forcløbig sin Selvsuppleringsret. Men ligesom Regeringen allerede i det 16. Aarh. undertiden tillod sig at afsætte Raadmænd, saaledes blev det ved Frdn. 1619 foreskrevet, at Lensmanden altid skulde være nærværende ved Raadmandsvalget, ja Raadets Deltager i Valget forudsattes endog nærmest at være en Undtagelse. I Tiden før 1660 gled Udnævnelsesretten derfor mere og mere over til Lensmanden eller efter Omstændighederne til Kongen selv. Paa samme Maade

som med Raadet gik det med Byfogden. Ogsaa han blev nu overalt ansat af Kongen eller Lensmanden, idet Raadet igen mistede sin Udnævnelsesret.

En anden vigtig Forandring bestod deri, at Købstæderne blev underordnede de almindelige Lensmænd som Overøvrigheder. De i Slutningen af Middelalderen saa hyppige Pantsættelser af Købstæder hørte vel op, men i Stedet for udgik der først i 1547 og senere i 1561 en almindelig Befaling til alle Lensmænd om at have de Købstæder, der laa i deres Len, i Forsvar. Herved tilsigtedes ikke nogen egentlig Bortforlening, thi Indtægterne af Købstæderne opkrævedes ikke gennem Lensmændene, men indgik stadig direkte fra Byen i Kongens Kasse. Hensigten var derimod at skabe en Overinstans, som var nærmere ved Byen, end Kongen i Almindelighed kunde være, og som derfor bedre end han var i Stand til at gribe ind, naar Anledning gaves, særlig hvor Forholdet mellem Raad og Borgerkab var mindre godt. En almindelig Kontrol med Byens Styrelse i det enkelte var det derimod næppe Meningen, at Lensmanden skulde øve, og om en saadan blev der i hvert Fald foreløbig ikke Tale. Først Frdn 1619 paalægger Lensmanden at føre et regelmæssigt Tilsyn med Skatteligning og Regnskabsaflæggelse, men da disse Bestemmelser næppe blev gennemførte ret mange Steder, havde hans Deltagelse i Bystyrelsen - bortset fra Udnævnelsen af Borgemestre og Raadmænd - endnu i Tiden nærmest før 1660 en ret tilfældig Karakter. Teoretisk set var han dog Byøvrighedens foresatte, der kunde skride ind, naar han vilde, og de kongelige Befalinger til Købstæderne blev da ogsaa som Regel tilstillede dem gennem ham. Denne sidstnævnte Praksis og et dermed sammenhængende Forbud mod at indsende Ansøgninger direkte til Regeringen vakte i Kristian IV.s senere Aar en ret udbredt Misfornøjelse indenfor Borgerstanden.

Jævnside med den Udvikling, der gjorde Borgemestre og Raad til kongelige Embedsmænd, gik imidlertid som ovenfor nævnt en anden, der gav Borgerne Andel i Bystyrelsen. En vis Betydning i saa Henseende havde det allerede, at Kaase- og Regnskabsvæsenet siden Begyndelsen af det 16. Aarh. overgik fra Raadet til en eller to blandt Borgerne udtagne Kæmner. Denne Ordning udformedes nærmere ved Frdn. 1619, der gav Regler om Regnskabsaflæggelsen og Regnskaberne's Revision. Langt vigtigere end dette var det dog, at det i stigende Grad blev almindeligt at sammenkalde Borgerne til saakaldte Raadstuemøder eller Almestævner, naar vigtige Sager forelaa til Afgørelse, f. Eks. Udstedelse af Vedtægter eller Udfærdigelse af Fuldmagter til Kongchyldning eller andre lignende Anliggende. Praksis var dog i saa Henseende meget forskellig i de forskellige Købstæder. Undertiden nøjedes Raadet med at forhandle med de fornemste Borgere, og stadig mere almindeligt blev det ved visse Lejligheder at lade et Udvalg af Borgere, et Slags Borgerrepræsentation, træde i Stedet for det samlede Borgerkab eller dog at lade det underkaste Sagerne en forberedende Behandling inden deres Forelæggelse paa et Borgermøde. Antallet af Medlemmer i disse Udvalg var meget vekslende, men hyppigt forekommer Tallet 24, hvorfor man ofte kalder Institutionen for "de 24 Mænd". De blev ganske vist hyppigst udnævnte af Raadet selv, men havde alligevel en ikke ringe Betydning. Fr. 1619, der ikke omtalte Udvalgene, gav derimod Borgerne Adgang til gennem saakaldte Taxereborgere at deltage i Skatteligningen.

Kompetencefordelingen mellem Raad og Foged var indenfor Forvaltningen stadig meget ubestemt. Derimod fastsattes det i 1636 med Hensyn til Retsplejen, at Byfogden alene skulde beklæde Bytinget og Raadet Raadstueretten, og at Byfogden ikke tillige maatte være Raadmand, hvad tidligere godt kunde være Tilfældet. Siden Slutningen af det 16. Aarh.

mistede de fleste Købstæder deres Landstingsret, og hvor dette var Tilfældet, blev Raadstueretten udelukkende en med Bytinget konkurrerende Underinstans, hvis Kompetence dog var højst uklar.

V. Hvad der foruden den øjendommelige Forfatning og den særlige Ordning af Retshaandhævelsen adskilte Købstaden fra en Landsby, var i første Linie dens Egenskab af Handelsplads. I ældre Tid var det nærmest faktiske Forhold, som bevirkede, at Handelen kun kunde trives i Købstæderne. I og for sig herskede der fuldstændig Næringsfrihed overalt og for alle. Allerede tidligere indtraadte der dog en vis Forandring heri, idet Kongen paa Grund af de Afgifter, som efterhaanden paalagdes Omsætningen, fik Interesse i, at denne koncentreredes paa bestemte Steder, men noget absolut Brud med den ældre Ordning fremkaldtes endnu ikke herved. De nævnte Afgifter ramte ikke alle Former for Omsætning og Kongens fiskale Interesser fyldestgjordes derfor i det væsentlige ved, at hans Samtykke krævedes til Oprettelsen af ny Markeder og Torve, samt ved Forbud mod Ind- og Udførsel af toldpligtige Varer andetsteds end i Byerne, og hvor der ellers fandtes Embedsmænd til at opkræve Tolden. Langt vigtigere var det derfor, at der i den sidste Halvdel af Middelalderen efterhaanden udviklede sig et System af Retsregler, som af handelspolitiske Grunde søgte at samle hele Omsætningen i Byerne og at sikre Borgerne Fortjenesten ved den. De hertil sigtende Bestræbelser har ikke sat Spor i alle de ældre Byretter, men af spredte Bestemmelser fremgaar det dog, at de allerede i det 13. Aarh. var ved at gøre sig gældende. En fuldstændig Sejr vinder de først i Lovgivningen fra det 15. Aarh. og det er ogsaa først fra denne Tid af, at de specielle Forskrifter for enkelte Købstæder efterhaanden afløses af mere almindelige Lovbestemmelser.

Da Handelen mellem de forskellige Pladser i ældre Tid kun kunde komme i Stand ved, at Købmændene fra den ene Plads selv indfandt sig med deres Varer paa den anden, var den første Opgave, som stilledes Lovgivningen, at afgrænse disse fremmede Købmænds (Gæsters) Handelsberettigelse i Forhold til Borgernes, og hertil sigter da ogsaa de ældste herhen hørende Bestemmelser, som særlig angaar Torvehandelen. Da Udviklingen kort efter 1400 var ført til Ende, var det Reglen, at Gæster kun maatte handle med Byens egne næringsdrivende Borgere, hvem Mellemlandlerfortjenesten paa denne Maade forbeholdtes. En vigtig Undtagelse herfra gjaldt dog med Hensyn til Markederne, under hvilke der herskede almindelig Handelsfrihed.

De nævnte Lovbestemmelser gjaldt alene selve Købstæderne, men siden sidste Halvdel af det 14. Aarh. begyndte man ogsaa at fribe ind overfor Landhandelen, og det blev nu en Opgave for Lovgivningen at beskytte Købstæderne mod den fra Landet truende Konkurrence. I dette Øjemed blev det for det første bestemt, at Gæster ikke maatte begive sig ud paa Landet for at købslaa med Befolkningen, og saaledes unddrage Borgerne den dem regelmæssig tilfaldende Handel; en Regel, hvorfra der dog ligeledes gjordes Undtagelse, hvor der var Ret til Afholdelse af Marked, saalænge dette varede. Og senere, vistnok første Gang i Privilegierne for de sjællandske Købstæder af 1422, kom hertil et Forbud mod alt Landkøb og Forprang, hvori laa, at Landboerne heller ikke selv maatte drive Handel paa Landet. Ingen af disse Regler gjaldt dog i senere Tid for Adelen.

Hvad Haandværket angaar, var det ikke saa udsat for Konkurrence udenfra, Dog kan der ingen Tvivl være om, at de Bestemmelser, som sigtede til at forbeholde Borgerne Torvehandelen, ogsaa kom Haandværkerne

tilgode, og dette siges da ogsaa flere Steder udtrykkeligt. I hvert Fald siden det 15. Aarh. stod det dernæst fast, at ingen maatte udøve Haandværk eller afsætte Haandværksfrembringelser i Byerne uden disses egne Borgere, men herfra gjaldt der ganske vist en Undtagelse i Markedstiden. Et almindeligt Paabud om, at Haandværkere ikke maatte drive deres Næring uden i Byerne, udgik først efter Reformationen ved Reccessen af 1537, hvis Regel vedblev at danne Normen i den følgende Tid. Visse Haandværk fik dog Lov til at bestaa paa Landet, men iøvrigt var Reglen ganske almindelig og gjaldt ikke blot Købstædernes nærmeste Omegn.

VI. I Forbindelse med Købstædernes Historie skal endnu omtales en Institution, som vel ikke var helt særegen for dem, men dog spillede en langt større Rolle i Byerne end paa Landet, nemlig Gilderne. Ordet Gilde (gild, convivium) er afledet af Gæld og beryder egentlig Betaling, Afgift (jfr. Landgilde), dernæst et Drikkelag, oprindeligt et saadant hvortil hver af Deltagerne ydede sit Bidrag, endelig en Forening, der afholder saadanne Drikkelag. Den sidstnævnte Betydning, der først kan paavises i Slutningen af det 13. Aarh., beror vistnok paa Laan fra Udlandet. Som nedenfor nævnt havde man i ældre Tid andre danske Betegnelser for Begrebet.

De middelalderlige Gilder har utvivlsomt Forbindelse med den hedenske Tids Offergilder, der holdtes til Ære for Guderne og samlede Beboerne fra det Omraade, som søgte vedkommende Helligdom. Afholdelsen af disse Gilder, der vistnok kaldtes for Hvirvinger (Ordet, der betyder Rundkreds, faar i senere Dansk Formen Hvirring), maa uden Tvivl have affødt en vis Organisation og et vist Foreningsliv, der i og for sig godt kan have omfattet andre Interesser end de rent religiøse og selskabelige. Efter Kristendommens Indførelse er de paagældende Sammenlutninger sikkert ikke altid forsvundne, men har faaet Lov til at bestaa i en efter Forholdene lempet kristen Skikkelse, og de er rimeligvis i visse Tilfælde blevet direkte fortsatte i senere Gilder, hvorfor taler, at der kendes enkelte saadanne, der bærer Navnet Hvirring.

De danske Gilder, som møder os i Kilderne fra det 12. og 13. Aarh. kan imidlertid næppe i Almindelighed være opstaaede paa denne Maade. De er for det første i udpræget Grad knyttede til Købstæderne (der haves en enkelt Gildeskraa for et Sted paa Landet, der dog rimeligvis har været en Handelsplads), og det ser endvidere ud, som om de til at begynde med særlig har været sammenslutninger af dem, der var fremmede paa Stedet. Slesvig Byret stiller saaledes ganske tydeligt Borgere i Modsætning til Gildebrødre, men synes dog allerede at forudsætte, at Fruidgilderne i sit Værn kunde ogsaa tænkes at hænge sammen med, at de for en stor Del var Fremmede. Men dernæst var Gilderne i deres senere Form Broderskaber til gensidig Hjælp og Understøttelse, hvad de hedenske Offergilder ikke kan antages at have været. Medlemmerne, der var knyttede til hinanden ved en Ed, betragtede hinanden og skulde bistaa hinanden som Brødre. Hvis nogen af dem blev dræbt, skulde de andre om fornødent overtage Blodhævnen eller dog sørge for, at der blev betalt Mandebod, og iøvrigt skulde de være hinanden behjælpelige til "alle rette Sager". De skulde saaledes bistaa hinanden som Medlemsmænd og hjælpe hinanden til Flugt, hvis nogen af dem truedes af Blodhævn fra Ikke-Gildebrødres Side. De skulde løskøbe hinanden af Fængselskab og hjælpe hinanden i Tilfælde af Havnød, Ildebrand eller Fattigdom. De skulde endelig pleje hinanden under Sygdom, følge hinanden til Jorden og sørge for

Læsning af Sjølemesser. Meningen var vel ikke, at dette kunstige Broderskab skulde fortrænge eller fuldstændig træde i Stedet for det naturlige, det var nærmest at opfatte som et Supplement til dette, men var dog faktisk i Stand til at yde en Erstatning for dette, hvor det af en eller anden Grund svigtede. Gilder af denne Type har man i Litteraturen betegnet som Værnegilder. I de danske Kilder kaldes de, inden Ordet Gilde kom i Brug, og ogsaa ofte senere, for Lag (lagh).

Spørgsmaalet om, hvorledes Broderskabstanken er kommet ind i Gilderne, er blevet besvaret forskelligt. Fra en Side har man hævdet, at den stammer fra Kirken, idet det skal være det af Kirken prædikede Broderskab mellem Mennesker, som Gilderne har søgt virkeliggjort. Fra anden Side er det dog heroverfor gjort gældende, at Blodhævnpligten ikke kan antages at stamme fra Kirken, samt at den gamle germanske Ret ogsaa udenfor Gilderne kendte kunstige Broderskabsforhold, der kan have dannet Forbilledet, saaledes de i nordiske Kilder omtalte Brødreleg eller Fostbrødreleg, hvorved forstodes Forbindelse med Personer, der under Ed og med Iagttagelse af andre Ceremonier, navnlig Blodblanding, gensidig overtog visse af de naturlige Brødre paahvilende Pligter, saaledes Hævnpligten og Pligten til at sørge for hinandens Jordefærd. Medlemmerne af saadanne Brødreleg kaldtes for Edsbrødre eller svorne Brødre, og man har til Støtte for en Sammenhæng mellem Brødrelegene og de danske Værnegilder henpeget paa, at ogsaa disse Medlemmer kaldtes for svorne Brødre (fratres conjurati), og at det ældste kendte danske Gilde, hvis Medlemmer dræbte Kong Niels i Slesvig 1134 som Hævn for Magnus Nielsen's Drab af Knud Lavard, der havde været Gildets Oldemand, kaldtes for hezlagh, d.e. Edslaget (convivium conjuratorum)

Den nævnte Overensstemmelse i Terminologi er dog uden større Betydning, og naar man har tænkt sig, at Værnegilderne ligefrem skulde have udviklet sig direkte af Brødrelegene og saa bagefter fra Offergilderne have optaget Drikkelagene og de religiøse Formaal, støder dette paa den afgørende Vanskelighed, at Brødrelegene, selv om de undtagelsesvis blev indgaaende af flere end to Personer, dog altid var personlige Forbindelser, medens Gilderne var Foreninger, der blev bestaaende og bevarede deres Identitet trods Medlemmernes Vekslen. Det maa ogsaa erindres at Hævnpligten kun forekommer i de nordiske Værnegilder samt i et enkelt angelsaksisk Gilde fra Danelagen, medens de ældste, fra Frankerriget stammende Efterretninger om Gilder (fra det 8-9 Aarh.) og ogsaa Efterretninger om andre angelsaksiske Gilder, samtidig med at de peger paa Sammenhæng med Offergilderne, viser bestemt hen til kirkelige Paavirkning. Forholdet er da maaske snarest det, at Omdannelsen af Offergilderne til Broderskaber med religiøse, selskabelige og Understøttelsesformaal er sket i Frankrig og England, hvor Kristendommen tidligst optoges, og at Nordboerne først her i Løbet af Vikingetiden har gjort Bekendskab med Gilder af den nye Type Type hvis Broderskab de saa har fortolket i Overensstemmelse med deres egne tilvante Forestillinger om et saadant, hvorved de er kommet til at opstille Hævnpligten som en af de Gildebrødre paahvilende Forpligtelser. Hvad de danske Værnegilder angaar, maa det endnu tilføjes, at det ovenfor berørte Forhold, at de var knyttede til Købstæderne og indenfor disse oprindeligt synes at have været Sammenslutninger af Fremmede, taler for, at de beror paa Laan fra Udlandet. Den Omdannelse af Offergilderne til Gilder med Karakter af Broderskaber som foregik i Frankrig og England, skulde med andre Ord ikke paa samme Maade selvstændigt have fundet Sted i Danmark, hvor man derimod importerede Resultatet af den Omdannelse som havde fundet Sted i Udlandet. Som ovenfor omtalt træffer man dog ogsaa i Danmark, og ogsaa i

Købstæderne, Gilder, der kan tænkes at have udviklet sig direkte af Gilderne i den hedenske Tid, men disse er vel, hvor de udvikledes videre, efterhaanden blevet omdannede i Lighed med de Gilder, der skyltes udenlandske Forbilleder, ligesom der i det hele maa forudsættes at have fundet en gensidig Paavirkning mellem de forskellige Slags Gilder Sted. Af egentlige Værnegilder har hver Købstad sandsynligvis kun haft eet, men gennem Omdannelse af Hvirvinger kunde der blive flere, og den nedenfor skildrede Udvikling førte med sig, at der i senere Tid i samme By ofte var adskillige Gilder.

Hvilken Betydning Gilderne har haft for Købstædernes Udvikling i ældre Tid, er ikke let at sige. Nogle Forfattere har tillagt dem en meget stor Betydning, idet de baade har tænkt sig Gildestævnet som en Slags Forløber for Bytinget og har opfattet Raadets Tilblivelse som deres Værk. Bortset fra en enkelt Bestemmelse i Flensborg Byret, hvorefter Oldermænden for Knudsgildet havde Ret til at være med ved Udnævnelsen af nye Raadmænd, findes der dog intet sikkert Bevis for det sidste, om det end er rimeligt, at den Selvstændighedstrang, som maaske var medvirkende ved Raadets Oprettelse, tidlig har fundet et Tilholdssted i Gilderne. I København, hvor Forholdet mellem Borgerne og Byens Herre var spændt, begynder Byretten af 1294 med et almindeligt Forbud mod alle Gilder og Hvirvinger, men dette kan skyldes kirkelig Uvilje mod visse af de Skikke og Ordninger, som knyttede sig til Gildevæsenet. Det maa da heller ikke overses, at Gilderne synes at have fundet Beskyttelse hos Kongemagten, hvad ikke tyder paa nogen mod denne rettet Tendens. Tanken om Bytinget som en Slags videre Udvikling af Gildestævnet er under alle Omstændigheder urigtigt. I senere Tid, da Raadet havde befæstet sin Magt og samtidig skilt sig ud fra det almindelige Borgerkab, følte det selv Friheden til at stifte Gilder som en Fare for sig, og fra Midten af det 14. Aarh. blev det derfor Reglen, at ingen maatte begynde noget Gilde eller Kompagni uden Borgemestres og Raads Tilladelse.

Værnegilderne havde oprindeligt tjent til Medlemmernes Beskyttelse, men efterhaanden traadte dette Formaal mere i Baggrunden og kunde vel i hvert Fald siden Udgangen af det 13. Aarh. siges at have udspillet sin Rolle. Tilbage blev da Gildernes Betydning som almindelige Understøttelsesforeninger, men heller ikke denne Side af deres Virksomhed var i senere Tid meget fremtrædende. Det, der i det 14. og vel navnlig i det 15. Aarh. prægede Gildernes Liv, var foruden Selskabelighed, Dyrkelse af religiøse Interesser. Det religiøse Moment havde vel allerede gjort sig gældende i Gildernes ældre Periode, men dets Betydning var i fortsat Stigen gennem hele Middelalderen, Allerede i det 12. Aarh. blev det Skik, at ethvert Gilde valgte sig en Helgen til Skytspatron, og navnlig var Knud Lavard fra først af yndet som saadan. I senere Tid opfattedes Knud den hellige dog som Knudsgildernes Patron, men foruden til ham viedes Gilderne ogsaa til andre nordiske Helgener, f. Eks. St. Erik og St. Oluf, og fra det 14. Aarh. til de almindelige kirkelige Helgener. Ogsaa paa andre Maader traadte det religiøse Moment stærkere i Forgrunden. Grundlæggelse af et Alter og Opretholdelse af en Gudstjeneste kunde saaledes i sig selv være Formaal for Stiftelsen af et Gilde, og i alle Tilfælde kom Læsningen af Sjølemesser for afdøde Brødre til at spille en stedse større Rolle. Ved Siden heraf var det navnlig Selskabelighed, som bandt Medlemmerne sammen. Paa Grund af den store Vægt, som det religiøse Moment efterhaanden havde faaet i Gildernes Liv, blev Reformationen skæbnesvanger for deres fortsatte Bestaaen. Som halvt kirkelige Institutioner gik det dem paa samme Maade som den øvrige

Katolicisme, og kun enkelte af dem har holdt sig ned til Nutiden som Fugleskydningsselskaber eller selskabelige Foreninger (jfr. dog ogsaa nedenfor om Lavene).

Samtidig med, at den ovennævnte Udvikling fandt Sted, forøgedes Gilderne Antal betydeligt. De gamle Knudsgilder, af hvilke der kendes ikke mindre end 35, udviklede sig mere og mere i aristokratisk Retning og blev Tilholdssteder for Byernes Overklasse, fra hvilken Raadet udgik. Karakteristisk er det saaledes, at adskillige Byretter og Byprivilegier fra senere Tid tillægger en Knudsgildebroders Ed en større Vægt end en almindelig Børgers Ed, saaledes at man kunde nøjes med færre Medlemmænd, naar disse tilhørte et Knudsgilde. Ved Siden af Knudsgilderne fremkom der imidlertid en Mængde nye Gilder, der viedes til andre Helgener, og som optog de Klasser af Befolkningen, der udelukkedes fra hine. Paa denne Maade fandt der tillige en Specialisering af Gilderne Sted. Ved Siden af de gamle efter deres Natur almindelige Gilder fik man nu særlige Købmandsgilder, Haandværkergilder og Præstegilder, de saakaldte Kalenter. Selv om Afgrænsningen mellem alle disse Sæmmenslutninger ikke var meget skarp, og de fleste af dem leklighedsvis optog Medlemmer ogsaa udenfor deres særlige Kreds, skabtes der dog ad denne Vej Betingelser for, at Gilderne kunde træde i de rent faglige Interessers Tjeneste og derved faa Betydning for Ordningen af Næringsvæsenet. I denne Henseende er det navnlig til Haandværkergilderne eller Lavene, som de altid senere kaldtes, at Interessen knytter sig.

Da allerede de ældre Byretter paalægger visse Haandværk som saadanne Afgifter til Kongen, maa de forudsætte en vis Organisation af Udøverne af dem, og i Slesvig Byret omtales ogsaa en senior pistorum, der bl. a. skulde føre Tilsyn med, at Bagerne bagte godt Brød. Af hvad Art disse ældre Sæmmenslutninger har været, vides dog ikke, og der er ingen absolut Nødvendighed for at anse dem som direkte Forløbere for de senere Lav, hvad de dog snarest er. Et utvivlsomt Haandværkergilde (ligeledes af Bagere) omtales dernæst i Roskilde Byret, der dog stiller sig fjendtligt til det, idet den forbyder Gildet at kræve nogen Afgift af nyankomne, som vil udøve Bagernæring i Byen, og et lignende fjendtligt Standpunkt indtager ogsaa Københavns Byret af 1294. Ligesom de nævnte Forskrifter dog indeholder et Vidnesbyrd om Eksistensen af Haandværkergilder, saaledes er lignende Gilder sikkert efterhaanden opstaaede i andre Byer, og de har uden Tvivl overalt søgt at komme i Besiddelse af Eneret til at drive hvert sit Erhverv. Fra 1349 haves saaledes et Brev hvorved Borgemeister og Raad i Ribe tillægger Skræddernes Broderskab og Gilde der i Byen udelukkende Ret til at udøve Skrædderhaandværket og til fuld Udformning naaede Lavstvangen vel i Løbet af det 14. Aarh. I det 15. Aarh. fra hvis første Aartier de ældste bevarede Lavskraaer stammer, er den i hvert Fald anerkendt. Med Anerkendelsen af Lavenes Eneret fulgte en i senere Tid stadig fortsat Specialisering af Erhvervsvirksomheden. I Privilegierne for de sjællandske Købstæder af 1422, der forudsætter Lavene som en bestaaende Institution, opstilledes det saaledes som en Grundsætning, et enhver Gruppe af næringsdrivende skal bjærge sig af deres eget Erhverv, Købmændene af deres Købmandsskab, Bagerne af deres Baging, Suderne af deres Skogerning o.s.f., og hermed var i al Almindelighed de kommende Aarhundreders Ordning af Næringsvæsenet med den skarpe Adskillelse imellem de mange enkelte, hver paa sit Omraade monopoliserede Fag slaaet fast. Det skulde dog endnu tage lang Tid at faa Adskillelsen faktisk anerkendt, navnlig Forbudet mod Forening

af Handel og Haandværk maatte gentages mange Gange, inden det virkelig trængte igennem. Privilegierne af 1422 havde allerede Øje for en af Lavsvæsenets Skyggesider, idet de søgte at modarbejde Tendensen til at vanskeliggøre Adgangen til Lavene, men denne Tendens er iøvrigt ikke stærkt fremtrædende i de ældste Lavsskraaer. Først i Løbet af det 15' Aarh. udformedes efterhaanden de forskellige Krav (om visse Læreaar, om en vis Formue, om Udførelse af et Mesterstykke og om Afholdelse af et kostbart Gilde eller Igangskost ved Indtrædelsen i Lavet), hvorved man søgte at begrænse Tilgangen til dette, samtidig med at man paa forskellig Maade begunstigede Mestrenes egne Sønner og Svigersønner, og først omkring Aar 1500 kan Lavsvæsenet derfor siges fuldtud at have antaget den Skikkelse, i hvilken det senere fremtræder. Omtrent samtidig begynder imidlertid Forsøgene paa igen at afskaffe det. Foruden den allerede nævnte Ulempe, der særlig maatte føles af Svendene, som dog indtil det 17' Aarh. næppe havde særligt vanskeligt ved at blive Mestre, medførte Lavenes afsluttede Karakter og stærke Sammenhold en Fare for Forbrugerne, for hvem Varerne fordyredes ved de af de eneberettigede Lav fastsatte Monopolpriser. Mod begge de nævnte Ulemper førte Regeringen en stadig Kamp, der ved et Par Lejligheder gav sig Udslag i en fuldstændig Ophævelse af Lavene, første Gang 1526, anden Gang 1613. Ingen af disse Foranstaltninger fik dog varig Betydning. Under Kristiern III. begyndte man paany mod Udstedelse af Lavsskæaer, og selv om Recesserne fra samme Konges Tid vedblivende søgte at modarbejde Overgreb fra Lavenes Side, bl. a. ved at forbyde Mesterstykke og Mesterkost, var det ikke let at faa udryddet Misbrugene. Ogsaa Kristiern d. IV. maatte efter nogle Aars Forløb give tabt. En Forordning af 1621 gav saaledes Mestrene indenfor hvert Fag Ret til at forfatte visse Vilkaar, som skulde holdes mellem dem og Svendene, og indførte ogsaa paany en Oldemand, hos hvem alle, der vilde udøve Faget, skulde lade sig indtegne, dog uden at der maatte kræves Mesterstykke eller Mesterkost, og skønt dette ikke var ment som nogen Genoprettelse af Lavene, og den omtalte Indtegning Aaret efter henlagdes til Borgemestre og Raad, førte Forordningen dog inden længe til en Genindførelse af hele Lavsvæsenet.

Naar alle Forsøgene paa at skaffe Lavsvæsenet blev uden Resultat var Grunden ikke blot den, at Lavene havde Betydning for Haandhævelse af Fred og Ro blandt Fagets Udøvere samt som gensidige Understøttelsesforeninger, men nok saa meget, at en Begrænsning af den fri Konkurrence og i det hele en nøje Regulering af Erhvervsvirksomheden var nødvendig under de daværende primitive Forhold. Og en saadan Regulering var netop en af Lavenes Hovedopgaver, Lavsskæaerne indeholdt Bestemmelser om, hvor mange Svende hver Mester maatte holde, og vaagede i det hele nøje over, at ingen hævdede sig for stærkt paa andres Bekostning, Formaålet var at skaffe alle Fagets Udøvere et standsmæssigt Udkomme. Desuden førte Lavene Tilsyn med de enkelte Mestres Virksomhed og skaffede derved Kunderne en Garanti for godt Arbejde. Et Moment der ogsaa vanskeliggjorde en Indskriden mod Lavene var de siden ca. 1600 fra Tyskland indtrængende Haandværksskikke, der efterhaanden udartede sig til et fuldstændigt Frimureri, og som paa Grund af deres nære Forhold til Lavsvæsenet maatte blive en Støtte for dette, idet navnlig fremmede Svende ikke vilde tage Arbejde, hvor de nævnte Skikke ikke overholdtes.

Lavsvæsenet stod i hver By under Tilsyn af Borgemestre og Raad, der udfærdigede eller stadfæstede Lavsskæaerne og overdrog vedkommende Fag Eneretten til Udøvelsen af dets Erhverv. Paa Grund af denne Overdragelse og de som Modstykke dertil anerkendte Pligter betragtedes Fagets Udøvelse som et Embede eller med et ofte benyttet tysk Ord et Omt (officium)

("Embede" brugtes dog ogsaa om selve Lavet og den det tilkommende Eneret), og Embedsmænd eller Embedsfolk var derfor en hyppig Betegnelse for Haandværkere. Borgemestre og Raad forte ligeledes Tilsyn med, at Lavene ikke misbrugte deres Eneret. Den udnævnte undertiden Oldermændene og var i Reglen repræsenteret i Lavsforsamlingerne ved et eller flere af sine Medlemmer, og den havde endelig Myndighed til at sætte Takster paa Haandværkernes Frembringelser, naar den fandt Priserne for dem for høje.

Ogsaa Købmandsgilderne var til en vis Grad faglige Sammenslutninger, men de havde dog langt mindre Betydning i saa Henseende end Lavene.

Hvad Gildernes og Lavenes indre Organisation angaar, var den højeste Myndighed hos Gilde- eller Lavstævnet, i senere Tid ogsaa kaldet "fastende" eller "ædru" Stævne til Adskillelse fra de festlige Sammenkomster. Paa Stævnet drøftedes Gildets Anliggender, og her udøvedes dets dømmende Myndighed i Sager mellem Gildebrødre indbyrdes. Over andre havde Gildet ingen Magt, og den højeste Straf, det kunde idømme nogen, var derfor Udstødelse af Gildet. Naar Udstødelsen i ældre Tid ofte siges at skulle ske "med Niddings Navn", havde ogsaa denne Betegnelse kun Hensyn til Forholdet til Gildebrødrene. Det var i Almindelighed en Pligt for Gildebrødrene at bringe deres indbyrdes Stridigheder for Gildesstævnet, og der var sat Straf for uden Tilladelse at stævne hinanden for de almindelige Domstole. Stævnet lededes af Gildets eller Lavets Formand, der i Reglen forte Titel af Oldermann (alderman, senior, senator). Oldermannen havde i Reglen en eller flere Bisiddere, de saakaldte Stolsbrødre, det vil sige dem, der delte Oldermannens Sæde eller Stol. Ofte havde Gildet ogsaa sin egen Præst, den saakaldte Skraaherre eller Skraaprest, der ledede alle de det vedkommende kirkelige Handlinger.

§ 12.

Landboforholdene. Bondestanden.

I. Medens Ordet Bonde oprindelig betegnede enhver bosat fri Mand uden Hensyn til, hvor han havde sit Ophold, eller hvilken social Stilling han indtog, anvendtes det i senere Tid alene om Landbefolkningen og kun om den Del af denne, som ikke hørte til de privilegerede Stænder kun i enkelte særlige Forbindelser toges det endnu i en videre Betydning. Den nævnte Sprogbrug kan i hvert Fald føres tilbage til det 15' Aarh. Indenfor Bondestanden sondrede man dernæst ligesom tidligere mellem forskellige Befolkningsklasser, men Sprogbrugen var i senere Tid paa dette Omraade ret vaklende, saa at det ikke altid er let at afgøre, hvilke Personer der paa det enkelte Sted henføres under de forskellige Udtryk. Jordejerne kaldtes undertiden for Odelbønder, men de almindelige Betegnelser for dem var i senere Tid jordegne Bønder eller Selvejerbønder, i Middealderen ogsaa slet og ret Bønder. Den ældre Rets Sondring mellem Landboer og Bryder udviskedes efterhaanden mere og mere, idet Brydeforholdet som et særligt Retsforhold forsvandt. Bryden havde nu sin Ejendom paa væsentlige samme Vilkaar som Landboen og begge Udtryk anvendtes i Flæng som Betegnelse for Fæstebønder. Fæste brugtes jævnlig om Stedet, der bortfæstedes, hvorimod Fæster endnu ikke var trængt ind i Sproget. Gaardsæde sigtede ligesom tidligere til Indehavere af smaa Jordbrug i Reglen oprettede paa andre Gaardes Grund, undertiden dog af mere selvstændig Karakter. Saadan smaa Ejendomme

kaldtes paa Steder for Bol eller Fæste.

II. Det er tidligere omtalt, at den almindelige Besiddelsesform for Jord i den ældre Middelalder var Selveje, saa at hver Bonde i Reglen kun ejede een Gaar, som han selv dyrkede. Kun Kongen og enkelte Stormænd samt siden Slutningen af det II. Aarh. ogsaa Kirken ejede et større Antal Gaarde, som de lod dyrke ved Bryder og Landboer. Hvad der i første Linie er ejendommeligt for den senere Udvikling af Landboforholdene er Selvejendommens successive Forsvinden og de dermed sammenhængende Forandringer i Ejendomsfordelingen. Fra Tiden kort før 1660 haves detaljerede Efterretninger om Forholdene, hvoraf fremgaar, at kun ca. 6% af samtlige Landets Bønderjordbrug da tilhørte Selvejere, dog saaledes at Forholdet var forskelligt i de forskellige Landsdele. Derimod haves der særlig for Middelalderens Vedkommende kun faa Oplysninger om, hvorledes Overgangen fra Selvejendom til Fæste i det enkelte har fundet Sted, og det bliver derfor ogsaa til en vis Grad tvivlsomt, til hvilke Perioder den særlig maa henføres. Bl. a. støttet til Roskildebispens Jordebog fra Slutningen af det 14. Aarh. antager mange dog at Overgangen allerede dengang var vidt fremskreden, i hvert Fald i visse Dele af Landet, og det er heller ikke vanskeligt at paapege Omstændigheder, der tidlig maa have virket i nævnte Retning. Hertil hører foruden Trangen til i urolige Tider at kunne paakalde en mægtig Mands Beskyttelse navnlig den hele da bestaaende Ordning af Skattevæsenet. De ekstraordinære Skatter spillede endnu kun en mindre fremtrædende Rolle, men med Hensyn til de ordinære gjaldt som tidligere nævnt den Regel, at de ikke svarede af de privilegerede Stænders Fæstere. Ved at opgive Ejendomsretten til sin Gaard og blive Fæster under en Herremand eller en kirkelig Stiftelse opnaaede Selvejeren altsaa Skattefrihed, og Udsigten hertil i Forbindelse med Trangen til Beskyttelse har sikkert i mange Tilfælde været et fuldt tilstrækkeligt Motiv for ham til selv at ønske Forandringen, navnlig da Fæstebondens Stilling endnu paa den Tid var forholdsvis fri og Skattepligten overfor Staten efter Datidens Opfattelse allerede havde gjort et vist Skaar i Ejendomsretten. Naar Selvejeren blev Fæster maatte han ganske vist svare sin Husbond en Fæsteafgift (Landgilde), men denne var maaske oprindelig kun halvt saa stor som Skatterne, og selv om den blev noget forhøjet paa Grund af Skattefriheden, behøvede den dog ikke at udelukke en økonomisk Fordel for Overdrageren. Naar Kronen i senere Tid erhvervede Selvejergods, ordnedes Forholdet undertiden paa den Maade, at Bonden fritoges for alle eller nogle af de sædvanlige Ydelser af Gaarden for sin egen og Hustrus Livstid, og det er vel ikke usandsynligt, at dette ogsaa i ældre Tid har været en jævnlig benyttet Udvej, saa at Overgangen ikke har krævet kontante Udlæg fra Erhververen og dog har betydet en stor øjeblikkelig Fordel for Overdrageren. At iøvrigt mange Gaarde er blevet købt paa sædvanlig Vis, kan der ingen Tvivl være om, navnlig gælder dette vel med Hensyn til Kirken, der jo desuden erhvervede en stor Mængde Gods ved Gaver og Testamenter.

I Henhold til det her udviklede antages det da, at Hovedmassen af Selvejerne allerede i det 13. og 14. Aarh. gik over til at blive Fæstere under Adelen og Gejstligheden, der ved Udgangen af Middelalderen maaske ejede omkring tre Fjerdedele af Landets Bøndergaarde, men ogsaa Kronen udvidede efterhaanden, om end efter en mere beskeden Maalestok, sine Besiddelser paa Selvejendommens Bekostning. For Kronens Vedkommende var det dog til dels andre Aarsager som fjorde sig gældende, og dens Erhvervelse af Bøndergaarde havde vistnok oftere sin Grund i Ejendomsforbrydelse end i frivillig Overdragelse. Som tidligere nævnt straffedes

Landsforrædderi og Majestætsforbrydelse, hvortil ogsaa i senere Tid Oprør henregnedes, med Tab af Liv og Gods, baade rørligt og urørligt, og ve Siden heraf blev Ejendomsforbrydelse i Jylland efterhaanden en Følge af Forsømmelse med Udredelse af Ledingsskat, men praktisk Betydning paa dette Omraade havde maaske ogsaa den almindelige Fredløshedsstraf og de højere Bødestraffe, idet den skyldige vel ofte ikke saa anden Udvej til at udrede Bøderne eller købe sig fri for Fredløsheden end at overlade sin Ejendom til Kongen. Paa denne Maade kom sikkert mange Bøndergaardene i Kronens Besiddelse, men de kunde langt fra veje og mod de privilegerede Stænders kolossale Erhvervelser, og Kongen søgte derfor ogsaa paa forskellig Maade at sætte en Grænse for disse. Ikke blot indrømmede han sandsynligvis en Gang i det 14. Aarh. - sine egne Fæstere den samme Skattefrihed som Adelen og Gejstlighedens og gjorde det derved lige saa fordelagtigt at overdrage Jord til sig som til de nævnte Stænder, men han nedsatte vistnok ogsaa de ordinære Skatter betydeligt, og borttog saaledes et vigtigt Motiv for Selvejerne til at opgive deres Ejendomsret. Disse Forholdsregler formaadede dog ikke helt at standse Udviklingen eller blev i hvert Fald for sent gennemførte til at øve nogen væsentlig Indflydelse, og det samme gjaldt om den i og for sig betydningsfulde Regel, som sloges fast omkring Aar 1400, og som forbød de privilegerede Stænder at købe eller pante Selvejerbondedods uden Kongens Samtykke. Ved Udgangen af Middelalderen var Forholdet derfor, at kun omkring 10 - 15% af Bøndergaardene endnu var Selvejendom.

Nedgangen standsede dog ikke hermed, men fortsattes i det 16. og 17. Aarh., og de Forhold, som medvirkede hertil, var af lignende Art som tidligere. Ganske vist var de ordinære Ydelser, som paahvilede Selvejerbønderne, nu uden større Betydning, men ved Paaligning af ekstraordinære Skatter, der i denne Periode blev meget hyppige, begunstigede man Fæsternes, idet deres Skat siden ca. 1550 i Reglen kun var halvt saa stor som Selvejernes, og der skabtes saaledes paany et Motiv for disse til at ønske deres Stilling ombyttet med en Fæstebondes. Vel var den nu ovennævnte Grundsætning i Almindelighed en Hindring for, at Adelen paa egen Haand ved Køb erhvervede Bondedods, men navnlig under de store Mageskifter mellem Kongen og Adelen paa Frederik II.s Tid skete det hyppigt, at Kongen som Vederlag for erhvervet Gods overdrog vedkommende Adelsmand sin Ret i en eller flere Jordegne Bønders Gaarde og i Forbindelse dermed Retten til at handle med dem om deres Ejendoms Salg, og ad denne Vej kom ogsaa en hel Del Selvejendom i adelig Besiddelse. Kongens Erhvervelser af Bøndergaardene hidrørte vist vedblivende nærmest fra Ejendomsforbrydelse, der nu ogsaa (siden 1526) blev knyttet til Forsømmelse med Betaling af Studen og de andre ordinære Ydelser af Selvejergods, dog ligeledes kun i Jylland. Særlig Interesse knytter sig til den omfattende Forbrydelse af Ejendom, som i visse Egne af Jylland blev en Følge af Beboernes Deltagelse i Skipper Klements Fejde. I 49 Herreder maatte Bønderne opgive Ejendomsretten til deres Gaarde, og den Adgang til at købe dem tilbage igen, som samtidig indrømmedes dem, blev vistnok kun benyttet af et forholdsvist ringe Mindretal. Ogsaa ved Overdragelse erhvervede Kronen i det 16. og 17. Aarh. en Del Selvejergods, men stærkt interesseret i saadanne Erhvervelser var den i Almindelighed ikke. Initiativet til Overdragelsen toges derfor ofte af Bønderne selv, og Forandringen fremtraadte nærmest som en Imødekommen af deres Ønsker. Hvad Jordens Fordeling mellem Kronen og de privilegerede Stænder angaar, betegner Reformationen med den dertil knyttede Inddragelse af en stor Del af Kirkens Gods en vældig Forskydning til Gunst for den første, og man regner, at den ved Periodens

Slutning ejede noget over Halvdelen af samtlige Bøndergaarde, medens Resten tilhørte Adelen, som jo desuden var Indehaver af en stor Længde Hovedgaarde.

III. At Selvejendommen forsvandt, var ensbetydende med, at der efterhaanden opstod en talrig Klasse af Godsejere, nemlig foruden Kronen de forskellige kirkelige Korporationer og Stiftelser og navnlig Herremændene. Hvad de sidstnævnte angaar, var deres Besiddelser dog hele Midlalderen igennem spredte paa mange Hænder, saaledes at de enkelte Medlemmer af Standen i Reglen kun ejede forholdsvis lidt Gods, oftest vel ikke mere end hvad der netop tillod dem at føre et riddermæssigt Liv. Stundom samlede en Herremand vel betydelige Ejendomme, men de adsplittedes i Reglen hurtigt ved Deling imellem hans Arvinger, idet Stamhuse og dermed beslægtede Ordninger endnu var ukendte. Var der saaledes blandt Adelen forholdsvis faa store Godsejere, havde dens Besiddelser endnu mindre Karakteren af sluttede Godskomplekser, og dette var heller ikke Tilfældet med Krongodset og Kirkens Ejendomme, skønt disse vel i det hele var noget bedre arronderede end Adelens. Den almindelige Form for Godsbesiddelse var Strøgods, der ofte kunde ligge meget spredt, saaledes at der i samme Landsby var flere forskellige Godsejere. Heller ikke var de Gaarde, paa hvilke Herremændene boede, eller dreves umiddelbart for deres Regning, væsentlig større end de større Bøndergaarde, men allerede tidligt begyndte man dog at udsondre dem og andre betydelige Ejendomme under forskellige Benævnelser. Størst Interesse knytter sig til Udtrykket curia principalis, som kommer i Brug i Begyndelsen af det 14. Aarh., og hvortil paa Dansk svarer Hovedgaard. Hvad der fra først af har været det for en saadan Gaard ejendommelige, fremgaar ikke klart af Kilderne, men det som berettigede den til en Særstilling, har dog uden Tvivl som Regel været det, at den var Sæde for en adelig Familie eller dreves umiddelbart for en Adelsmands Regning. I førstnævnte Tilfælde kaldtes den ogsaa for Sædegaard, i sidstnævnte Tilfælde for Ladegaard. Dette Udtryk anvendtes iøvrigt i Middelalderen særlig om større Gaarde, som tilhørte Klostre og andre kirkelige Institutioner, og som dreves for disses Regning. Naar Hovedgaarde ved Salg eller Gave tilfaldt Kirken, blev de i det 14. og 15. Aarh. ofte udstykket til Bøndergaarde.

2. Ved Overgangen fra Middelalderen til den nyere Tid indtræder Udviklingen i en ny Periode. For det første samledes Godset efterhaanden paa færre Hænder. Størstedelen af Kirkens Ejendomme inddroges under Kronen, og hvad Adelen angaar, medførte den skarpere Udsondring af den fra de andre Stænder, at det meste af dens Gods kom i Hænderne paa forholdsvis faa Slægter, der tilmed var saa stærkt indgiftede i hinanden, at Arvedelingerne, som iøvrigt begrænsedes ved særlige Regler om Sædegaardsarv, ikke virkede synderlig splittende. Dernæst arbejdedes der baade fra Kronens og fra Adelens Side med stor Iver paa at afrunde de enkelte Besiddelser ved saavidt muligt at samle Bøndergodset i umiddelbar Nærhed af Hovedgaardene eller dog i større sluttede Komplikser. Herved blev Administrationen billigere og lettere, og der aabnedes større Mulighed for at udnytte Bøndernes Hoveriarbejde, men for Adelen havde Koncentrationen desuden Interesse derved, at den gjorde et større Antal af dens Fæstere til Ugedagsmænd, hvorved de opnaaede Skattefrihed. Kronens Bestræbelser for at afrunde sine Ejendomme bundede ogsaa for en ikke ringe Del i Kongernes Jagtinteresser. Endelig er den senere Udvikling ejendommelig ved en stærk Forøgelse af Hovedgaardenes Antal og navnlig ved en meget betydelig Udvidelse af deres Tilliggende, Midlet hertil var vel til en vis Grad Opdyrkning af ny Jord, men først og fremmest

Nedlæggelse af Bøndergaarde, hvilken efter den dagældende Lovgivning var fuldstændig tilladelig og endog kunde finde Sted med Til sidesættelse af bestående Fæstkontrakter. Saadanne Nedlæggelser havde vel allerede været kendte tidligt i Middelalderen, men i større Stil fandt de først Sted efter Reformationen og vist ganske særligt i det 17. Aarh. hvor ikke sjældent hele Landsbyer paa een Gang forsvandt.

Sondringen mellem Hovedgaarde og Bøndergaarde havde ikke fra først af saa meget at betyde som senere. Dens Betydning ytrede sig nærmest paa Beskatningens Omraade, og det var overhovedet Kronens fiskale Interesser og i senere Tid Adelen's Standsinteresser, som affødte de fleste Indskrænkninger i Rædigheden over Landets Jord, saaledes Forbudene mod Adelen's Erhvervelse af Selvejergods og mod ufri Personers Erhvervelse af fri Jord. Derimod havde man endnu ikke nogen Landbolovgivning, som af økonomiske og sociale Grunde satte sig det Formaal at opretholde visse Klasser af Ejendomme for visse Klasser af Befolkningen, og der var saaledes fuldstændig Frihed til at nedlægge Gaarde og til at sammenlægge, omdøle og udstykke Jord. Kun i den sidstnævnte Retning gjordes der i senere Tid og nærmest i Kronens Interesse en Undtagelse med Hensyn til Selvejergaarde, idet først Praxis og senere Lovgivningen opstillede den Regel, "at Bøndergods ikke maatte splittes". Medens Udstykningen af Selvejergods, være sig ved Salg eller Arvedeling, saaledes i senere Tid ikke kunde finde Sted, var der som ovenfor anført fuldstændig Frihed til at omdøle Fæstegods, og en saadan Omdeling fandt vistnok ofte Sted, idet man navnlig søgte at gøre de forskellige Fæstegaarde lige store. Da Bøndergaarde kunde nedlægges og Bondejord drives sammen med Hovedgaardens Jord, kunde der derhos trods de øvrige om Fæsteforholdet gældende Regler næppe siges at eksistere nogen egentlig Fæstetvang, og en saadan vilde heller ikke have været let at gennemføre, da Vanskeligheden ved at faa Gaardene besatte ofte gjorde det nødvendigt midlertidigt at henlægge Bondejord til Dyrkning under andre Ejendomme eller at træffe andre midlertidige Ordninger. Saadanne Gaarde, der ikke dreves som selvstændige Jordbrug, kaldtes, hvad enten Jorden iøvrigt dyrkedes paa den anførte Maade eller slet ikke benyttedes, for øde Gaarde, og de spillede til alle Tider en stor Rolle.

Var Sondringen mellem Hovedgaarde og Bøndergaarde saaledes i de fleste Retninger uden synderlig retlig Betydning, gjaldt det ogsaa fra først af om deres Forhold til Jordfællesskabet. Adskillige Hovedgaarde var ganske vist anlagte paa Jord, der laa helt uden for Landsbyerne og deres Fællig, men mange Hovedgaarde laa i selve Byerne, og det hørte da vistnok i Middelalderen til Sjældenhederne, at de var helt udskiftede af Jordfællesskabet. Heri skete der imidlertid i senere Tid en Forandring, idet den da stedfindende Inddragelse af ny Jord under Hovedgaardene og den deraf følgende Stordrift i Reglen gjorde det umuligt eller dog meget vanskeligt at dyrke Hovedgaardens Jord i Forbindelse med Landsbymarkerne, hvorfor den vistnok som oftest udskiltes fra Fællesskabet med disse. Overalt fandt en saadan Udskiftning dog ikke Sted, men den var nu afgjort den almindelige Regel. Hvor en Hovedgaard opslugte en hel Landsby, løste Spørgsmaalet sig iøvrigt af sig selv.

IV. De foran skildrede gennemgribende Forandringer i Besiddelsesforholdene var allerede i sig selv egnede til at formindske Bondestandens Selvstændighed, men hertil kom yderligere, at baade Fæstebønder og Selvejere efterhaanden kom til at indtage en væsentlig ringere Retsstilling, end de i ældre Tid - i det mindste som almindelig Regel - havde gjort.

I. A. Størst Interesse knytter sig til de Forandringer, Fæsteforholdet undergik, fordi Fæsterne efterhaanden blev saa langt talrigere end Selvejerne. Disse Forandringer kunde ikke alle siges at være til det værre, men paa visse væsentlige Omraader indtraadte der i Tidens Løb en afgjort Forringelse, der dog først efter Reformationen for Alvor blev følelig. Ved Udgangen af Middelalderen var Fæsternes Stilling endnu trods alt ikke særlig ugunstig, og det var først de siden sidste Halvdel af det 16. Aarh. almindelige Nyoprettelser og Udvidelser af Hovedgaarde og den samtidig stedfindende Koncentration af Bøndergods omkring disse, som i Forbindelse med Uddybningen af Standsforskellen og den fra Nordtyskland udgaaende Paavirkning bragte Billedet til væsentligt at skifte. Den egentlige Trængselstid for den danske Bondestand begynder ved Aar 1600 og kun i enkelte Ægne, vel særlig hvor Vornedskabet herskede, allerede tidligere.

B. Landboens Hovedpræstation og oftest eneste Præstation havde paa Landskabslovenes Tid været Landgilde, der ogsaa senere behvarede sin Betydning, men nu altid i Konkurrence med andre Ydelser, deriblandt særlig Hoveriet. Landgildens Størrelse synes i Tidens Løb at have undergaaet visse Svingninger. For Valdemarstiden har man - dog ikke uden Modsigelse fra anden Side - beregnet den til Halvdelen af Udsæden, men efter at først de privilegerede Stænder og dernæst Kronens Fæstere var blevet skattefri, udrededes den vistnok med et væsentligt højere Beløb, hvorved opnaaedes, at Skattefriheden ogsaa kom Jorddrotten tilgode. I det 14. Aarh. synes de økonomiske Forhold dog at have ført til en stærk Nedgang af Landgilden, og efter Reformationen var Normen nærmest en Trediedel af Udsæden, hvorved maa erindres den samtidige stærke Forøgelse af Hoveriet og Indførelsen af Indfæstningen (se ndf.). Til Landgilden føjedes allerede i Middelalderen den saakaldte Smaaredsel eller Smaabede, der mest bestod i forskellige Smaakreaturer, og ikke havde synderlig økonomisk Betydning, samt endvidere Gæsteriet, d.v.s. Pligten til at modtage Jorddrottens Folk og Heste i Indkvartering og underholde dem. Gæsteriet forsvandt dog siden det 17. Aarh. igen, idet det i Reglen afløstes med en Afgift.

Til Landgilden knytter sig et Spørgsmaal, som har været Genstand for megen Diskussion, Fra mange Sider hævdes det, at der i hvert Fald siden det 15. Aarh. bestod den Opfattelse, at Jorddrotten ikke kunde forhøje Landgilden, der altsaa forsaavidt var en uforanderlig Størrelse, fikseret ved Jordebøgerne. Det er nu ogsaa rigtigt nok, at Landgilden efter Reformationen baade paa Krongodset og paa Adelens Godser faktisk ofte holdt sig uforandret gennem lange Tider, og hvor det ikke er Tilfældet, kan Afvigelsen i Reglen forklares ved særlige Forhold, f. Eks. en Forøgelse af Gaardens Tilliggende. Det er endvidere rigtigt at Kongen paa Selvejergodset hævdede Landgildens Uforanderlighed overfor Selvejerne, naar disse bortfæstede deres Gaarde, og at han gjorde det samme paa Krongodset overfor Lensmændene, der kunde være fristede til at udpine Bønderne, men om man herfra, for Krongodsets Vedkommende, kan slutte til en Retsregel om Uforanderligheden, er dog meget tvivlsomt og Tvivlen gælder i endnu højere Grad Adelsgodset. Til en virkelig Retsregel kunde det ikke være nok, at det var forbudt at forhøje Landgilden midt i Fæstetiden, efter Livsfæstets Indførelse maatte et saadant Forbud strengt taget være en Selvfølge. Det maatte kræves, at endog en Aftale med en nytiltrædende Fæstetrom forhøjet Afgift var ugyldig, og en Udtalelse, der klart viser, at dette var Tilfældet, findes ikke. De ikke faa Stridigheder om Størrelsen af Landgilden, som

kom for Domstolene, angik vist i Reglen Forhøjelse i Fæstetiden. Det eneste sikre, der kan henvises til, er en Udtalelse i nogle Privilegier, som 1664, efter Skaanes Afstaaelse til Sverige, blev meddelte de skaanske Stænder, og hvori det hedder, at det havde været de danske Bænders største Privilegium, at hverken Kongen, Adelsmændene eller de gejstlige kunde belægge en Bonde med større Skat end fastsat i de gamle Jordebøger, men heller ikke Rækkevidden af denne Udtalelse er klar, og i den danske Lovgivning findes Sætningen om Uforanderligheden intetssteds udtalt i sin Almindelighed. Det er heller ikke let at se, hvad der for Adelsgodsets Vedkommende skulde have foranlediget en Retsregel af det nævnte Indhold. Hensynet til at opretholde Ejendommens Skatteevne, der paaberaabes i en Bestemmelse om Selvejergodset, kan paa Grund af de privilegerede Stænders Skattefrihed ikke have spillet nogen Rolle paa den Tid, da Reglen skal være opstaaet, men i det højeste langt senere, efter at de ekstraordinære Skatter var blevet hyppige, og heller ikke den Betydning Landgilden havde som Norm ved forskellige Værdiansættelser kan have været afgørende. At kongen har hævdet Uforanderligheden paa Krongodset er derimod mere forståeligt (ofte vilde en Forhøjelse kun have kommet Lensmændene tilgode), og det er heller ikke uforklarligt, at Landgilden faktisk holdt sig uforandret gennem lange Tidsrum, hertil bidrog det baade, at Landbrugets Driftsforhold var underkastede saa ringe Forandringer, at Landgilden væsentligt bestod af Naturalpræstationer, hvis Værdi fulgte Svingningerne i Prisniveauet,

C. Langt den vigtigste Forandring med Hensyn til Fæstebondens Pligter i senere Tid laa i den Udvidelse af Hoveriet, som lidt efter lidt fandt Sted. En Pligt til Ydelse af Hoveri eller Dagværk, som Navnet oprindeligt lød, var paa Landskabslovenes Tid en Undtagelse og vist nok en sjælden Undtagelse, der end ikke nævnes i de skaanske Retsbøgers udførlige Bestemmelser om Landboforholdet, I Løbet af den senere Middelalder blev Hoveriet efterhaanden udbredt, og siden omkring Aar 1500 kan det vistnok anses for en ret almindelig Ydelse af Fæstere. Endnu ved det nævnte Tidspunkt var det dog temmelig begrænset, idet Hovedgaardenes Størrelse ikke krævede meget Arbejde, og Fæstegodsets Beliggenhed endnu var saa spredt, at Ugedagsarbejdet kun kunde paalægges en mindre Del af Fæsterne. Det var den ovenfor omtalte Udvikling med Hensyn til Hovedgaardenes Antal og Tilliggende og med Hensyn til Fæstegodsets Koncentration, som i den følgende Tid førte til en voldsom Stigning i Kravene, hvilken særlig sætter ind siden sidste Halvdel af det 16. Aarh. Ved Siden heraf havde det dog ogsaa Betydning, at selve Arbejdets Art blev mere mangfoldigt. Medens man tidligere nærmest kun havde krævet Arbejde til Avlingen (Markarbejde og Kørsler), kom nu ogsaa andet Arbejde, navnlig Arbejde ved de mange nye Slotte og Herregaarde, til at spille en Rolle. Under disse Forhold blev det ofte vanskeligt at fastholde en bestemt Norm for Hoveriets Omfang. Medens det i ældre Tid i Reglen havde været fastslaaet ved Sædvanen, der i hvert Fald havde ydet Beskyttelse mod pludselige voldsomme Forandringer, blev det nu saa hyppigt nødvendigt at øge Kravene, at bestemte Sædvaner vanskeligt kunde danne sig. Hoveriet fik paa denne Maade en stedse mere ubestemt Karakter, og Normen blev i mange Tilfælde blot, hvad der behøvedes til Hovedgaardens Drift. Dog varierede Kravene vistnok ret stærkt fra Sted til Sted, i hvert Fald paa Krongodset.

D. En først i senere Tid omtalt Ydelse af Fæstere var Indfastningen eller Stedsmaalet (af stede i Betydningen leje), hvilken betaltes ved Fæstets Tiltrædelse og var et Vederlag en Gang for alle for Fæste-

retten. Skønt Indfæstningen ikke nævnes i Landskabslovene, kan Spirer til den dog allerede da have forekommet, idet det ligesom efter svensk Ret kan have været Reglen, at Fæstekontrakten først blev bindende for Jorddrotten ved Modtagelse af en vis Ydelse fra Fæsteren. Større økonomi: Betydning har den dog ikke faaet før senere, fra først af vistnok særlig i Tilfælde, hvor Fæsteretten indrømmedes for længere Tid. Efterhaanden som saadanne Tilfælde blev hyppigere, blev Indfæstning med betydeligere Beløb mere udbredt, og siden det 16. Aarh. kan saadan Indfæstning anses for almindelig. Den danner uden Tvivl Forudsætningen for Indførelsen af Livsfæste i Begyndelsen af Aarhundredet (se ndf.), og denne Foranstaltning har rimeligvis paa den anden Side virket tilbage paa den, baade paa dens Udbredelse og paa de Beløb, hvormed den uddedes. Naar disse Beløb efterhaanden steg, kan det dog ogsaa hænge sammen med, at Landgilden som Regel holdtes uforandret. For Indfæstningernes Størrelse gjaldt ingen Norm, men Kongen indskærpede Lensmændene ikke at gøre den for høj. I Praksis var Beløbene meget varierende og var navnlig ret forskellige i de forskellige Landsdele.

E. Paa endnu et Punkt undergik Fæsterens Pligtforhold til Jorddrotten i Tidens Løb en væsentlig Forandring, og det en Forandring, som i høj Grad bidrog til at forringe hans Retsstilling. Medens Brydeforholdet i hvert Fald oprindeligt var et Tjenesteforhold (ifølge A. Sun. et officium), gjaldt det samme ikke om Landboforholdet, der i de skaanske Retsbøger, som er vor Hovedkilde til Kundskab om det, synes opfattet som et rent Lejeforhold. At Ejeren af den bortfæstede Gaard i Sk. L. ved Siden af Jordejer ogsaa kaldes Jorddrot og Bonde, kan ikke anføres herimod, da A. Sun. altid bruger Udtrykket locator, der betyder Udlejer, og aldrig dominus, som han derimod anvender om ham i hans Forhold til Bryden. Heller ikke de andre Landskabslove betegner Jordejeren som Landboens Husbond og J. L. 11.33 fremhæver endog som særegnet for Landboen, at han i Modsatning til Bryden selv er Husbond. I senere Tid blev Opfattelsen imidlertid en anden, idet nu ogsaa Landboerne betragtedes som Jorddrottens Tjenere, der ved Forholdets Stiftelse maatte tage ham eller hans Foged i Haanden og love ham tro Tjeneste, hvorefter fulgte en Pligt til at være ham hørige og lydige som deres Husbond. Grundene til denne Forandring. Opfattelsen kan have været flere. I de urolige Tider i det 13. og 14. Aarh. blev det nødvendigt for alle, der ikke selv raadede over tilstrækkelig Magt, at søge Beskyttelse hos megtigere Mænd, der da bl. a. bistod dem i Retssager og derfor sagdes at have dem og deres Gods i Forsvar. Den, der gav sig ind under Beskyttelsen, kaldtes for Vorned (varthnath), et Ord, der egentlig betød Omsorg eller Varetægt, men dernæst ogsaa den, der stod under den, og som desuden gav Udtryk for det Beskytteren paahvilende Ansvar. Til et Beskyttelsesforhold svarede efter Datidens Opfattelse altid et Ansvar, og idet dette nødvendiggjorde en Kontrol med den beskyttede, blev Resultatet af Beskyttelsen som oftest Afhængighed, Paa denne Måde er det rimeligvis gaaet Fæsterne, der maaske mere end nogen anden Klasse trængte til Beskyttelse og naturligvis var henviste til at søge den hos deres Jorddrot, som derved snart blev deres selvskrevne Husbond. For Forandringen i Fæsterens Stilling kan det endvidere have været af Betydning, at der blandt Dyrkerne af andres Jord fra først af ogsaa var ufri Elementer. Herom høves ganske vist ingen nærmere Underretning, men det kan ikke være tvivlsomt, at Trælle, saa længe Trældommen bestod har været anvendte som selvstændige Jordbrugere, og disse Jordbrugeres Stilling har efter Trældomsforholdets Bortfald gennem Frigivelse eller paa anden Måde næppe i alle Henseender

svaret til de frie Landboers. Det tidligere Trældomsforhold kan have haft visse Eftervirkninger, vel navnlig i Form af en vedvarende Afhængighed af Jorddrotten (Oplysninger, som peger i denne Retning, foreligger ogsaa), og de derved paa Steder fremkomne Særordninger kan senere have øvet Indflydelse paa Landboforholdet i Almindelighed, idet der har fundet en Udjævning Sted mellem de fri og halvfri Elementers Retsstilling.

Hvis ovenstaaende er rigtig, er Omdannelsen af Landboforholdet til et Tjenesteforhold rimeligvis begyndt meget tidligt, og det er i hvert Fald sikkert, at Fæsterens Pligt til Hørighed og Lydighed overfor Husbonden var fuldtud anerkendt i det 15. Aarh., fra hvilket der ogsaa allerede foreligger en Lovbestemmelse, som hjemler Husbonden Ret til at have Pligten ved selv at straffe de ulydige. Lydighedspligten gav hele Fæsterens Pligtforhold overfor Jorddrotten en Karakter af Ubestemt-
hed, der maatte aabne Plads for megen Vilkaerlighed, ikke mindst hvad Høveriet angaar, og den private Straffemyndighed maatte gøre Fæsterens Stilling endnu mere prekær. Det var dog vistnok først siden det 17. Aarh. at denne Straffemyndighed gennem Indførelse af forskellige nye Straffemidler, som Træhest og lign., gav Anledning til særlig alvorlige Misbrug.

F. Fæsteforholdets Varighed var oprindelig forsaavidt kort, som Reglen var, at det blev indgaaet for et Aar. Ifølge de skaanske Retsbøger kunde Landboen fraflytte Gaarden hvert Foraar efter Forska, men maatte dog, hvis han vilde benytte denne Ret, opsiges Kontrakten det foregaaende Aar. Fandt Opsigelsen ikke Sted, skulde Aftalen til samme Tidspunkt fornyes, men denne Fornyelse har vel ofte været stiltiende. Om Jorddrottens Ret til Opsigelse taler Retsbøgerne ikke, men der er intet Spor af, at den ikke har været anerkendt. Faktisk har det sædvanlige sikkert været, at Forholdet ikke fra nogen af Siderne afbrødes ved Aarets Udgang, og oftest har Landboen rimeligvis siddet paa Gaarden sin Livstid. Allerede tidligt forekom det ogsaa mere undtagelsesvis, at Forholdet udtrykkeligt blev indgaaet for Livstid eller for et vist Antal Aar, og den Slags Aftaler er sikkert efterhaanden blevet hyppigere. Efter at det imidlertid i Forbindelse hermed var blevet sædvanligt, at Fæsteren ved Tiltrædelsen udredede en større Indfæstningssum, kunde Jorddrotten føle sig fristet til at tilsidesætte Aftalerne og udvise Fæsterne før Udløbet af Tiden, og siden Begyndelsen af det 16. Aarh. maatte Lovgivningen skride ind imod denne Art Misbrug. Dette skete første Gang ved Kristiern II.s Landret, der endnu kun paabød, at den aftalte Fæstetid, den vare længere eller kortere, skulde overholdes, men allerede Aaret efter, i 1525, gik Frederik I. Videre, idet han bestemte, at en Fæster, som havde stædet og fæstet sin Gaard og ikke senere misligholdt Kontrakten, ikke maatte udvises af Gaarden, en Bestemmelse, der siden gik over i Recesserne. Loven af 1525 gaar vel snarest ud fra, at Fæsteforholdet faktisk som Regel var livsvarigt, enten fordi Livsvarighed var aftalt, eller fordi Opsigelse ikke fandt Sted, og det synes at have været dens Formaal at gøre denne Ordning obligatorisk eller med andre Ord at indføre Livsfæste som almindelig Norm. Derimod gav den ikke Enken Ret til at fortsætte Fæsteforholdet uden ny Indfæstning, saa længe hun forblev ugift, men en hertil sigtende Regel blev senere (i 1565) gjort gældende paa Krongodset. En Undtagelse fra Forbudet mod Udvisning af Fæsteren gjaldt foruden i Misligholdelsstilfælde ifølge Praksis ogsaa, naar Jorddrotten selv vilde bruge Jorden (se ovi. under III. 2), men Indfæstningen skulde i saa Fald tilbagebetales

Bonden.

G. Som ovenfor nævnt kunde Landboen oprindeligt frit opsigte Fæsteforholdet og var altsaa paa ingen Maade stavnsbunden. Det var imidlertid ikke blot hans Pligt at udrede de aftalte Ydelser, men han skulde ogsaa selv besidde og bruge Gaarden og sørge for dens Dyrkning og Vedligeholdelse (Pligten til Aabod). Derfor var det altid retsstridigt at afbryde Forholdet i Utide og ligesaa ved rettidig Opsigelse ikke at aflevere Gaarden i behørig Stand, og i hvert Fald til Tider synes man at have antaget, at Husbonden, naar saadant Retsbrud forelaa, kunde forlange af Fæsteren, at han skulde vende tilbage til Gaarden. En Bestemmelse herom med Hensyn til Krongodset indeholdes saaledes i Rigslov 1396 der dog muligvis sigter endnu videre, og fra omtrent samme Tid haves nogle Kongebreve, som paalægger borttrømte Fæstere igen at tage Bopæl paa deres Gaarde. Rimeligvis har Jorddrotterne i særlig Grad været tilbøjelig til at stille Krav herom, naar Tidsforholdene gjorde Besættelsen af øde Gaarde vanskelig, medens de under andre Forhold har nøjedes med at kræve Erstatning. Hvorledes Fæsteren var stillet, naar han vendte tilbage til Gaarden, er ikke altid klart, og der er næppe Tvivl om, at Tilbagesøgningsretten lejlighedsvis er blevet misbrugt til at fastholde ham i Forholdet for længere Tid eller for bestandigt, hvad maaske i Virkeligheden ogsaa var Meningen med Loven af 1396. Selv i saa Fald kunde der dog ikke tales om noget Stavnsbaand, da Forudsætningen jo var, at Fæsteren oprindeligt var indtraadt i Forholdet efter Aftale, og netop fra et Tidspunkt, der ikke ligger meget forud for Aar 1400, haves der da ogsaa Udtalelser i Lovgivningen, bl. a. i Hdf. 1376, der klart og tydeligt fastslaar Landboens Ret til at opsigte Fæsteforholdene og drage, hvorhen han vil.

Imidlertid var det ikke overalt, at det i Længden lykkedes at opretholde Fæsternes Bevægelsesfrihed. Indenfor en bestemt Del af Landet, nemlig det sjællandske Retsomraade, fik Godsejerne i den følgende Tid gennemført et virkeligt Stavnsbaand, der i Litteraturen kaldes for Vornedskabet, medens det oprindelige Navn var Vornedpligt eller Forpligtelse til Fødestavn eller set fra Husbondens Standpunkt Vornedrettighed. Som paavist ovenfor laa der ikke fra først af i Ordet Vorned noget om en saadan Ufrihed, og Vorned anvendtes da ogsaa i lang Tid om alle Fæstere uden Undtagelse, hvad enten de var stavnsbundne eller ej, ja endog som Lejere af Købstadhuuse, og det var først efterhaanden, at det fik den senere specielle Betydning. Vornedpligten var en den mandlige Bondebefolkning paahvilende Pligt til at forblive til Stede paa det Gods, hvor vedkommende var født, og paa Forlangende overtage Gaard eller Hus med Jord til Dyrkning, hvilken Pligt dog ikke strakte sig saa vidt, at Husbonden vilkaarligt kunde flytte om med den vornede, der havde samme Ret til en Gang fæstet Gaard som en ikke vorned Fæster. Den vornede var at anse som et Tilbehør til Godset, der fulgte med ved Overdragelse af det, hvorimod Overdragelse af ham særskilt var et Misbrug, hvilket dog fandt Sted, men blev forbudt ved Kristiern II.s Landret. Hvis den vornede uden Tilladelse forlod Godset, kunde han deles til Stavns, d.v.s. søges til at vende tilbage, men det kunde naturligvis tænkes, at Husbonden tillod ham at flytte bort eller dog midlertidigt at opholde sig paa fremmede Steder.

Visse Forfattere har villet sætte Vornedskabet i Forbindelse med den ældre Tids Trældom, af hvilket det skal være en ganske vist meget afsvækket Fortsættelse. Denne Opfattelse er dog næppe rigtig i hvert Fald kun i meget begrænset Omfang. Som ovenfor berørt er det meget muligt, at der paa Steder som Eftervirkning af Trældommen har holdt sig en afvigende

Ordning af Fæsteforholdet med en mere eller mindre udpræget Halvfrihed for Fæsteren, der da rimeligvis bl. a. har ytret sig som Stavnsbaand. Derfor taler navnlig nogle Oplysninger fra Sorø Klosters Gods fra Slutningen af det 15. Aarh. Den Slags Ordninger har dog sikkert hørt til Undtagelserne, og det kan ikke betvivles at Landboforholdet i Sjælland som i Skaane oprindelig har været et frit Jordlejerforhold, og at Vornedskabet følgelig i Hovedsagen maa skyldes en senere Udvikling. Hermed stemmer da ogsaa den ovenfor nævnte Bestemmelse i Hdf. 1376, der som udstedt i Slagelse i hvert Fald tillige maa tage Sigte paa sjællandske Forhold. Det er imidlertid sandsynligt, at denne Lovbestemmelse til Forudsætning har Tendenser til at indføre et Stavnsbaand, og den foregaaende Tid med dens ved den sorte Død fremkaldte Affolkning af Landet, maa ogsaa have afgivet en gunstig Jordbund for den Slags Tendenser, idet Mængden paa Arbejdskraft netop da maa have været særlig stor. Paa Sjælland lykkedes det da heller ikke Haandfæstningen at slaa igennem. Trods dens Forsøg paa at dæmme op mod Bestræbelserne for at stavnsbinde Bønderne maa Vornedskabet i den følgende Tid efterhaanden være blevet gennemført. Sandsynligvis er det sket uden egentlig Lovhjemmel, alene i Kraft af Forholdenes Magt, og den første Lov, der hentyder til Vornedskabet (Lollands Vilkaar 1446, se "Udsigt" I, S. 48) forudsætter det da ogsaa nærmest som bestaaende. Om Grunden til, at det begrænsedes til det sjællandske Omraade, kan der kun have Formodninger. Muligheden af, at Begrænsningen kan hænge sammen med Særegenheder ved de ældre sjællandske Regler om Landboforholdet, kan ikke udelukkes, da man ikke kender det nærmere Indhold af disse Regler, men særlig sandsynligt er det ikke. Snarere beror Begrænsningen paa, at Forholdene paa Sjælland har været gunstigere for Udviklingen af et Stavnsbaand end andetsteds. Storgodset fik vistnok her usædvanlig tidligt en betydelig Udbredelse, bl. a. gennem Kirkens omfattende Besiddelser, og maaske har Ordninger med halvfri Jordbrugere været særlig hyppige indenfor disse. Selvejendommen var endvidere lidet udbredt paa Sjælland, og dette kan have bidraget til at svække Bondestandens Modstandskraft overhovedet.

Vornedskabet bestod hele den heromhandlede Periode ud. Kristian II opstillede visse Regler til Beskyttelse for de vornede, idet han foruden at forbyde Salg af dem bestemte, at de ved Misbrug fra Husbondens Side skulde have Ret til at flytte ind paa et Nabogods. Disse Regler synes fra forskellig Side at være omfattede som en Afskaffelse af Vornedskabet, hvad dog næppe var tilsigtet, og deres Ophævelse i 1523 gav derfor Anledning til en stærk Bevægelse blandt Bønderne. For at imødegaa denne og berolige Stemningen tænkte Fredrik I. et Øjeblik paa en virkelig Afskaffelse, der dog, da det kom til Stykket, ikke blev fremmet. Samme Skæbne havde et senere lignende Forsøg fra Kristian IV.s Side. Derimod blev til forskellig Tid enkelte Klasser af Personer undtagne fra Vornedskabet.

2. Selvejerbønderne havde oprindelig besiddet deres Ejendomme med fuldkommen fri Ejendomsret, idet de ikke havde haft andre Pligter overfor Kongen end dem, der paahvilede Befolkningen i Almindelighed. Allerede tidligt havde dog de privilegerede Stænders Skattefrihed medført, at de var kommet til at staa i et særligt Forhold til Kronen, idet en Pligt til at udrede regelmæssige Ydelser til denne nu kun paahvilede dem og Kronens Fæstere. Herved havde disse to Klasser af Bondebefolkningen nærmet sig til hinanden, og denne Tilnærmelse blev med Aarene større, fordi der efterhaanden paalagdes Selvejerne øgede Byrder og desuden gjordes en Række Indskrænkninger i deres Ejendomsraaden, hvorved de i flere Henseender stilledes som Fæstere. Tilsidst reduceredes Forskellen

mellem dem og Kronens Fæstere i det væsentlige til, at Selvejerens Ret i Modsætning til de sidstes var arvelig og afhændelig men igvrigt behandledes Selvejendommen næsten som en Del af Krongodset. De Selvejernerne paahvilende Afgifter og Ydelser til Kronen var dog bortset fra de ekstraordinære Skatte. altid lavere end Fæsternes. Noget Vornedskab blev Selvejerne ikke undergivet, men de skulde sørge for, at deres Gaarde blev dyrkede og kunde derfor ikke uden videre forlade dem.

§ 13.

De politiske Forsamlinger.

I. Rigets bedste Mænd, Danelhoffet. Som tidligere omtalt manglede der i den ældre Middelalder et for hele Riget fælles Ting. Man har ganske vist villet hævde Eksistensen af et saadant Ting med en lignende folkelig Sammensætning som Landstingene (et saakaldt Folketing) og med Ret til Afgørelse af Kongevalg og Ledingsudbud, men denne Opfattelse savner fornøden Støtte i Kilderne. Saxos og Svend Aggesens Meddelelser om Isøremøderne viser ikke mere, end at der for at forhindre, at et tvivlsomt Kongevalg fik et forskelligt Udfald i de enkelte Lande, lejlighedsvis er blevet afholdt Møder af Mænd fra hele Riget, rimeligvis især Stormænd, med den Opgave at søge Enighed opnaaet om en fælles Kandidat ved Valget og selv om der ogsaa ved andre Lejligheder, f. Eks. i Forbindelse med Krigstog, har fundet lignende Forhandlinger Sted, har de uden Tvivl hørt til Undtagelserne og ikke dannet et fast Led i Rigets politiske Organisation, idet det normale var, at politiske Afgørelser blev truffet paa Landstingene.

Siden Valdemarstiden indtræder der efterhaanden en Forandring heri, idet det som Følge af Rigsenhedens voksende Betydning bliver almindeligt, at offentlige Anliggender drøftes paa Rigmøder, som i dette Øjemed sammenkaldes af Kongen. Disse Møder kan i nogle Tilfælde betragtes som en Fortsættelse af Huskarlestævnerne, d.v.s. de Forsamlinger af Kongens Hirdmænd, som havde truffet Afgørelser angaaende Hirdens Forhold og bl. a. dømt i Sager mellem Hirdmænd indbyrdes og mellem dem og Kongen. Gennem den i Valdemarstiden stedfindende Omdannelse af Hirden til en Herremandsstand fik de nævnte Møder en mere betydningsfuld Karakter. Hirdmødet blev Organ for den nye privilegerede Stand og, da dennes Medlemmer boede spredt omkring i Riget, til en Rigsforsamling, der som en Arv fra Huskarlestævnerne kom i Besiddelse af Ret til at være med ved Lovgivning om Herremændenes særlige Forhold samt til at dømme i visse Retsager, navnlig Sager om Brud paa Herremændenes Trokabspligt overfor Kongen. Saxo omtaler flere Rigmøder fra sidste Halvdel af det 12. Aarh. som efter de benyttede Udtryk at dømme maa have været udvidede Hirdmøder og som bl. a. ses afholdte til Afgørelse af Retsager af nysnævnte Art, men ogsaa i andre Anledninger, f. Eks. for at give Hirdmændene Lejlighed til at sværge Kongens Søn Trokabskab.

Naar det ikke drejede sig om Anliggender, der kun kunde ordnes under Medvirkning af Hirden eller nu Herremændene, havde Møderne derimod som Regel en snævrere Karakter, idet Kongen nøjedes med at sammenkalde en mindre Kreds af politisk særlig indflydelsesrige Personer. Til denne Kreds, der i det 13. og 14. Aarh. ofte betegnes som meliores eller majores regni eller paa Dansk som Rigets bedste Mænd, hørte Riskopperne og de fyrstelige Lensmænd samt et vekslende Udvalg af de gvtige Stormænd særlig dem, der var eller havde været Rigsbedsmænd eller var Indhavere

af vigtige Forleninger. Fast afgrænset var Kredsen ikke, idet det formelt beroede paa Kongen, hvem han vilde indkalde til det enkelte Møde, men politiske Hensyn vilde ofte begrænse hans Valgfrihed, ligesom Hensynet til, hvem der i Øjeblikket opholdt sig hos ham eller i hans Nærhed sikkert ofte spillede en Rolle.

Rigets bedste Mænd var enten ligefrem Medlemmer af Hirten eller dog som Biskopperne knyttede til Kongen ved en Troskabsed, der ganske svarede til Hirten, og de havde ogsaa alle samme Pligt til at følge Kongens Kaldelse som Hirdmændene. De snævrere Møder stod forsaavidt de egentlige Hirdmøder nær, men til at begynde med havde de næppe disse bestemte politiske Beføjelser, og det beroede ogsaa fra først af helt og holdent paa Kongen, hvorvidt han vilde sammenkalde dem. Da Kongen imidlertid selv ofte var interesseret i Stormændenes Medvirkning, f. Eks. ved Udstedelsen af Love idet hans Beslutninger ved Stormændenes Tiltrædelse af dem fik forøget Vægt, blev Mødernes faktiske Indflydelse stor, og det begyndte at blive vanskeligt for Kongen at unddrage sig den. Ved Lidten af det 13. Aarh. var det allerede blevet Skik, at Kongen en Gang hvert Aar, i Reglen ved Midfastetid, samledes med Rigets bedste Mænd til et Møde, der efter kirkeligt Forbillede kaldtes for concilium. Disse regelmæssige Møder har sikkert været følte som en Indskrænkning af Kongemagten men en Lovregel, der gjorde det til Pligt for Kongen at mødes med Stormændene, havde man foreløbig ikke.

Det afgørende Vendepunkt indtræder først i Erik Klippings Tid, da det - formodentlig som Følge af Emancipationsforsøg fra Kongens Side - ved Hdf. 1282 blev fastsat, at Kongen hvert Aar ved Midfaste skulde holde "det Parlament, som kaldes Hof" (parlamentum quod dicitur hof). Herved var uden Tvivl i første Linie sigtet til et Møde med Rigets bedste Mænd men adskilligt tyder paa, at det var Meningen, at ogsaa de andre Herremænd skulde komme til Stede. Herfor taler, at Mødet forud skulde kundgøres i alle Lande, medens de bedste Mænd rimeligvis modtog personlige Indkaldelser, og vel ogsaa Ordet Hof, der modsvarer det latinske curia, som var en gammel Betegnelse for Hirten. Et Møde med Rigets bedste Mænd kunde ogsaa uden Vanskelighed tænkes udvidet til et almindeligt Herremandsmøde, og Stormændene maatte i Almindelighed være interesserede i en saadan Udvidelse, i hvert Fald indtil videre, idet Tilstedeværelsen af den større Kreds gav dem et politisk Rygstød overfor Kongen, medens Faren for en konkurrerende Indflydelse fra de menige Herremands Side kun var ringe, efter at den foregaaende Udvikling havde befæstet Stormandskredsens Stilling som Aristokratiets vigtigste Repræsentation.

Paabudet om, at der aarligt skulde afholdes et Hof gentoges i en lang Række Love og Haandfæstninger fra Slutningen af det 13. og fra det 14. Aarh., men kun i Aarene nærmest efter 1282 og i enkelte andre korte Perioder blev det nogenlunde overholdt. Undertiden fandt der vistnok slet ikke Møder Sted, og til andre Tider sammenkaldtes kun de bedste Mænd, hvis Sammenkomster da rimeligvis har været iklædte mindre højtidelige Former end de i Forfatningen forudsatte Møder og har kunnet henlægges til andre Tider paa Aaret end disse. Afholdelsen af saadanne snævrere Stormandsmøder forudsattes ogsaa oftere i Lovgivningen, der i Bestemmelser, som kræver Medvirkning ved visse Foranstaltninger af en Repræsentation for Aristokratiet, blot taler om de bedste Mænds Raad og Samtykke, uden at det siges, at det skal meddeles i et Parlament.

Betegnelsen for den forfatningsmæssige Rigsforsamling var en Tid lang vaklende (ved Siden af parlamentum anvendtes ogsaa concilium,

som oftest med Tilføjjelsen generale eller regni,) men siden henimod Midten af det 14. Aarh. blev den tekniske Benævnelse parlamentum generale Danorum eller paa Dansk Danehof. Tiden for Afholdelsen flyttedes efterhaanden længere hen paa Aaret, fra Midfaste til Pinsetid eller St. Hansdagstid. Stedet var som Regel Nyborg, i enkelte Tilfælde dog Kalundborg. Paa Møderne laa det politiske Tyngdepunkt stedse hos Stormændene, der sammen med Kongen foreløbig drøftede Sagerne og i Realiteten afgjorde dem, medens den bagefter stedfindende Forelæggelse for de øvrige Deltagere rimeligvis kun har haft formel Betydning. Visse Lovbestemmelser nævner endog kun Stormændene som politisk berettigede under Møderne, idet bestemte Afgørelser siges at skulle træffes de consilio et consensu meliorum regni in parlamento, men Kilderne viser dog, at en efterfølgende Vedtagelse af det af Stormændene besluttede i den større Forsamling i hvert Fald til Tider har fundet Sted, og det er derfor urigtigt, naar man har villet karakterisere Danehoffet som et blot Stormandsmøde. Foruden de bedste Mænd var det Herremændene, som skulde give Møde, men ogsaa andre Befolkningsklasser omtales jævnlige som nærværende. Kun en enkelt Gang (1293) siges Indkaldelse dog at være udgaaet til Almuen, d.v.s. hele Folket, og iøvrigt har Forholdet vel derfor blot været det, at Personer, som uden Indkaldelse indfandt sig for at varetage deres Interesser, f. Eks. under en Retssag, er blevet taget med ved Vedtagelserne, uden at man paa Grund af disses nærmest formelle Karakter har lagt Vægt paa at udsondre dem fra de egentlig indkaldte.

Hdf. 1282 udtalte sig ikke i Almindelighed om, hvilken Myndighed Hoffet skulde have (Hovedsagen har rimeligvis været Adgangen til paa Møderne at kræve Kongen til Regnskab for sin Styrelse), og den senere Lovgivnings Bestemmelser kan ikke anses for udtømmende. Forsamlingens Hovedbetydning laa paa Lovgivningens og Retsplejens Omraade, medens administrative Anliggender, der ikke afgjordes af Kongen alene, vel i Almindelighed kun forelagdes de bedste Mænd, saaledes Spørgsmaal om Krig og om Afhændelse af Krongods. Om Lovgivningsmyndigheden er talt paa et tidligere Sted (se Udsigt I 54), der sondredes nu ikke længere bestemt mellem Love vedrørende Herremændene og andre Love, men Danehoffets eller i hvert Fald de bedste Mænds Samtykke var lige nødvendigt ved alle Love, Som Domstol var Danehoffet Arvtager efter Huskarlestævnet og Herremandsmøderne og saaledes Varneting for Herremændene i Sager om Brud paa deres Troskabspligt, jfr. saaledes Sagerne angaaende Mordet paa Erik Klipping. Huskarlestævnet havde imidlertid ogsaa været den Domstol, hvor Kongen maatte staa sine Mænd til Rette, og ogsaa i denne Henseende traadte Danehoffet i dets Sted, og vistnok saaledes, at ikke blot Herremændene, men enhver Undersaat kunde søge sin Ret der. Herhen hører bl.a. Danehoffets Afgørelse af Tvistligheder mellem Kongen og de fyrstelige Lensmænd, men ogsaa den siden Hdf. 1320 gældende Regel, at Domme afsagte paa Kongens Retterting, enten af Kongen selv eller af andre i hans Navn, kunde indankes for Danehoffet, der paa denne Maade blev Rigets øverste Appellinstans. Om dets Virksomhed som saadan haves dog kun meget sparsomme Efterretninger. Skattebevilling hørte næppe i særlig Grad med til Danehoffets og de bedste Mænds Funktioner, og Haandfastningerne fra det 14. Aarh. omtaler den heller ikke, men nøjes med at love Ophævelse af bestemte Skatter og at forbyde de kongelige Fogder alle egenmagtige Paalæg. Forliget mellem Kongen og Erkebispens af 1305 gaar dog ud fra, at Beskatning af de privilegerede Stænder kun kunde ske med de bedste Mænds Samtykke.

Danehofferne holdt sig kun til noget ind i det 15. Aarh. Som det sidst nævnes i Reglen det Møde i 1413, hvor Sønderjylland tildømtes den danske

Krone, men der foreligger dog endnu fra de følgende Aar Efterretninger om Møder, der nærmest synes at kunne karakteriseres som Danehoffer. Grunden til disses Forsvinden maa søges i Udviklingen af Rigsraadet, der som nedenfor nævnt efterhaanden afløste de bedste Mænd, og hvis Stilling i det 15. Aarr. var saa befæstet, at det kunde undvære den Støtte, de bedste Mænd havde haft i Herremændenes Førværelse paa Møderne. Praktiske Hensyn maatte ogsaa tale for saavidt muligt at undgaa de store Forsamlinger. Det, der længst holdt Liv i Danehoffet, var vistnok dets Stilling som Rigets øverste Domstol, og endnu ved Erik af Pommerns Afsættelse bebrejdedes det med Henblik herpaa Kongen, at han i mange Aar ikke havde holdt Hofret i Nyborg, men ogsaa paa dette Omraade overflødiggjordes Danehoffet efterhaanden af Rigsraadet (se nedenfor under II.). Endnu Kristiern I. lovede i sit Kongeløfte at ville holde Danehof, og Ordet kan af og til træffes endnu langt senere, saaledes endnu i Hdf. 1648, men det brugtes da i samme Betydning som Herredag, altsaa om et rent Rigsdagsmøde.

II. Rigsraadet. Indenfor den mere ubestemte Kreds af Rigets bedste Mænd spores der tidligt en Tendens til at udskille en fastere Kærne bestaaende af dem, der havde en nøjere Tilknytning til Kongen som hans Raadgivere. Kongen havde selvfølgelig altid i sine Omgivelser haft Mænd, som han raadførte sig med om offentlige Anliggender, men om et Raad i egentlig Forstand kunde der først tales, naar der fandtes bestemte Stillinger, hvis Indehavere formeligt og mere varigt udnævntes til at være Kongens Raader. I denne Forstand tilhører Raadet først det 13. Aarr. Efter Midten af Aarhundredet tales der oftere om Kongens Raader (consiliarii regis), men endnu saaledes, at det er usikkert, om der herved menes andet end Rigets bedste Mænd, en Sprogbrug, som der ogsaa er Eksempler paa fra det følgende Aarhundrede. Naar et Raad i strengere Forstand efterhaanden skilte sig ud fra de bedste Mænd, har man tænkt sig Muligheden af, at dette kunde hænge sammen med Organisationen af en Formynderstyrelse til at føre Regeringen under en vordende Konges Mindreaarighed, saa at altsaa Overtagelsen af Hvervet som eventuel Formynderskab skal have været det, der fra først af gav Raadet sin faste Begrænsning, og man har i Forbindelse hermed henvist til, at baade Erik Klipping og Erik Menved besteg Tronen som mindreaarig, og at consiliarius kunde bruges om Formyndere. Medens der nu ikke i Aktstykkerne fra Erik Klippings Mindreaarighed findes sikre Holdepunkter for Eksistensen af et snævrere, fast organiseret Raad, har man derimod i Rigslov 1276, der udgik fra det samme Møde, hvor Stormændene skal have hyldet den senere Erik Menved som Faderens Efterfølger, det første klare Vidnesbyrd om Raadet som en fra de øvrige Rigets bedste Mænd forskellig snævrere Kreds og der kunde derfor nok være Tale om at sætte dets Opstaaen i Forbindelse med en ved denne Lejlighed truffen Bestemmelse om Regeringens Førelse i Tilfælde af Kongens Død. Dette er dog kun en Hypotese, hvorimod det er sikkert nok, at Raaderne i Aarene efter Erik Menveds Tronbestigelse træder stærkere frem end tidligere, og at de senest i Løbet af denne Konges Regeringstid har faaet Karakteren af en fast Korporation, af hvilken man blev Medlem ved en Udnævnelse og en Forbindelse dermed aflagt Ed. Hdf. 1320, der forbød Optagelse af Tyskere i Raadet, omtaler det ogsaa som Kongens snævre og svorne Raad (consilium regis strictum vel juratum).

Fra først af kunde Raaderne vel altid henregnes til den mere ubestemte Kreds af Rigets bedste Mænd, men ved at beskikkes til Kongens Raader stilledes de i et vist Modsætningsforhold til de øvrige

meliores regni, der alene var Repræsentanter for Riget. I Tidens Løb fortrængtes de sidste dog helt af Raadet, saaledes at dette traadte fuldstændig i Stedet for de bedste Mænd, men samtidig opfattedes Raaderne ikke blot som Kongens, men ogsaa som Rigets Raader, hvori laa at de uden at tjene Kongen ogsaa skulde varetage Rigets Interesser overfor ham, En hertil svarende Sprogbrug kan allerede paavises under Erik Menved, men tilhører dog i det hele en senere Tid. I Litteraturen betegnes Raadet i Reglen simpelthen som Rigsraadet. Aarsagerne til den nævnte Forandring maa søges dels i Raadernes Bestræbelser for at skyde de udenforstaaende til Side, dels i Kongens Ønske om at kunne holde sig til de af ham selv udpegede Personer, ogsaa Forbilledet fra Sverige og Norge, hvor Raadets Stilling tidligere konsolideredes, har dog rimeligvis haft Betydning. Rigsraadet fremtræder allerede i Valdemar Atterdags sidste Aar og straks efter hans Død som den afgørende politiske Magtfaktor ved Siden af Kongen, men da Kongemagten i den følgende Tid stiger stærkt, er det først henimod Midten af det 15. Aarh., efter at Forholdene igen havde ændret sig, at dets Stilling endelig konsolideres. Unionsmødet i Kalmar 1436, Erik af Pommerns Afsættelse, Indkaldelsen af hans Efterfølger og nogle Aar senere Valget af Kristiern I. er altsammen Vidnesbyrd om den Betydning, Rigsraadet havde faaet, Et formelt Retsgrundlag fik dets Magt dernæst ved Hdf. 1448, der især handler om dets Medbestemmelsesret paa forskellige Omraader af Statsstyrelsen og endog i Almindelighed udtaler, at Kongen ikke maa foretage noget mærkeligt Erinde, som rører Kronen paa, uden med Mestedelen af Rigsraadets Tilladelse. Bestemmelsen udgaar igen af de følgende Haandfæstninger, som nøjes med at opstille mere specielle Forskrifter, og kommer først siden 1536 igen under den Form, at Kongen skal styre og regere Danmarks Rige med Rigens Raad.

Paa Grund af Landstingenes hurtigt svindende Betydning blev Rigsraadet siden det 15. Aarh. gennem lang Tid Folkets eneste virkelige politiske Repræsentation, idet Stændermøderne endnu var i deres Vorden og først i Kristian IV Tid kom til at øve Indflydelse. Baade ifølge sin Oprindelse og sin Sammensætning var Rigsraadet Organ for de privilegerede Stænder, men det følte sig dog som repræsenterende Folket eller Riget som Helhed, og Haandfæstningerne udstedtes ogsaa til det paa alle Indbyggernes Vegne. For en moderne Betragtning var dets Stilling i flere Henseender mærkelig. Dets Opgave var vel at tjene Kongen, men dog ogsaa at kontrollere hans Udøvelse af Kongemagten, og dog var det Kongen, som udnævnte Medlemmerne af det, ligesom han gennem sin Raadighed over Løbene paa mange Maader var i Stand til at lade det føle sin Gunst eller sit Mishag. Naar Kongens Udnævnelsesret ikke blev ødelæggende for Rigsraadets Stilling, skyldtes det i nogen Grad dets Ret til at vælge Konge og bestemme Indholdet af Haandfæstningerne, men dog vel nok saa meget Raadernes Uafsættelighed og især det Rygstød, Raadet havde i de privilegerede Stænder, der følte deres Interesser varetagne af det. Da dette Forhold i det 17. Aarh. delvis ændredes, idet Adelen ved Siden af Raadet ogsaa fik et Organ i Stændermøderne, blev det derfor farligt for Raadets Magt. Denne var iøvrigt ret forskellig til forskellig Tid, ved Begyndelsen af den egentlig Rigsraadsperiode afgjort stærk, under Kristiern II, der kun sjældent mødtes med det samlede Raad, til Gengæld meget svag. Kristiern II' Fordrivelse medførte et stærkt Omslag til Gunst for Raadet, men den for Kristian III sejrriige Udgang af Grevefejden havde igen en Styrkelse af Kongens Stilling til Følge. I Resten af Aarhundredet var Konge og Raad snarest i Ligevægt, og først noget ind i Kristian IV' Regeringstid spores en tydelig Bestræbelse fra Kongens Side for at trække Raadet tilbage. Da den af Kongen mod Raadets Ønsker fulgte Udenrigs-

politik bragte Ulykker over Landet, maatte han imidlertid i sine sidste Aar gøre Raadet store Indrømmelser, der dernæst i stærkt udvidet Form lovfæstedes ved Hdf. 1648. Denne betegner tilsyneladende Højdepunktet af Raadets Magt, ikke mindst ved den i § 6 III. 4 omtalte Bestemmelse, der i Virkeligheden stillede Kongen under Raadet, men den svarede kun daarligt til de reelle Magtforhold (se § 5 in. f.) og kunde ikke hindre at Forfatningen kort efter brød helt sammen.

Rigsraadets Sammensætning var noget forskellig før og efter Reformationen. Forskellen beroede paa, at det indtil 1536 foruden de verdslige Raader rummede et meget betydeligt gejstligt Element, bestaaende af samtlige Biskopper, der betragtedes som selvskrevne Medlemmer, samt nogle faa andre Gejstlige efter Kongens Bestemmelse, dels Klosterforstandere (et Par sjællandske, der havde Rang som Biskopper, synes regelmæssigt at have været med), dels Prælater eller Kanniker fra Kapitlerne deriblandt undertiden, men ikke altid, Kongens Kansler. De gejstlige Medlemmer nævnes foran de verdslige, hvad der er Udtryk for en højere Rang, og Erkebiskoppen var Raadets selvskrevne Formand. De verdslige Medlemmer, der fandtes før og efter Reformationen, skulde være fødte Adelsmænd og maatte ikke være Udlændinge, medmindre Rigsraadet samtykkede deri, og der skulde fremdeles sørges for, at de enkelte Landsdele fik en passende Repræsentation. Med disse Indskrænkninger kunde Kongen iøvrigt indtil 1645 udnævne hvem han vilde (en indskrænkende Bestemmelse i en enkelt Haandfæstning blev uden Betydning), men i det nævnte Aar satte Adelen igennem, at Rigsraader og Landkommissarier i den Landsdel, hvor det afdøde Medlem havde hørt hjemme, skulde have en Forlagsret, der ved Hdf. 1648 fik Form, at det samlede Rigsraad blandt de saaledes foreslaaede skulde udtage tre, blandt hvilke Kongen skulde vælge. Af Rigsembedsmændene var allerede i Middelalderen de vigtigste som Regel Medlemmer af Raadet, og siden 1536 forudsatte Lovgivningen, at det altid var Tilfældet. Efter de gejstlige Medlemmers Udtræden betragtedes Rigsembedsmændene som de fornemste Medlemmer uden Hensyn til deres Anciennitet. Rigskanslerembedet stilledes dog først sent i denne Henseende paa lige Fod med de andre Embeder. Det samlede Medlemsantal var til forskellig Tid meget forskellig, før Reformationen større end senere. For at hindre at Kongen lod det synke altfor stærkt, fastsattes det ved Hdf. 1648 til 23. Udnævnelserne opfattedes som gældende for Livstid, og Kongen kunde vistnok kun med Rigsraadets Samtykke udstøde nogen af Raadet, naar særlige Grunde forelaa.

Forhandlingerne mellem Kongen og Raadet foregik kun undtagelsesvis ved, at Kongen henvendte sig til de enkelte Raader. Som Regel fandt de Sted paa Møder, hvortil hele Raadet eller en Del deraf, f. Eks. Raaderne fra en vis Landsdel, samledes efter Kongens Opfordring. Bortset fra Udøvelsen af den dømmende Myndighed deltog Kongen ikke i Raadernes Overvejelser, der foregik hemmeligt paa Grundlag af skriftlige Propositioner, som Kongen lod dem meddele, og over hvilke de ogsaa ytrede sig skriftligt. I Betænkningerne traadte en eventuel Dissens indénfor Raadet aldrig frem, idet Mindretallet bøjede sig for Flertallet, en Regel, som Kongen forgæves bestræbte sig for at bryde.

Møderne holdtes Tid efter anden, naar der var Trang deril. Kun om en vis Art Møder, de saakaldte almindelige Herredage, havde man særlige Regler vedrørende Afholdelsen. Ordet Herredag (oprindeligt ogsaa Herremøde) synes først at være kommet i Brug i Aarene lige efter Hans' Tronbestigelse, vistnok gennem et Laan fra Sverige. Det betød egentlig blot et Møde af Rigets Herrer og havde ikke til at begynde med nogen

specifik Betydning. Siden noget ind i det 16. Aarh. kom det imidlertid til at betegne en bestemt Slags Rigsrådsmøder, der fik en særlig højtidelig Karakter ved forud at kundgøres i alle Lande, og ved at det i Reglen var der og kun der, at Konge og Raad udøvede deres Domsmyndighed. Den af Kongen og Raadet beklædte Domstol, Rettertinget, kan derfor ogsaa findes betegnet Herredagenes Retterting. Det var utvivlsomt Opfattelsen, at en Herredag netop for Retsplejens Skyld burde sammentræde en Gang om Aaret, men dette, der først udtrykkelig udtaltes i Hdf. 1648, blev langt fra altid overholdt, særlig ikke i det 16. Aarh. Lødetiden skulde ifølge den lige nævnte Haandfæstning være Trinitatis Søndag, og Tiden deromkring blev vist allerede forinden anset for det normale og mest passende Tidspunkt for Afholdelsen af en Herredag. Som det vil ses, frembød Herredagen en Række iøjnefaldende Lighedspunkter med Danehoffet (Kundgørelsen, Formaalet, den aarlige Afholdelse, Tidspunktet paa Aaret og rent lejlighedsvis kaldtes den ogsaa ligefrem for Danehof, ligesom der i kortere Perioder (Frederik I' Tid og Aarene nærmest efter) synes at have raadet den Opfattelse, at der til en Herredag hørte, at ikke blot Rigsraadet, men hele Adelen var til Stede. Herredagen har dog næppe udviklet sig organisk af Danehoffet. Bortset fra den nævnte Periode var der dog ingen Tvivl om, at Herredagen var et blot og bart Retsmøde, hvor dog Repræsentanter for andre Stænder, navnlig Adel og Borgerstand, kunde indkaldes for at forhandle med Raadet, hvad iøvrigt ogsaa kunde ske udenfor de egentlige Herredage, og der følger ogsaa efter Danehofferne Bortfald i Begyndelsen af det 15. Aarh. en lang Periode, hvor der ikke er Spor af en særlig Slags Møder, svarende til de senere Herredage. Disser Lighed med Danehofferne beror derfor snarere paa en bevidst Efterligning fremkaldt ved historiske Reminiscenser.

Da Rigsraadet havde udviklet sig af Rigets bedste Mænd, havde det oprindelig lignende Funktioner og Beføjelser som disse. Skønt kun de enkelte Haandfæstninger opstiller mere almindelige Regler om Raadets Competence, blev denne sikkert ogsaa i senere Tid opfattet som strækkende sig til alle offentlige Anliggender af Betydning, saa at der ikke uden videre kunde sluttet modsætningsvis fra de i Haandfæstningerne indeholdte Bestemmelser om mere specielle Beføjelser før Raadet. Af stor Vigtighed var Raadets Andel i den lovgivende og dømmende Myndighed. Angaaende den første henvises til Udsigt I. 55-56. Med Hensyn til den dømmende Myndighed skal blot bemærkes, at det i Løbet af det 15. Aarh. bliver almindeligt, at Kongen paa Rettetinget dømmer sammen med Raadet eller benytter Raaderne som Stedfortrædere ved Udøvelsen af sin Domsmagt, foreløbig dog saaledes, at ogsaa Personer udenfor Raadet ofte tages med, og i den følgende Tid bliver det en fast Regel, at Rettertinget beklædes af Kongen og Raadet og af dem alene. Dette har maaske bidraget til, at man ikke følte Savnet af Danehoffet. Naar dette dømte som øverste Instans i Sager, der var indstævnedes for det fra Rettertinger, havde det været de bedste Mænd, der nu var afløste af Raadet, som reelt traf Afgørelserne.

Blandt Rigsraadets øvrige Beføjelser maa nævnes, at dets Samtykke var nødvendigt til Paalæg af ekstraordinære Skatter. Efter Reformationen omtales Samtykket ganske vist kun som nødvendigt ved Beskatning af Adels Tjenere, men ogsaa i andre Tilfælde blev det som Regel indhentet. Paa Anvendelsen af Rigets Indtægter havde Raadet derimod ingen anden Indflydelse end den, det kunde skaffe sig gennem Skattebevillingsretten. Som Repræsentant for Riget overfor de vekslende Konger maatte Rigsraadet medvirke ved varige Dispositioner over Rigets Ejendele, saaledes navnlig ved Afhændelse af Krongods og arvelige Bortforleneringer.

I Adelen's Interesse blev der i forskellige Haandfæstninger optaget Bestemmelser om Nødvendigheden af Raadets Samtykke til Udnævnelse og Afskedigelse af Rigsraader, Rigsembeds mænd og Lensmænd, til Optagelse i Adelsstanden og Naturalisation af fremmede Adelige, til Udlandings Optagelse i Rigsraadet og deres Ansættelse i visse Embeder o.s.v. Mange af disse Bestemmelser, der ofte kun forekommer i enkelte Haandfæstninger, blev dog daarligt overholdte.

Statens Forhold til Udlandet hørte baade i ældre og i senere Tid til de Anliggender, med hvilke Rigsraadet i fortrinlig Grad beskæftigede sig. Om dets Beføjelser paa dette Omraade kan henvises til Bemærkningerne ovenfor i § 6. V. 5.

Som et Punkt af stor Vigtighed maa det endelig fremhæves, at Raadet som den blivende Repræsentation for Riget overfor de skiftende Valgkonger ved Tronskifte overtog Regeringen, indtil en ny Konge var valgt og alle Betingelser opfyldt for, at han selv kunde udøve Regeringsmyndigheden. Derfor var det Kongens Pligt ved Overdragelse af Len, særlig Slotslen, at ordne Forholdet saaledes, at Lensmændene ved Kongens Død skulde holde Slottene til Raadets Haand og vise det Lydighed, men de hertil sigtende Bestemmelser i Haandfæstningerne faldt det dog i ældre Tid ofte vanskeligt at faa overholdt. Som andetsteds omtalt var det ogsaa gennem lang Tid Rigsraadet, der valgte Kongen, ligesom det forhandlede med ham om Haandfæstningen, og derved at det under Kroningsakten var med til at paasætte Kongen Kronen, gaves der Udtryk for, at denne overdroges ham af Raadet, der saaledes fremtraadte som den varige Bærer af den øverste Magt. I god Samklang hermed stod det, at Kongen skulde staa hver Mand til Rette for Raadet, og at det kunde træde op imod ham, naar han handlede i Strid med Haandfæstningen (se § 6 IV.4.)

III. Stændermøderne. Det er allerede oftere fremhævet, at Landstingene siden Valdemarstiden efterhaanden var blevet stillede helt i Skygge af de aristokratiske Rigmøder og deres Afløser Rigsraadet. Endnu i det 15. Aarh. var Landstingenes politiske Rolle dog ikke helt udsjillet. De virkede vel nu i Hovedsagen kun som Domstole, men ligesom deres Samtykke vistnok endnu formelt ansaas for nødvendigt til nye Love og maaske ogsaa til en vis Grad til Skattepaalæg, saaledes medvirkede de stadig ved Kongevalget, i hvert Fald ved at hylde Kongen, og det forekom ogsaa af og til, at Kongen søgte Støtte hos dem overfor Modstandere ved at afæske dem Erklæringer om almindelige politiske Spørgsmaal. Naar de virkede paa denne Maade, fremtraadte Deltagerne ikke sjældent sondrede efter Stænder, saaledes at Forsamlingen nærmest fik Karakteren af et provinsielt Stændermøde. Gejstligheden mangler dog oftere eller de tilstedeværende Prælater gaar sammen med Adelen.

Der forelaa saaledes i Landstingene et Grundlag, af hvilket et Rigsstændermøde kunde udvikle sig. Mange antager ogsaa, at de i det 15. Aarh. fremtrædende Rigsstændermøder er at betragte som en Fortsættelse af Landstingene, fra hvilke de navnlig har overtaget deres kongevælgende og skattebevillende Funktioner, men der kan dog hertil bemærkes, at der hengik lang Tid efter Stændermødernes Fremkomst, inden de mere regelmæssigt kom til at øve Indflydelse paa de nævnte Omraader, og andre Forbilleder har derfor sikkert virket med ved deres Opstaaen. Navnlig kan man næppe afvise den Mulighed, at Erindringen om Danehofferne har spillet en vis Rolle ved Udviklingen af Stændermøderne. Danehofferne var vel aristokratiske Forsamlinger, og deres Funktioner laa i første Linie paa andre Omraader end Stændermødernes, men som tidligere nævnt havdes der dog et Eksempel paa, at Repræsentanter

for hele Folket er blevet indkaldte til et Danchof. En Tilknytning til Danehoffets Funktioner haves endvidere ved det ældste kendte Ståndermøde, der sammenkaldtes af Kristian I. 1468. I Indkaldelsen til dette Møde erklærede Kongen, at han paa Mødet vilde komme for Rigsraadet og alle Aandelige og Verdslige og hælde og gøre Ret og Arc, hvorved han tillagde Mødet en Opgave, der tidligere havde været Danchoffets, nemlig at dømme Kongen og Undersaatterne imellem. Møder mellem Rigsraadet og Adelen, hvad i Virkeligheden vil sige Møder af lignende Art som Danehofferne, forekom da ogsaa jævnligt i senere Tid (se ovf. under II.) Foruden de hjemlige Tilknytningspunkter har sikkert ogsaa udenlandske Forbilleder spillet en Rolle ved Ståndermødernes Opstaaen og videre Udvikling. Mødet 1468 minder saaledes nok i en vis Henseende om Danehofferne, men peger paa den anden Side ved den politiske Anledning til Mødet, nemlig Kongens Strid med Rigsraadsaristokratiet og hans Ønske om at søge Støtte overfor dette hos Stånderne, i Retning af Forholdene i Sverige, hvor Ståndermøderne var udviklede i den foregaaende Tid, og hvor de i Unionstiden ikke sjældent benyttedes af Rigsforstanderne som politisk Modvægt mod det dem ofte fjendtligsindede Rigsraad. Ogsaa i de efter Ståndermødernes Opstaaen nærmest følgende Aar maa de danske Ståndermøder ses i Belysning af den tilsvarende svenske Institution, medens den senere Udvikling af den, særlig det 17. Aarh., uden Tvivl er stærkere paavirket af Landdagene i Hertugdømmerne og Nordtyskland

De ældre Ståndermøder, i hvert Fald Møderne til og med 1536, er karakteriserede ved, at Sammenkaldelsen af dem, naar den en sjælden Gang fandt Sted, ikke skete, fordi der forelaa Sager, som efter den herskende Opfattelse kun kunde afgøres paa et Ståndermøde, men fordi der var indgaaet en Situation, i hvilken Kongen eller Rigsraadet eller begge ønskede Ståndernes Støtte overfor politiske Modstandere eller ved Gennemførelsen af særlig vidtrækkende Foranstaltninger. Ståndermøder af denne Art er dels Mødet 1468, der foruden den ovennævnte Anledning maaske ogsaa havde det Formaal at skaffe Kongen Støtte under en paatænkt (og ogsaa virkelig gennemført) Aktion mod Lensmændene til Ændring af de for dem altfor gunstige Forleningsvilkkaar, dels de tidligere (i § 6 I 1 og 2) omtalte Møder 1482 og 1494, der var politiske Modtræk, henholdsvis mod den Virksomhed, Enkedronningen under Tronledigheden efter Kristiern I' Død udfoldede til Bedste for sin yngre Søn Frederik, og mod de af denne senerehen rejste Krav paa visse Landsdele, hvilke Krav man ønskede at afvise med størst mulig Vægt ved en af et Ståndermøde vedtagen Erklæring om Rigets Udelelighed, dels endelig i Mødet i 1536, der fastslog Kirkeforandringen i dens Hovedtræk og uden Tvivl var begrundet i Regeringens Ønske om at have hele Folket med sig ved det vigtige Skridt den stod i Begreb med at foretage. Mere isoleret staar et enkelt Møde, hvor der bevilgedes Skat.

Mødet i 1536 kaldes i den der vedtagne Recès for Rigsdag, og dette Udtryk forekommer ogsaa lejlighedsvis senere, men blev aldrig almindeligt og man saavne i Virkeligheden en egentlig teknisk Betegnelse for Møderne. Mødestedet var i 1536 København, men ellers indtil Reformationen Kalundborg. Til Stede paa Møderne var i den heromhandlede ældre Periode - foruden Rigsraadet - dels Adelen (paa en enkelt Lejlighed naar indkaldt in pleno) dels nogle Medlemmer af Raadet og ofte ogsaa et Par monige Borgere fra hver Købstad, dels endelig som Repræsentanter for Bondestanden nogle Udsendinge fra hvert Herred, deriblandt vel ofte Herredsfogden. Gejstligheden var derimod ikke altid repræsenteret, og naar den var det, kun ved Medlemmer af Højgejstligheden (Biskopper, Prolator og Abbeder.)

af hvilke en Del hørte til Rigsraadet. Borger- og Bondestandens Repræsentanter maatte møde med Fuldmagter fra de hjemmesiddende.

Reformationen betød en Styrkelse af Kongemagten, og overfor Kongen stod i Resten af det 16. Aarh. Rigsraadet saa temmelig uanfægtet som Folkets eneste politiske Repræsentation. Om nogen Videreudvikling af Stændermøderne blev der derfor foreløbig ikke Tale. Adelen eller Repræsentanter for Borgerstanden indkaldtes vel af og til for at forhandle med Rigsraadet, men kun i 1570, da Statens finansielle Vanskeligheder som Følge af Syvaarskrigen var blevet meget store, samledes alle Stænder for at udtale sig om, hvorvidt Krigen burde fortsættes, og for, hvis den besluttedes, at samtykke i den i saa Fald nødvendige Skatteudskrivning. Et specielt jysk Stændermøde var dog blevet afholdt Aaret forud. Mødet 1570 staar paa Overgangen mellem de ældre og yngre Møder. Fremad peger det navnlig ved at være sammenkaldt til Meddelelse af en Skattebevilling.

En ny Periode i Stændermødernes Historie kan siges at begynde i Kristian IV' Tid. Ejendommeligt for denne senere Periode er det, at Stænderne nu efterhaanden faar anvist bestemte politiske Opgaver (Kongevalg og Skattebevilling), der enten ligefrem kræver deres Nærværelse eller dog hyppigt foranlediger deres Sammentræden. Om deres Deltagelse i Kongevalg er talt ovenfor i § 6 I. 2. Mindre sikker end paa dette Omraade var deres Stilling med Hensyn til Skattebevilling. Nogen Nødvendighed for at erhverve de upriviligerede Stænders Samtykke til Skatteudskrivning var der ikke, idet Rigsraadets Bevilling bortset fra Adelen's Ugedagsmænd i hvert Fald var tilstrækkelig. Disse Stænder beskattedes da ogsaa jævnlige uden Bevilling af Stænderne, men naar Kravene blev store, kunde det være klogt at erhverve en saadan, og dette forklarer, at man under de finansielle Vanskeligheder i Kristian IV' senere Aar, oftere fandt sig foranlediget til at sammenkalde Møder af samtlige Stænder for at opnaa deres Samtykke til Skatteudskrivning. Dette skete saaledes to Gange under Kejserkrigen, endvidere et Par Gange i de følgende Fredsaar for at opnaa Bevillinger til militære Formaal, endelig i 1645 ved Afslutningen af Krigen med Sverige. Ogsaa under Frederik III, holdtes der et Par Gange almindeligt Stændermøde, nemlig i 1657 i Anledning af den forestaaende nye Krig og i 1660 for at tage Stilling til den ved Krigen fremkaldte finansielle Situation. Medens en Bevilling af de upriviligerede Stænder efter det bemærkede aldrig var juridisk nødvendig, stillede Sagen sig anderledes med Hensyn til Adelen, der som almindelig Regel var skattefri. Skulde Adelen beskattes, maatte den selv bevilge Skatten, og da de finansielle Vanskeligheder gjorde det faktisk umuligt at opretholde Skattefriheden, blev Adelen hyppigt indkaldt, og ikke blot til de ovenfor omtalte almindelige Stændermøder, men ogsaa hyppigt udenfor disse til særlige Adelsmøder, Da Adelen politisk betød langt mere end nogen af de andre Stænder, spillede Adelsmøderne en ikke mindre Rolle end de almindelige Møder, og naar dette tages i Betragtning, og det endvidere erindres, dels at der som ovenfor nævnt ogsaa holdtes Stændermøder til Foretagelse af Kongevalg, dels at enkelte Stænder undertiden samledes for at forhandle i anden Anledning end Skattebevilling, kan det siges, at der i Kristian IV' senere Aar, særlig siden 1638, var ved at indtræde en afgørende Forandring i Forfatningsforholdene, der syntes at skulle gøre Stænderne til den vigtigste politiske Faktor ved Siden af Kongen. Udviklingen blev imidlertid ikke ført til Ende, og navnlig naaede de upriviligerede Stænders Skattebevillingsret aldrig at faa nogen Lovhjemmel, ligesom Haandfæstningerne i det hele ignorerede Stændermøderne.

Som et betydningsfuldt Moment i den nysomtalte Udvikling maa endnu nævnes, at det paa et almindeligt Møde i 1638 efter udenlandsk Forbillede vedtoges at oprette et nyt politisk Organ, der ogsaa skulde virke i Tiden mellem Møderne, nemlig de saakaldte Landkommissarier, der skulde vælges af Adelen i de enkelte Lande, to for hvert Land. Skønt Kommissarierne aflagde Ed til Kongen, var de dog at anse som en staaende Repræsentation for Adelen og, som Forholdene efterhaanden udviklede sig, til Dels ogsaa for de andre Stænder. Deres Opgave var oprindeligt at ansætte Adelen til Skat og opsamle Skatten i de for de enkelte Lande oprettede Landskister, men deres Funktioner udvidedes betydeligt i 1645, idet det yderligere paalagdes dem een Gang om Aaret at samles med Rigsraaderne i vedkommende Landsdel for at forhandle om, hvad der kunde tjene til Rigets og Landsdelens Tarv, hvorhos de skulde modtage og for Kongen fremføre Befolkningens Klager og virke for deres Afhjælping.

Landbokommissarierne og Adelsmøderne udfoldede i de efter 1645 følgende Aar indtil Kristian IV' Død en betydelig politisk Virksomhed navnlig vedrørende Forscarsvæsenet og Finanserne, med hvilke de fik Kontrol i større Udstrækning end oprindeligt fastsat. Hele denne Udvikling beroede dog i høj Grad paa Kongemagtens øjeblikkelige Svækkelse, og da Forholdene ændredes under Frederik III, mindskedes de nævnte Institutioners Betydning igen stærkt. Krigen med Sverige 1657-60 medførte dernæst en afgjort Tilbagegang for Adelen, og denne opvejedes ikke ved, at de borgerlige Stænders Selvfølelse og Lyst til at gøre sig gældende samtidig var vokset. Disse Stænder var nemlig villige til som Modvægt mod Adelen at styrke Kongemagten, og paa Stændermødet 1660 virkede de derfor med til, at Kongemagten gjordes arvelig, og at Rigets hidtidige Forfatning, der indeholdtes i Kongens Haandfæstning og hang sammen med Rigets Karakter af Valgrige - blev ophævet.

Stændermøderne under Kristian IV adskilte sig fra de ældre Stændermøder derved, at Bondestanden bortset fra en enkelt Lejlighed var urepræsenteret. Bønderne var nu næsten alle Fæstere og ansaas for repræsenterede ved Godsejerne. Borgerstandens Repræsentation var ordnet paa lignende Maade som i ældre Tid, hvori Gejstligheden nu foruden ved Superintendenterne og Udsendinge fra Domkapitlerne var repræsenteret ved Delegerede fra Sognegejstligheden, enten et vekslende Antal Provster eller Provsten og en eller to Præster fra hvert Herred. Ogsaa Adelen mødte i Slutningen af Perioden paa Rigsstændermøderne ved Delegerede, der valgtes paa Provinsmøder, hvor hele Provinsens Adel kom til Stede, men det faldt vanskeligt at faa Adelen til at acceptere denne Ordning, hvorefter en Adelsmand kunde blive bunden ved en Bevilling, han ikke selv havde samtykket i. Paa de almindelige Møder forhandlede og bestemte hver Stænd for sig, selv om de kunde træde i indbyrdes Forbindelse. De Bevillinger, den enkelte Stænd meddelte, bandt kun den selv, og der var ikke Tale om, at to af Stænderne kunde overstemme og derved binde den tredje.

§ 14.

Domstolene.

I. 1. De fra ældre Tid stammende Domstole (Landsting og Herredsting) vedblev at bestaa gennem hele den her behandlede Periode, men deres Sammensætning og Virkemaade undergik efterhaanden væsentlige Forandringer, og der opstod derhos en Række nye, dels sidordnede, dels overordnede Domstole.

2. Af Landsting var der stadig eet for hver større Ø eller Landsdel, som omfattede flere Herreder, Kun i nogle faa Tilfælde blev mod Periodens Slutning to af de mindre Ting slaaede sammen.

Den oprindelige Ordning, hvorefter den dømmende Myndighed paa Landstinget udøvedes af det forsamlende Folk, ændredes siden Udgangen af det 13. Aarh. derved, at Kongen gennem en ham repræsenterende Embedsmand fik Andel i Domsmyndigheden. I de ældste Efterretninger, som haves herom, finder man endnu Tingets Beslutning og den kongelige Bekræftelse deraf tydeligt holdt ude fra hinanden, men saa meget tidligt maa de være smeltede sammen til een Akt, idet den paagældende Embedsmand, der er blevet fast knyttet til Tinget som dets Formand, har afsagt Dømmene i Forening med de mere ansete blandt de paa Tinget tilstedeværende, medens de øvrige Tingsmænds Tilslutning er blevet uden reet Betydning og tilsidst er faldet bort.

Som Betegnelse for de kongelige Embedsmænd møder man i Kilderne en Række forskellige Udtryk, i de latinske Kilder rector, judex eller auditor placiti generalis, undertiden ogsaa legifer, i de danske Kilde. Landsdommer eller Landstingshører. Det sidste Ord brugtes dog i senere Tid ikke om selve Landsdommeren, men om en ham underordnet Embedsmand, der under Forfald fungerede som hans Stedfortræder, men iøvrigt ogsaa, naar Dommeren var til Stede, kunde dømme sammen med ham. Saadanne Landstingshørende fandtes dog næppe ved alle Landsting. Efter Reformationen blev der efterhaanden ansat flere Landsdommere ved forskellige af de større Ting, men Domme kunde selv i saa Fald afsiges af en enkelt Dommer. Landsdommerne beskikkedes af Kongen og tilhørte Adelen, hvad tilsidst ligefrem foreskrevs i Haandfæstningerne.

Endnu i det 16. Aarh. dømte Landsdommerne ofte sammen med andre, der var til Stede paa Tinget, hyppigst Adelsmænd. Dette ansaas dog efterhaanden mere som en Løttelse for Landsdommeren end som en Nødvendighed og Domme, afsagte af Landsdommere alene, blev efter Reformationen stadig almindeligere. Under Udviklingen af Appelsystemet, der krævede Indstævning for Appelretten af alle de Dommere, der havde taget Del i den indankede Dom, følte det ogsaa som en Ulempe for Appellanten, at han skulde indstævne andre end Landsdommeren, og 1597 førte dette omsider til, at det ligefrem blev forbudt denne at tiltage udenforstaaende Personer som Meddomsmænd.

3. Medens Herrederne bortset fra enkelte Delinger og Omlægninger bevarede, som man kender dem fra Valdemarstiden, foregik der paa Herredstingene en lignende Udvikling som paa Landstingene, idet den dømmende Myndighed fra Tingmændene gik over til kongelige Embedsmænd. Landskabslovene omtaler endnu ikke Ombudsmanden som dømmende, derimod forudsætter Abels Lov, at han kan fungere som Dommer, aabenbart paa Herredstinget, men dette var, skønt det ogsaa kan findes forudsat senere, sikkert ikke noget almindeligt Forhold, og efterhaanden som Hovedlenene blev større og kom til at omfatte flere Herreder, kunde Ombudsmanden eller senere Lensmanden heller ikke overkomme at præsidere paa den alle. En virkelig Forandring indtraadte derfor først, da det blev sædvanligt at knytte en af Lensmanden beskikket underordnet Foged til Herredstinget som Repræsentant for Kongen. Denne Foged, der som tidligere omtalt fik Navn af Herredsfoged, og som aabenbart siden c. 1400 opfattedes som Tingets Formand, dømte, skønt han beskikkedes af Lensmanden i Kongens Navn ligesom Landsdommeren, og hans Forhold til Tingmændene har vistnok gennemløbet de samme Stadier som dennes, Udviklingen foregik dog uden Tvivl langsommere paa Herredstingene end paa Landstingene.

og Ordningen var endnu ret langt ned i Tiden meget uensartet, Ved Udgangen af Middelalderen kan man ikke blot finde Herredsfogden dømmende alene eller sammen med andre, men det forekommer ogsaa hyppigt, at han, skønt han leder Tinget, slet ikke deltager i Afgørelsen, der bliver truffet af et vist Antal af Tinget udmeldte Mænd. Denne Fremgangsmaade, der kan findes anvendt baade i Ejendomstrætter og i visse Straffesager, særlig Tyverisager, var bekvem for Herredsfogden, som derved slap for Ansvar, men i Sager af sidstnævnte Art blev den tilsidst forbudt ved Reces 1551, der bestemte, at Fogden, naar nogen skulde dømmes til Døden, skulde tage de bedste Tingmænd til sig og selv dømme til eller fra. Denne Bestemmelse fik, skønt de aabenbart nærmest var givet for at hindre, at Herredsfogden unddrog sig Ansvar, ogsaa blivende Betydning ved at gøre Meddomsmænd obligatoriske i Livssager, men bortset fra disse blev det efterhaanden Reglen, at Fogden dømte alene, medens Tingmændene sank ned til at blive blotte Tinghørere med den Opgave i givet Fald at bevidne, hvad der var foregaaet paa Tinget. Om disse Tinghørere eller Stokkemænd er allerede talt i § 3, IV. hvor det er nævnt, at man i Periodens Slutning opfattede deres Funktion som et særligt Hverv, til hvilket Retskredsens Beboere efter Tur udmeldtes. Herredsfogden udnævntes i Reglen af Lensmanden blandt Kronens Bønder (Selvejere eller Fæstere).

4. Medens fra først af enhver Del af Riget hørte under et eller andet Herred, blev i Tidens Løb betydelige Omraader udsondrede fra Herrederne og oprettede til særlige Retskredse, hvis Beboere ikke søgte Herredstinget, men havde deres eget med dette sideordnede Ting. Betegnelsen for saadanne Omraader var Birk (biærk). Ordets Oprindelse er omtvistet, men den sandsynligste Forklaring er den, at det er et fremmed, maaske frisisk Laaneord med Betydningen undtaget Omraade, særlig undtagen Retskreds, jfr. tysk Bereich. Birker opstod tidligst paa Krongodset, og særlig blev Købstæderne siden et tidligt Tidspunkt udskilte fra Herrederne og fik deres egne Ting (se i § 11, III.), hvorfor Birk ogsaa gennem længer Tid brugtes om Købstadjurisdiktionerne. Senerehen anvendtes det dog fortrinsvis om undtagne Jurisdiktioner paa Landet og stilledes i Birkeretten af 1623, hvis Regler vel ogsaa var bestemte til at gælde i Byerne, men som dog stedse nævner disse ved Siden af Birkerne.

Om Købstædernes Opstaaen er talt paa et tidligere Sted (i § 11) Landsbirker paa Krongodset (kongelige Birker) har man allerede ment at finde Spor af i Kong Valdemars Jordebog, og de fandtes i senere Tid i stort Antal, men mange af dem var vistnok meget smaa. De maa antages at have dannet sig omkring Kronens Slotte eller større Gaarde, vel snarest for at man kunde have et bekvemt beliggende Ting, hvor Bønderne kunde sagsøges til Opfyldelse af deres Forpligtelser. Undertiden har Grunden til Oprettelsen af et Birk dog muligvis været at søge i Distriktets afsides Beliggenhed og den deraf flydende Retsløshed, og i saadanne Tilfælde kan Initiativet til Oprettelsen være udgaaet fra Beboerne selv, og det kan tænkes at de fra først af helt paa egen Haand er fulgt bagefter. De ad denne Vej fremkomne Birker, hvis Eksistens føttes som en Ret for Beboerne, som de søgte sikret ved et kongeligt Privilegium, har man undertiden kaldt for Bonde- eller Landstykirker, men de adskilte sig ikke væsentligt fra andre Birker paa Krongodset. Rent undtagelsesvis findes der dog Antydning af, at Bønderne forsaa vidt er blevet opfattede de birkeberettigede, som de havde Ret til visse af

de Bøder, som faldt i Birket. Foruden de kongelige Birker fandtes der i Middelalderen Birker paa Kirkegodset og siden det 15. Aarh. ogsaa paa Adelen's Godser. Disse gejstlige og adelige Birker er omtalte paa forskellige Steder i det foregaaende (§ 9 V.2 og § 10, 1. 4). De første gik efter Reformationen over til at blive kongelige Birker, idet det paagældende Gods inddrogtes under Kronen, dog blev en Del af dem nedlagte, og Antallet af kongelige Birker blev vist overhovedet i Tidens Løb formindsket, enten gennem Sammenlægning af flere Birker eller ved Birkers Henlæggelse under Herreder. Til Gengæld tog de adelige Birker i det 16. og 17. Aarh. stadig til i Antal, til Dels som Følge af, at Krongods, som havde udgjort egne Birker, ved Mageskifte eller paa anden Maade overdroges Adelige. Birkerne bestod oprindeligt altid af Gods, der tilhørte den birkeberettigede, men Birkeret 1623 aabnede Adgang til at et Birk kunde opretholdes i sit hidtidige Omfang trods Godsets Deeling ved Arveskifte, idet Birkeretten, d.v.s Retten til at beskikke Birkefogden, i saa Fald skulde følge Sædegaarden eller den største Lod i Godset.

Om de til Herredstingene svarende Ting i Købstæderne (Bytingene) henvises til § II, III og IV, hvor ogsaa de siden det 13. Aarh. bestaaende, med Bytingene konkurrerende Raadstueretter er omtalte. I Landbirkernes betegnedes Tingene som Birketing. I Herredsfogdens Sted traadte her en Birkefoged, der beskikkedes af den, der havde Birkeretten, og hans Deltagelse i Udøvelsen af den dømmende Myndighed gælder det samme som om Herredsfogden. Reglen i Reces 1551 om Tiltagelse af Meddømsmænd i Livssager havde ogsaa Hensyn til By- og Birketing.

5. Siden Begyndelsen af det 14. Aarh. blev det Skik at udfærdige skriftlige Bevidnelser (Tingsvidner) om, hvad der foregik paa Tingene Oprindeligt blev de affattede af skrivekyndige Personer, som tilfældig var ved Haanden, men allerede længe inden Udgangen af Middelalderen fandtes der særlige Skriveré ikke blot ved Landstingene og i Købstæderne, men vist ogsaa i de fleste Herreder. Hele Middelalderen igennem udstedtes Tingsvidnerne som Regel af et Antal af de paa Tingene tilstedeværende Personer, væsentligt valgte under Hensyn til, hvem der havde et Segl, hvormed de kunde forsegle Udfærdigelserne. Efterhaanden fik Købstæder og Herreder dog selv Segl, med hvilke Udfærdigelserne kunde forsegles. I visse Byer fandtes der særlige blandt Borgerne udvalgte Forseglingsmænd, der sammen med Fogden skulde paase, at Seglet ikke misbrugtes, og paa lignende Maade var Herredsseglet paa Landet undertiden givet nogle af Herredsmændene i Forvaring. Kilderne viser dog, at der jævnligt fandt grove Misbrug Sted.

En Stadsbog, bestemt til Optagelse af Meddelelser om, hvad der foregik paa Tingene eller for Raadet, indførtes allerede 1292 i København, men iøvrigt tilhører Tingbøgerne en langt senere Tid. Et almindeligt Paabud om Indretning af saadanne Bøger udgik først ved Reces 1551. I en Del Købstæder var de dog kommet i Brug noget tidligere.

Om Tingstederne og Tingtiderne kan i det hele henvises til § 3 IV.

6. Med Hensyn til Forholdet mellem Landstingene og de underordnede Ting foregik der siden de sidste Aarhundreder af Middelalderen en betydningsfuld Udvikling, der paa den ene Side gav de sidstnævnte Ting en mere almindelig Kompetence end i ældre Tid, og paa den anden Side gjorde Landstingene til Appellinstanser i Forhold til dem. For By- og Birke-tingenes Vedkommende fulgte det af selve Formaålet med deres Oprettelse at skabe et privilegeret Værneting for de paagældende Retskredses Beboere, at deres Kompetence udstræktes saa vidt som muligt. Allerede de

ældste Byretter forudsætter da ogsaa helt igennem, at alle Sager, selv de største Straffesager, der ellers var Landstingssager, kunde finde deres Afgørelse ved Bytinget, og da Appelsystemet endnu ikke var udviklet tilføjede nogle af dem et almindeligt Forbud mod at stævne Sager mod Borgerne for nogen udenbys Ret, Majestætsforbrydelsessager end ikke undtaget. Da Appelsystemet senere gennemførtes, laa det vel nærmest at indordne Bytingene (og ligesaa Raadstueretterne) under Landstingene, men som nærmere omtalt i § ii, III, lykkedes det en Tid lang mange Købstæder at komme i Besiddelse af den saakaldte Landstingsret, hvorved de unddrog sig Appellen til Landstinget og kom til at staa direkte under Rettertetinget, dog at de undertiden i Raadstueretten skabte sig selv en Melleminstans, for hvilken Bytingets Domme kunde indankes.

Birketingene havde vel samme almindelige Kompetence som Bytingene, men fra dem gik i senere Tid Appellen altid først til Landstingene.

Hvad Herredstingene angaar, er det i § 3, III, omtalt, at større Straffesager (Livs- og Fredløshedssager, 40 Markssager og Manddrabsager) efter Landskabslovene i Almindelighed ikke kunde anlægges ved disse Ting men kun ved Landstingene. Denne Regel fastholdtes endnu i ret stor Udstrækning i Tiden efter Reformationen, saaledes blev Manddrabsager stadig indbragte for Landstingene, og det samme ses at have været Tilfældet med adskillige andre Sager om grove Forbrydelser. Imidlertid kendte allerede Landskabslovene visse Undtagelser fra Hovedreglen, saaledes naar Forbryderen var grebet paa fersk Gerning eller under Omstændigheder, som dermed stilledes i Klasse, og maaske i det hele ved Tyveri, og i Jylland var det sikkert ogsaa Mening, at Sager, som afgjordes af Herredsnævninger, kunde forfølges ved Herredstinget, skønt en Sag ellers godt kunde være Landstingssag, selv om Nævningerne udtooges blandt Herredsmændene og svor paa Herredstingene. I senere Tid kunde i Jylland ogsaa Trolddomssager og andre Sager, i hvilke der blev svoret af Kirkenævninger, d.v.s. Nævninger udtagne af Kirkesognet, indbringes for Herredstinget. Recces 1576 bestemte dog, at fældende Nævningekendelser i Trolddomssager ikke maatte fuldbyrdes, forinden Sagen havde været forelagt Landstinget til Prøvelse, og en eller anden Udvidelse af Landstingenes Kompetence skete ved en Lov af 1638, ifølge hvilken Herredstingene (og det samme gjaldt om By- og Birketing) ikke maatte afsige Eresdomme, hvorved vistnok mentes, at de ikke maatte idømme Eresstraf i Injuriesager, i hvilke efter det anførte alene Landstingene var kompetente, havde der oprindeligt været Valgfrihed mellem disse Ting og Herredstingene, og endnu ved Slutningen af Middelalderen dømte Landstingene ofte som første Instans. Allerede længe forinden (første Gang i Hdf. 1320) havde Lovgivningen dog - vist især med Henblik paa Rettertetinget forudsat Eksistensen af et Appelsystem og i Forbindelse dermed indskærpet Instansfølgen, men skønt Bestemmelserne herom oftere gentoges, trængte Reglen om, at alle ikke undtagne Sager skulde begyndes ved Herredstingene, vist først virkelig igennem Reformationen. Af Betydning blev maaske især Recces 1537. Denne Recces paalagde ogsaa udtrykkeligt Herredsfogderne at dømme i de Sager, som indbragtes for dem, medens endnu Recces 1533 havde tilladt dem at henvise vanskelige Sager til Landstingene. I det 16. og 17. Aarh. spores en vis Tendens til at gøre disse til første Instans i Sager mod Adelige, som ikke efter deres Beskøffenhed straks skulde indstævnes for Rettertetinget, især naar Sagerne drejede sig om fast Ejendom, men en Regel herom blev dog aldrig gældende.

Naar Appelsystemet kun langsomt udviklede sig, hænger det uden

Tvivl i væsentlig Grad sammen med, at Afgørelsen af de ved Tingene anlagte Sager efter den ældre Ret i stor Udstrækning reelt blev truffet af de Personer, der som Nævninger, Vidner eller Mededsmænd kom til at udtale sig edeligt om Sagen. Saadanne Personers Udsagn opfattedes nemlig vel som Bevis, men dette Bevis var ikke med Hensyn til Udsagnenes Sandhed Genstand for nogen Prøvelse fra Tingenes Side, men var formelt afgørende for Sagens Udfald, og i denne Henseende var Landstingene ikke stillede anderledes end Herredstingene, hvorfor en Appel til de første af Realitetsgrunde ofte intet Formaal havde. Indenfor det jyske Retsomraade havde man nok i Biskoppen og et Udvalg af de bedste Bygdemænd en Instans, for hvilken alle edelige Udsagn under Retssager (oprindeligt kun Sandmandstog, senere ogsaa Nævningetog, Tingsvidner samt Parts- ed med Mededsmænd) kunde indbringes til Prøvelse af Edernes Rigtighed, men denne Institution var ikke nogen egentlig Domstol, men et Overnavn, hvis Kendelse var ligesaa bindende for Domstolene (Landsting og Rets- terting ikke undtagne) som de edelige Udsagn i sig selv (hvad Biskop og Bygdemænd fældede eller rejste, var Lovens Ende). Ved Hdf. 1536 blev Biskoppen erstattet med Landsdommeren, hvis Sag det nu blev at tilstævne Bygdemændene og sammen med dem at afgøre Klager over Nævninger, Vidner eller Mededsmænd, og denne Ordning udvidedes siden Reces 1558 til at gælde hele Riget. Fra først af var det uden Tvivl Meningen, at Landsdommerens og Bygdemændenes Afgørelser skulde have samme Karakter som Biskops og Bygdemænds tidligere havde haft, men inden længe opfattedes de som Led i Sagernes Paadømmelse ved Landstingene, der gennem den derved aabnede Adgang til at vurdere Beviset fik Mulighed for virkelig at fungere som Appeldomstole. Til at fremme Udviklingen bidrog det vel ogsaa, at Nævningekendelser nu snarere opfattedes som Domme end som Bevis. Paabudet om Tilstævning af Bygdemænd forstodes vel blot saaledes, at Landsdommeren skulde træffe Afgørelsen med tiltagne Mænd, men som Følge af den under 2 omtalte Udvikling, der gjorde Landsdommeren til Enedommer, faldt dette inden længe bort. Allerede Reces 1569 forudsætter, Landsdommeren paa egen Haand kan fælde og rejse Nævninger og Vidner.

II. Som tidligere omtalt manglede Kongen fra først af dømmende Myndighed, hvad dog naturligvis ikke udelukkede, at Retstvistigheder ifølge Aftale mellem Parterne er blevet ham forelagte til Afgørelse, eller at han mere eller mindre har paatvunget Parterne sin Mægling, hvad der kunde falde naturligt under Hensyn til hans Opgave som Vogter af Freden i Samfundet. Paa Tingene har han naturligvis ogsaa rent faktisk kunnet øve Indflydelse paa Afgørelsen af Retssager.

Det var den i Løbet af det 12. Aarh. anerkendte Ret for Kongen til at byde og forbyde under Trussel om Straf, der efterhaanden satte ham i Stand til at tiltage sig Domsmagt, baade til at indstævne Parterne i en Retstvist for sig og til at tvinge dem til at efterkomme den afsagte Dom. I hvert Fald Valdemar I har udøvet egentlig dømmende Myndighed, og allerede Landskavslovene taler om et Kongens Ting, hvor der baade kan foretages Skødnings og udmeldes Nævninger til Afgørelse af Tvistigheder om visse Veje. Som omtalt i § 6 IV, 5, maa Benyttelsen af kongelige Paamindelsesbreve til Gennemførelse af private Retskrav antages at have bidraget væsentligt til Udviklingen af den nævnte Domstol. Efter Abels Lov ser det nærmest ud som om enhver Sag, i hvilken Paamindelsesbreve anvendtes, kom for Kongens Domstol, naar Brevene ikke blev adlydte, idet Kongen da indstævnedes begge Parter for sig, men da der foreløbig intet var fastsat om, at der som Grundlag for Meddelelsen af Brevene skulde foreligge en Afgørelse af Tingene, blev Kongens Domstol

en med disse sideordnet og konkurrerende Domstol. Den ved Hdf. 1282 indførte Reform, hvorefter Brevene først maatte meddeles, efter at Sagen havde været behandlet paa Tinge, uden at Sagsøgeren derved var kommet til sin Ret, gav Forfølgningen med Paamindelsbreve en forandret Karakter. Da det uden Tvivl var Meningen, at Sagsøgtes Pligt enten skulde være fastslaact ved en Dom, som han ikke havde opfyldt (senere stillede man et klart Skylddokument - Brev og Segl - i Klasse med en Dom), eller at der skulde foreligge Udeblivelse fra hans Side, vilde der, naar det senere kom til Udstedelse af Paamindelsbreve, oftest ikke være Indsigelser at fremføre fra Sagsøgtes Side, og Ordningen blev derfor den, at Sagsøgte, hvis han havde Indsigelser, formelle eller reelle, som han ønskede paakendte af Kongen, maatte standse Forfølgningen ved Udtagelse af et Genbrev, hvorefter Sagsøgeren maatte foranledige Indstævning af Parterne for Kongens Domstol til Afgørelse af Tvisten. Udfaldet blev da bestemmende for, om Forfølgningen skulde fortsættes (Genbrevet kendtes nederfældigt), eller om den definitivt skulde standses.

Maaske har det været Haandfæstningernes Hensigt, at Kongens dørmende Myndighed skulde begrænses til de lige nævnte Tilfælde, hvad den vilde have berøvet den en stor Del af dens Betydning, og navnlig vilde have begrænset dens Udviklingsmuligheder. Imidlertid var det sikkert inden Haandfæstningen forekommet, at Kongen efter Anmodning af en af Parterne indstævnedes begge for sig uden forud at udstede Paamindelsbreve, hvad i og for sig var det naturligste, naar Sagsøgtes Pligt ikke var saa klar, at han kunde ventes at ville rette for sig efter Brevene, og ad denne Vej fortsatte Kongen senere, uanset at Haandfæstningen kunde synes at have spærret den. Man fik saaledes dels en Forfølgning med Paamindelsbreve i klare Sager, hvilken Forfølgning kunde sætte Kongens Domstol i Bevægelse, naar den mere undtagelsesvis gav Anledning til Tvist dels en Retsforfølgning ved Kongens Domstol i Sager, der enten slet ikke tidligere havde været retslig behandlede eller dog ikke var bragt i den Stand, at Betingelserne for Erhvervelse af Paamindelsbreve var til Stede.

Det var den sidstnævnte Side af den kongelige Domstols Virksomhed, som fik størst blivende Betydning og blev Udgangspunktet for dens senere Stilling som Rigets Højesteret. Som berørt under I, 6, indeholder allerede Hdf. 1320 en Bestemmelse, der forudsætter et Appelsystem med Indordning af de forskellige Domstole i en bestemt Instansfølge. Paa Landtingene skulde der kunne appelleres til Kongens Domstol og fra den igen til Danehoffet. Denne Bestemmelse gentoges oftere i det 14. Aarh. men fik vistnok hverken da eller i det følgende Aarh. nogen synderlig Betydning. De mange Dombreve og andre fra Domstolen udgaede Aktstykker, som er bevaret fra denne Periode, viser klart, at den saa godt som altid dømte a prima instantia, altsaa i Konkurrence med Tingene, og heri var der endnu ved Aar 1500 ingen Forandring indtraadt. De Sager, som saaledes bragtes for Kongens Domstol som første Instans, var hovedsagelig Sager, hvorunder Rettigheder over fast Ejendom gjordes gældende, sjældent Sager om private Kræv af anden Art. Nogen Jurisdiktion i Straffesager udøvede Domstolen ikke, og naar Spørgsmaal om Forbrydelse og Straf en sjælden Gang forelagdes den, var Formaalet i Reglen ikke at erholde en Straffedom, men f. Eks. at opnaa Erstatning for en formentlig med Urette paalagt og allerede fuldbyrdet Straf eller lign. Dog bestemtes det allerede 1466, at Æressager mod Adelige kun kunde paadømmes af Kongen og Rigsraadet. Parterne i de for Kongens Domstol indbragte Sager var i Middelalderen hyppigst adelige, men ogsaa Sager mellem Adelsmænd og kirkelige Institutioner forekom jævnligt, og mere undtagelsesvis kunde

Købstæder eller Landsbyer eller endog enkelte Borgere eller Bønder være Parter. Skødnings og andre Akter hørende til jurisdictio voluntaria fandt ofte Sted for Kongens Domstol ligesom for de lokale Ting.

Landskabslovene kender ingen Betegnelse for den kongelige Domstol, men bruger blot Udtrykket "for Kongen". Derimod taler den skaanske Redaktion af Rigslov 1284 om Kongens eget Ting og Kongens Retterting, hvilke stilles i Modsætning til hinanden. Sondringen sigter aabenbart til, at Domstolen snart beklædtes af Kongen selv (dog altid med Bisiddere), snart af andre paa hans Vegne. Disse andre kaldtes hans Rette-re eller paa Latin justitiarii, og Domstolen betegnedes derfor, naar den sammensattes paa denne Maade, som Kongens Retterting (platicum regis justitiarium). Modsætninger mellem Kongens eget Ting og Kongens Retterting træder endnu frem i Lovgivningen fra det 14. Aarh, men senerehen brugtes Kongens Retterting om den kongelige Domstol, hvad enten den beklædtes paa den ene eller den anden Maade, og Dommene afsagdes ogsaa, selv om Kongen ikke var nærværende, altid i hans Navn.

Oprindeligt kunde Kongen vælge sine Bisiddere eller Stedfortrædere, som han vilde, dog indskærpedes det lejlighedsvis, at det skulde være Personer, som kendte den paagældende Landsdels Ret. Saa længe Drostembedet bestod, præsiderede Drostene ofte i Kongens Sted paa Rettertinget, og i Retten eller Justitiaren, senere Rigens Kansler, fik man siden det 14. Aarh. en Embedsmand, der særlig var knyttet til Tinget (se § 7, II). De Personer, som traadte i Kongens Sted eller sad paa Rettertinget ved hans Side, var som oftest Adelsmænd, men det kunde ogsaa være Gæjstlige, navnlig Biskopper, og heller ikke Borgere, ja end ikke Bønder ansaes en Tid lang for udelukkede. Efterhaanden som Rigsraadet udviklede sig, faldt det dog naturligt, at Kongen fortrinsvis benyttede sine Raader som Dommere, og dette blev i Løbet af det 15. Aarh. stadig almindeligere, særlig naar Kongen selv var til Stede. Selv i saa Fald benyttedes dog endnu jævnligt Bisiddere udenfor Raadet, skønt Hdf. 1483 syntes at ville udelukke det, og hvor Kongen lod andre dømme i sit Sted, kunde Raaderne helt mangle. Dette var navnlig ofte Tilfældet, hvor det drejede sig om Sager udsprungne af en Forfølgning med Paamindelsesbreve eller, som den efterhaanden kom til at hedde, Rigens Rets Dele, altsaa om Sager, der forelagdes Rettertinget, efter at der under en saadan Forfølgning var udtaget Genbrev, og de Afgørelser, som foranledigedes ved selve Udstedelsen af de til Forfølgningen henhørende Breve, overlodes endog til Rigskansleren alene, men der var vistnok i begge Tilfælde, naar Konge og Raad ikke havde dømt i Sagen, Adgang til bagefter at appellere til dem. Det maa endnu nævnes, at Kongen jævnligt nedsatte ekstraordinære Domstole, bestaaende af nogle faa Adelsmænd eller Prælater til at afgøre Retstvistigheder, der krævede Undærsøgelse paa Stedet (Tvistigheder om Markskel, Skovskel, Rebninger o. lign.), disse Domstole der nedsattes for den enkelte Sag, dømte ikke i Kongens Navn og opfattedes som forskellige fra Rettertinget, for hvilke deres Domme derimod kunde indbringes.

At Rigsraaderne gled ind som Dommere paa Kongens Retterting medførte, som omtalt i § 13, at Danehoffet blev overflødig som øverste Appellinstans, og efter Danehoffets Bortfald stod ingen Domstol over Rettertinget. Den særlige Opgave Danehoffet havde haft som den Domstol hvor Kongen skulde staa sine Mænd og efterhaanden alle Undersaatter til Rette, blev derimod overtaget af Raadet som saadant, og Raadet dannede forsaavidt en Domstol for sig selv forskellig fra Rettertinget. De sidste Haandfæstninger før Reformationen bestemte ogsaa, at Sager, som Kongen rejste mod Medlemmer af Adelen, ogsaa Sager om fast Ejendom,

skulde paadømmes af Raadet, og at Kongen ikke maatte bruge Forfølgning med Kongebreve mod Adelen til Værn om egne Rettigheder, men disse Bestemmelser forsvandt senere.

Hdf. 1513 vilde indføre den Ordning, at hver Biskop sammen med gode Mænd regelmæssigt skulde sidde Retterting i sit Stift, men dette fik ingen blivende Betydning, og det samme gjaldt om det Forsøg, Kristiern II, i sine Love gjorde paa at oprette en Kammerret i Roskilde med et fast Personale af faglærte Jurister og med den Opgave at være Appelinstant for alle de stedlige Domstole, baade gejstlige og verdslige, selv skulde den igen staa under Appel til Konge og Rigsraad.

Efter Reformationen kom Rettertinget ind i fastere og til Dels nye Former. Reces 1537 forbød eftertrykkeligt at benytte Rettertinget paa anden Maade end som den øverste Appelinstant, og denne Forskrift blev nu efterhaanden bedre overholdt, men maatte dog endnu indskærpes ved Reces 1569 og 1576. Rettertinget blev saaledes Rigets almindelige Højesteret, til hvilken der appelleredes fra Landstingene, og saadan Appel fandt nu ogsaa Sted i Straffesager, hvorved erindres, hvad ovenfor under I, 6, er bemærket om den forandrede Stilling til Beviset, som Domstolene nu kom til at indtage. Kun i Sager mod Adelige, der gjaldt disses Liv eller Ære, dømte Rettertinget efter Reformationen som 1ste Instans. Ogsaa med Hensyn til Rettertingets Sammensætning bragte Tiden efter Reformationen delvis noget nyt. I den første Tid efter 1536 var Forholdene ganske vist omtrent som tidligere, men efterhaanden - og i hvert Fald siden det 16. Aarh. Slutning - udviklede de sig derhen, at Rettertinget maatte siges at bestaa af to Afdelinger, dels den, der som ovenfor omtalt var Rigets Højesteret, dels en Afdeling, der afgjorde de Sager, der udsprang af en Forfølgning med Rigens Rets Dele. Den første Afdeling beklædtes af Kongen og Rigsraadet, hvis Stilling som Medindehaver af den øverste Domsmyndighed nu var klart forudsat i Haandfæstningerne, eller, naar Kongen var fraværende, af Raadet alene. Personer udenfor Raadet toges endnu af og til med, men dette blev stadig sjældnere. Den anden, fra hvilken der kunde appelleres til Konge og Raad, beklædtes af Rigens Kansler, enten alene eller med tiltagne Mænd, der endnu i det 16. Aarh. ofte var uadelige. Ogsaa den sidste Afdelings Domme blev stadig afsagte i Kongens Navn.

Rettertinget havde til intet Tidspunkt noget faat Sæde, Oprindelig holdtes det rundt om i Landet, naar Kongen besøgte vedkommende Eg eller ogsaa sendtes andre paa Rundrejse for at holde Retterting i hans Sted. Efter Reformationen holdtes den Afdeling af Rettertinget, der beklædtes af Konge og Raad, i Reglen under Herredagene, hvorefter Følgen i det 17. Aarh. blev, at Retten næsten altid sattes i København.

Nedsættelse af ekstraordinære Domstole fandt ogsaa Sted i senere Tid, men Recesserne af 1569 og 1576 gav nærmere Regler om, i hvilke Tilfælde det kunde ske, og om Parternes Adgang til selv at foreslaa Dommerne, der nu altid var Adelsmænd. Tilfældene var væsentligt de samme som tidligere (Herreds- og Markskel og andre Aastuussager), ved Siden heraf nævnes dog ogsaa Sager, i hvilke efter den ældre Ret Samfrændor havde skullet dømme.

III. Foruden de almindelige Domstole fandtes der siden et tidligt Tidspunkt forskellige Særdomstole.

Tidligere er saaledes omtalt Huskarlestævnet samt de Domstole, Kongen og de adelige Godsejere kunde nedsætte i deres Gaarde til Paadømmelse af Overtrædelser af Gaardsretterne. Disse sidste Domstole,

der dannedes for hver enkelt Sag, og maaske snarere var Havn end Domstole, bestod af andre Gaardsfolk, eventuelt, hvis det gjordes nødvendigt, af Folk fra en Nabogaard. Efter Gaardsret 1562 kunde hver af Parterne udpege Halvdelen af dem, men den formelle Udnævnelse skete ved den, der havde Befalingen i Gaarden. Domstolens Havn har vistnok været Gaardsretten, ikke som tidligere antaget Borgstueretten. Den kunde ogsaa afgøre Gældssager mellem Gaardsfolkene. Paa Københavns Slot blev der 1656 i Stedet for de tidligere vekslende Gaardsretter oprettet en Hofret med et fast Personal, hvilken senere (1681) deltes i en Hofret og en Borgerret, henholdsvis for dem, der var i, og dem, der var udenfor Rangen.

Det kan fremdeles nævnes, at Gilder og Lav i Gilde- eller Lavstævner og de enkelte Landsbyer i Grandestævnet havde Organer, der udøvede en vis dømmende Myndighed i Tvistigheder mellem Gildets, Lavets eller Ejerlagets Medlemmer.

Størst Interesse blandt Særdomstolene frembyder dog de gejstlige Retter, der i Middelalderen dannede et vigtigt Supplement til de verdslige Domstole. De gejstlige Retters Kompetence var bestemt dels ved Retternes personlige Stilling (ratione personæ), dels ved Beskaffenheden af Sagsgenstanden (ratione materiæ, ratione causarum). I førstnævnte Henseende gjaldt som omtalt i § 10 den Regel, at Sager mod Gejstlige, hvad enten Sagsøgeren var en anden Gejstlig eller en verdslig Person, hørte under Kirkens Dom. Reglen havde baade Hensyn til Straffesager og borgerlige Sager. Hvis Kirken i Tilfælde af grove Forbrydelser begaaede af gejstlige ikke fandt de kanoniske Straffe tilstrækkelige, kunde den degradere vedkommende og udlevere ham til de verdslige Myndigheder, men om dette har spillet nogen større Rolle i Danmark, vides ikke. Kompetencen ratione materiæ, der særlig havde Betydning med Hensyn til Lægfolk, var meget omfattende. Efter Kirkens Paastand omfattede den strengt taget enhver Handling, ved hvilken der kunde blive Spørgsmaal, om der var begaaet en Synd, f. Eks. Aager, Kæteri, Trolddom, Blasfemi, Mened, Sædelighedsforbrydelser, Manddrab, alt hvad der henførtes under det vide Begreb sacrilegium (egl. Krænkelse af det hellige, herunder Formærmelser eller Vold mod Gejstlige, Indbrud og Brandstiftelse i Kirker, Rov af indviede Ting eller af Ting fra Kirker,) fremdeles Brud paa Kirkefreden eller Gudsfreden o.s.v. Egteskabssager, det vil navnlig sige Spørgsmaal, f. Eks. om Børns Legitimitet og om Separation, forlangte Kirken at afgøre, fordi Egteskabet var et Sakramente, Kontrakter, der var bekræftede med Ed, vilde den indrøge under sig, fordi det var en Synd at bryde Eden, Testamentsager, fordi ethvert testamente indeholdt Legater til Fordel for Kirken og Ikkopfildelse af det var en Tilignelse af Kirkens Ejendom. I det hele hævdede Kirken nemlig sine Domstoles Kompetence i Sager, der angik dens Gods, Tiender og andre Rettigheder, dog ikke ubetinget, naar der stredes om, hvorvidt en Ejendom virkelig var Kirkens eller ikke. Den kriminelle Jurisdiktion løb i adskillige Tilfælde ved Siden af verdslige Domstoles, saaledes at vedkommende Handling straffedes baade af Kirken og efter verdslig Ret, men Synspunkterne for Strafbarheden var forskellige, hvad der kunde føre til en forskellig Afgrænsning af Forbrydelsesbegreberne, f. Eks. ved Horsforbrydelsen. Og saa med Hensyn til Jurisdiktionen i Testamentsager og Sager om Kirkegodset maatte Kirken konkurrere med de verdslige Domstole.

I hvilket Omfang Kirkens Præstationer virkelig blev anerkendte i Danmark i Middelalderen, er hidtil ikke nærmere undersøgt. Det er

omtalt i Udsigt I, 101 flg., at de ikke skete, Fyldest ved den sjællandske og skaanske Kirkeret, og af Aktstykketne vedrørende Erkebispstriden i Midten af det 13. Aarh. ses det, at der paa den Tid stod Strid om den. Ogsaa Ilaandfæstningernes Indskærpelse af Gejstlighedens privilegium fori og i det hele af Kirkens Ret til at afgøre Sager om dens Personer og Gods peger i Retning af, at Kirken har haft Modstand at overvinde, og de sidste Haandfæstninger undtager udtrykkeligt Sager angaaende Kirkens faste Ejendom fra dens Jurisdiktion. I Hovedsagen har denne dog sikkert været anerkendt, og det ser endog ud, som om det i den senere Middelalder har været almindeligt, at Lagfolk indbragte almindelige Gældssager for de kirkelige Domstole, i Stedet for for de verdslige, hvilket kan være sket i Henhold til Aftaler i Skylddokumenterne om gejstligt Værneting eller ud fra det af Kirken sanktionerede Synspunkt, at de gejstlige Retter kunde benyttes af enhver, der ikke kunde omdaa sin Ret ved verdslige Domstole. Naar de første ofte blev foretrukne, var det vistnok, fordi Kirken anvendte Ekskommunikation overfor den domfældte, der ikke efterkom Dommen, medens den verdslige Rets Tvangsfuldbyrdsmedler var meget udviklede. Den nævnte Praksis blev forbudt af Kristian II. og igen i 1527, og i det hele var der vistnok i Tiden op imod Reformationen et stærkt Ønske om at begrænse de gejstlige Retters Kompetence.

Angaaende de gejstlige Retters Organisation skal blot henvises til forskellige Bemærkninger ovenfor i § 10, I, 2.

Efter Reformationen bortfaldt de gejstlige Retter i deres hidtidige Skikkelse. Kirkeordinansen bestemte, at i verdslige Sager om Jord og Gæld skulde Præster tiltales for Herredsting og Landsting. Derimod er det uklart, hvorledes man fra først af har tænkt sig Gejstliges Stilling i Straffesager, men i Lighed med hvad der havde været Tilfældet i den katolske Tid, har det vistnok været Meningen, at saadanne Sager altid først skulde gaa til en gejstlig Ret, der saa, naar det drejede sig om en almindelig borgerlig Forbrydelse, kunde henvide Sagen til de verdslige Domstole, efter først at have afklædt vedkommende hans Karakter af Gejstlig. En saadan Ordning sanktioneredes ved Fr. I. Løj 1618, der ogsaa først gav almindelige Regler om Udøvelsen af den gejstlige Jurisdiktion, der henlagdes til Provstemoderne (Landemoderne), hvor foruden Gejstlige ogsaa Stiftslensmanden og den Lensmand, under hvem den tiltalte Præst hørte, skulde være til Stede. Som øverste Instans fungerede Konge og Raad, der ved enkelte Lejligheder tilkaldte Gejstlige.

Kirkens Jurisdiktion over Lagfolk hørte i det hele op. For Ligteskabs- og Horssager bevarede dog særlige Domstole, der ifølge Ribers Artikler 1542 skulde bestaa af Stiftslensmanden og et Antal Gejstlige, nemlig Domkapitlet, hvor et saadant fandtes, og ellers nogle af de Stiftsbyen nærmest boende lærde Mænd eller Sognepræster. Retten skulde samles fire Gange om Aaret paa de saakaldte Tamperdage, hvilket gav den Navn af Tamperret.